

1987թվականից պատրաստ, բայց անտիպ աշխատությունը
յույս ընծայվեց շնորհիվ մեծարգո պրն. ԳՐՈՆԻԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
(Շվեյցարիա) Մեկենասության

Մրտի անհուն գոհունակութեամբ է, որ գրի կ'առնենք այս ողջոյնի եւ օրհնութեան խօսքը՝ ներկայ
հատորի հրատարակութեան առթիւ:

Այս գիրքը հաւատքի գործ է:

Այս գիրքը տեսիլքի գործ է:

Այս գիրքը քաջութեան գործ է:

Եւ իսկապէս, հաւատքի տէր, տեսիլքի տէր եւ քաջ մարդու գործ է, մեր այլեւո՞՞ ժամանակներուն սա-
րբ սար բարձրանալ, կիրճեր իջնել, արծուի բոյններ որոնել, անկոյս ուղիներով քափառիլ եւ գրի եւ պատ-
մութեան յանձնել ժողովուրդի մը պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս ուզեր էին այդ հողին տէրերը:

Գիրքը նուիրուած է Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայ շրջաններուն, կամ պատմական Բուն
Աղուանք երկրամասի վրայ պահպանուած հայերեն արձանագրութեանց:

Աւետարանին մէջ դրուագ մը կայ, ուր մեր Տէրը, Յիսուս Բրիստոս, իրեն ուղղուած բողոք-հարցումի
մը կը պատասխանէր եւ կ'ըսէր. «Եթէ մարդիկը լռեն, քարերը պիտի աղաղակեն»: Եւ այսօր, աշխարհի
ներկայ իրադրութեան մէջ, երբ տարբեր-տարբեր հաշիւներով մարդիկ կ'ուզեն կամայական բարաւաններ
գծել, կատարուած իրողութեանց առջեւ դնել աշխարհը եւ կամ այսպէս կոչուած «ընդունուած» սահման-
ները դիրք բռնել, ահա՛ այս եզակի հատորին մէջէն կը խօսին քարերը, կը խօսին գերեզմանաքարերը,
արձանագրութիւնները, եւ բարձրաձայն կը գոչեն. մենք հայ ենք, այս լեռները հայ են, այս աշխարհը հա-
յոց աշխարհ է եւ այդ քարաշէն համանուագին մէջէն՝ անգամ մը եւս կը հռչակուի այն պատմական իր-
ողութիւնը, ուր Կուր գետը սահմանային գետ չ'է եղած մեզ համար, այլ հայ ժողովուրդի տեղաբաշխվածու-
թեան եւ մշակութային առումով հայոց ներքին գետ էր, ուր կ'ապրէին, կ'աղօթէին եւ կը կռուէին հայերը:

Ահա թէ ինչու մեր խորին երախտիքին արժանի են անոնք, որոնք տքնաջան աշխատանքով եւ մեծ
տառապանքով, եւ ապա յատկապէս հայրենասիրութեան ամենաբարձր ոգիով մեզի, նաեւ, եւ ապա քա-
ղաքակիրք մարդկութեան կը ներկայացնեն այս «ինքնութեան թողոք»:

Շնորհակալութիւն բոլոր անոնց, որոնց շնորհիւ հնարաւոր դարձաւ այս հատորի հրատարակութի-
ւնը: Յատկապէս շնորհակալութիւն երկու հոգիներու, որոնց հոգոյն պտուղն է այս հատորը: Նախ՝ մեր
վաղեմի բարեկամ, հոգեհարազատ Արմէն Հախնազարեանին, որ ֆենոմեն մըն է մեր ներկայ ժամանակ-
ներու սփիւռքեան կեանքին մէջ, մէկը՝ որ իր անձին մէջ կը մարմնատուրէ արուեստը, ճարտարապետութի-
ւնը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, եթէ կ'ուզէք բառին ազնուագոյն իմաստով արկածախնդիրը,
որ 1969-էն ի վեր այցելած է Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Իրան, Կովկաս եւ այլուր՝ համայն հայոց
բնակած աշխարհը եւ ուսումնասիրած, լուսանկարած, չափագրած հայ ճարտարապետական կոթողնե-
րը եւ զանոնք յանձնած յավերժութեան: Երկրորդը Սամուէլ Կարապետեանն է, հայոց աշխարհի ծնունդ,
որ 1978 թ. սկսեալ կեանքի նպատակ դարձուցած է Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող վանքե-
րու, պատմական յուշարձաններու եւ առհասարակ արձանագրութեանց պահպանումը եւ փոխանցումը
յաջորդ սերունդներուն:

Չեմ գիտեր, Արմէնն ու Սամուէլը իրարու ինչպէս ծանոթացեր էին, բայց ինձի համար իրենց ծանօթու-
թիւնը նախախնամական է, որովհետեւ այս երկու անձերը առանձինն աւելի մեծ գործ կատարած են, քան
մեծ վարկերով եւ պիտոճներով աշխատող ինքսիրութներ եւ տեսակ-տեսակ կեղորոններ եւ միութիւններ:

Արմէն Հախնազարեան եւ Սամուէլ Կարապետեան մեր ժողովուրդին ինքնութեան թողոք կու տան ի-
րենց հաւատքի, տեսիլքի եւ քաջութեան այս գործով:

Ջերմագին գնահատանք իրենց վաստակին, հիացում իրենց գործին եւ աղօթք՝ որ շարունակեն ի-
րենց եզակի եւ աստուածաշնորհ եւ հայապարծան գործը:

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեան

Վարիչ-քարտուղար 1700 ամեակ Հայաստանի Մէջ

Բրիտանական Պետական Կրօն Հռչակման

Տեսական ջանադրությամբ, տարիների տքնանքով կազմված սույն աշխատությունը գնահատելի նո-
րույթ է հայագիտության ասպարեզում: Առաջին անգամ գիտական աշխարհին է հրամցվում հայ մշա-
կույթի մի սովոր խումբ՝ Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայի տասնամյակներ առաջ խժապեզու ցե-
ղերից ռոմանտակված, իսպառ հայաթափ բնակավայրերի, կանգուն թե ավերյալ հուշարձանների պատ-
մությունը և, որ առանձնապես կարևոր է, հայերեն արձանագրությունները:

Աշխատությունը՝ մեր ժողովրդի պատմա-աշխարհագրական ընդգրկումների, հնուց ի վեր հաճախ
ոչ հայկական դիտված հողերում հայերի կողմից անցյալ դարերում ստեղծած հոգևոր-մշակութային ար-
ժեքների առատարոյս հավաքածու է վերջնակորստից փրկված հարյուրավոր արձանագրություններով՝
օժտված բնագրերի հավաստիությունը փաստարկող լուսանկարներով ու զրչագրերով՝ բոլորն էլ արված
հեղինակի կողմից:

Փրկված և հավուր պատշաճի բնասիրությանը ներկայացված այս մասունքները կնպաստեն նորովի
յույս սփռելու Հայոց Արևելից Կողմանց մարած պատմության ելկէջներին:

Սուրեն Սաղումյան

Անդրկուրյան երբեմնի Բուն Աղվանքը հայոց մշակութային առաքելությանը ծանոթ է ազգային դպրության առաջին իսկ դարերից: Տարեթնիկ այդ տարածքում միջին պարսկերենն ու նրան հաջորդած արաբերենը կանխեցին տեղական լեզվի (պայմանականորեն՝ աղվաներենի) ընդհանրական գրականացումը, ուստի այստեղ ևս հայերենն ստանձնեց *lingua franca*-ի դեր: Մատենագրական հատակոտոր տեղեկությունները ամենևին բավարար չեն տեղիս էթնիկական, քաղաքական ու մշակութային պատմությունն ուսումնասիրելու համար, իսկ վիճազրական նյութը փաստորեն հավաքված ու առեղծված չէ: Ուշ միջնադարում տեղի ունեցած ազգագրական ու դավանական փոփոխությունները, մանավանդ դրսեկ ցեղերի հակադարձ ուժացման պարագայում, աստիճանաբար այլախոս ու այլադեն դարձող տեղաբնիկներին մղեցին դեպի ինքնուրույն մոռացում, որը և բերեց սեփական հիշատակների անտեսման, երբեմն նույնիսկ թշնամանքի նրա հանդեպ:

Էթնո-դավանական ու քաղաքական այն թնջուկ պատմությունը շերտ առ շերտ նոր նոտվածքից ազատելու և մշակութային արժեքներն արարողներին ճանաչելու համար անհրաժեշտ էր գիտության այնպիսի մի սպասավոր, որը չէր սպասի ակադեմիական կամ պաշտոնական հրանգավորման, հոգի ի բռի, ինքնակամ, արկածներից իսկ չերկնչելով սար ու ձոր կրնկներ՝ գեթ պահպանված քարե տարեգրությունները գրի առնելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու ազնիվ ու երախտաշատ առաքելությունը կստանձներ: Այդ սպասավորը սեփական կարողությանը ապավինած և մասնագիտորեն ինքնացած Սամվել Կարապետյանն է՝ դիվանական այս հատորի հեղինակը: Արդարությունը պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մարդ իր արդյունքով փառավորվի:

Պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Պատմական Ատրոպատե, այսօր Ազերբայջան կամ Ատրպատական նահանգները գտնում են Պարսկաստանի հիսիսարևմուտքում, որոնց հիսիսում հոսող Արաքս գետը դարերի ընթացքում երկրի սահմանն է համարել:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ, 1918-19 բերին Թուրքիայի հովանաւորութեամբ երկրամասը անուանափոխելով կոչւեց Ադրբեջան: Մի պետութիւն, որը ստեղծման առաջին օրից իսկ, միտումնաւոր իւրացրել է հարևանի անունը, ակներև է դարձնում իր քաղաքական կեցածքն ու Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած յետին նպատակը...

Նման քաղաքականութիւնն էլ ավելի անկաշկանդ, քողարկւած կոմունիզմի շղարշով Ադրբեջանը գործադրեց իր սահմաններից ներս գտնուող ժողովուրդների նկատմամբ: Դարեր շարունակ այդ երկրամասում ապրող տարբեր ժողովուրդներ, ինչպէս՝ Թաթեր, Թալիշներ, Լահիջներ, Լեզգիներ, Քրդեր ազգայնամոլ ճնշումներին չը դիմանալով կորցրին իրենց կենցաղն ու ինքնութիւնը՝ թրքացան:

Հայերը, որոնք երկրամասի բնիկն էին, դարձան այս քաղաքականութեան բուն քիրախը, որտեղ կրօնափոխութիւնը ծառայում էր որպէս ուժացման յաւելեալ միջոց:

Տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք ազատել էին Կովկասում Օսմանեան բանակի ջարդերից ու իրենց շէնք վերադարձել, խորհրդային տարիներին բողոքի որևէ հնարաւորութիւնից զրկւած, աշխարհից մոռացւած, նաև Խորհրդային Հայաստանի անտարբերութիւնից յուսահատ, Բաքւի տարատեսակ ճնշումներին չդիմանալով լքեցին իրենց պատմական բնակավայրերը:

1982 թուականին, երբ պր. Մամուել Կարապետեանը սկսեց Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը, դեռ մասամբ կանգուն էին եկեղեցիներն ու վանքերը և ամենուրեք տեսանելի անցեալը վկայող մեծաքիւ խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Հայաստանում՝ RAA-ի պատասխանատու պր. Մամուել Կարապետեանի՝ տարիներ առաջ հեռատեսուօրէն ձեռնարկւած, և դժուարին պայմաններում ամենայն բարեխղճութեամբ հաւաքագրած հարուստ նյութի միայն փնտազրերին վերաբերող մասն է այս հատորով ներկայացւում, որի պատմագիտական արժէքը անզնահատելի է:

Այսօր, երբ արևմուտքի վերից նայելով տնօրինող քաղաքականութեան “խիղճը հանգիստ է”, այս՝ քրթի վրայ փրկւած քարերը խօսում են բոլորին հասկանալի լեզուով, որ ջարդի՝ մշակոյթի ջարդի ճանաչել տալը պէտք է մղուի անդադար, աննահանջ և առանց պատեհապաշտութեան:

*Դորո. Արմէն Հախնազարեան
RAA-ի պատասխանատու*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA)
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Աշճյան (Նյու-Յորք), պրոֆ. դր. Հ. Բուշաուզեն (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուքաֆյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], պրոֆ. դր. Հոֆֆրիխտեր (Քայզերսլաութերն), պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր. Վ. Բարսեղյան (Նյու-Յորք) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիփլըր (Մախեն), պրոֆ. դր. Ա. Ջաբյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Չեքիյան (Վենետիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտխորհրդի երաշխավորությամբ

Սամվել Կարապետյան
ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

Самвел Карапетян
**АРМЯНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ
СОБСТВЕННО-АЛУАНКА**

Samvel Karapetian
**ARMENIAN LAPIDARY INSCRIPTIONS
OF BOON-AGHVANK**

ԳԻՐԶ I

ԳՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

Կ - 294

Գիտական խմբագիր՝

դր. պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Կ - 294

Կարապետյան Ս.

Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը,

Գիրք I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ

“Գիտություն” հրատ., 1997

Գիրք I, 1997, 132 էջ

Կտր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջանները կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը չափազանց հարուստ է հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձաններով: Երկրամասի պատմության ուսումնասիրության առումով առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն զանազան հնավայրերում պահպանված հայերեն արձանագրությունները: Չնայած այդ ուղղությամբ աշխատանքները տարվել են դեռևս XIX դարի կեսերից տարբեր հեղինակների կողմից, սակայն առավել նպատակային ուսումնասիրությունները կատարվեցին միայն 1982-86 թվականներին: Սույն աշխատությունը ընդգրկում է նշված տարածքից հավաքված ու վերծանված 516 վիճագիր:

* * *

Левобережье среднего потока реки Куры или край исторического Собственно-Алуанка (Собственно Албании) чрезвычайно богат многохарактерными памятниками армянской культуры. По изучению истории края большое значение имеют армянские лапидарные надписи сохранные в разных местах старины. Несмотря на то, что работы в этом направлении велись еще с середины XIX века разными авторами, наиболее выполнены только в 1982-86 гг. Сия работа охватывает 516 лапидарных надписей собранных и разобранных из упомянутого региона.

* * *

The left-bank territory of the river Koor or the historical land of Boon Aghvank is extraordinarily rich in multi-charactered monuments of Armenian culture. As studying the history of this land, Armenian epigraphical inscriptions preserved in different ancient places of the region are of especially great significance. Though the works in that direction have been carried on from middle of the 19 th century by different authors, the most purposeful studies were made only in 1982-86. This work embraces 516 epigraphical inscriptions collected and deciphered from the mentioned region.

Կ $\frac{0505000000}{703(02)-97}$

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1997

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Աշխատությունն ամփոփում է 1982-1986 թթ. Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջաններից կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքից հավաքած հայերեն վիճագրերը:

Երկրամասի դաշտավայրային շրջաններում էին հուշարձաններ (բնականարար մակարձանագրություններ) գրեթե չեն պահպանվել: Դարերի ընթացքում երկրամասի զավատները ենթարկվել են տարածքային փոփոխությունների: Շատերի անունները ձևափոխվել, մոտացվել են կամ տարածքները այլ անուններ են ստացել: Որոշների տեղադրություններն անհայտ են և գիտական ուսումնասիրություններում միայն ենթադրաբար են որոշված:

Հիշյալ հանգամանքների դրամամբ գրքում հավաքված արձանագրությունները նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել ըստ ներկայումս գոյություն ունեցող վարչական շրջանների:

Այսպիսով, հատորն ամփոփում է Աղբրեջանի Հանրապետության Շաքիի, Վարդաշենի, Կուտկաշենի, Իսմայիլու, Շամախու, Աղսուի, Աղդաշի, Չաքաքարայի և Եվլախի շրջանների տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունները:

Յուրաքանչյուր շրջանի բնակավայրերը, որոնցով ներկայացված է հավաքված նյութը, դասավորված են ըստ այբբենական կարգի: Առանձին խոշոր հնավայրերից հավաքված նյութը ներկայացված է տվյալ հնավայրի (օրինակ՝ նշանավոր վանքերին) անվան տակ:

Արձանագրությունների հավաքման հարցում առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքով: Անխտիր ներկայացրել ենք մինչև XVIII դարի վերջին վերաբերող բոլոր արձանագրությունները, անկախ ծավալից, բովանդակությունից կամ պահպանվածության աստիճանից: Հաշվի առնելով աշխարհագրական առանձնահատկությունները (օրինակ՝ բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվելը՝ բավական մանրամասն անդրադարձել ենք մահ XIX դարին վերաբերող արձանագրություններին: Սակայն, այստեղ նկատի ունենալով վերջիններիս խիստ սեծաթվությունը (օրինակ՝ միայն Շաքի քաղաքի և մի քանի խոշոր գյուղերի տապանագրերի թիվը միասին անցնում է 10 հազարից), կիրառել ենք հետևյալ սկզբունքները:

Հավաքածուում ներգրավել ենք այնպիսի տապանագրեր, որ բացի հանգուցյալի անուն-ազգանունից ու տարեթվերից, արձանագրված են եղել նաև լրացուցիչ տեղեկություններ, օրինակ՝ տեղանուն, կոչում, պաշտոն, մասնագիտություն: Դրանց շարքում առաջին հերթին տեղ են գտել ծխատեր քահանաների, տանուտերերի, հոգաբարձուների, նվիրատուների, հարյուրապետների, իշխանների, ցարական զանազան զինվորական կոչումներ կրող անձանց տապանագրերը: Առատ կերպով ներկայացված են հատկապես այն տապանագրերը, որ նշված է հանգուցյալի որտեղացի լինելը: Ավելի «մեղմ ենք» վարվել շինարարական, նվիրատվական և այլ կարգի բովանդակություն ունեցող վիճագրերի հետ, որոնց իրական թիվն էլ այնքան մեծ չէ, որ գտեինք կարևորագույնները:

Տեղերում վիճագրերի հայտնաբերման ու ցուցաբերած այլ կարգի օգնության համար մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ն. Մելիքյանին (Մատրասա), Ա. Դանիելյանին, Ս. Ղարողյանին (Մաղիան), Գ. Հայրապետյանին (Չարգարան), Ա. Թամրազյանին (Ազալի Օեն), Կ. Ջառայանին (Ղալակա), Ա. Ավագյանին (Զյալբանդ), Ռ. Խաչատրյանին (Գիքք), Ա. Թորոսյանին (Քեշխտրդ), Ա. և Ի. Հակոբյաններին (Վանք), Ա. Արամյանին (Ամուր-ավան), Յ. Մեշոյանին (Նիծ), Ա. Անտոնյանին (Գյուրջևան), Ա. Բուդաղյանին (Հնդար), Վ. Աբայանին (Մուլբան-Նուխի), Յ. Մովսիսյանին և որդիներին (Միրզաբեկյու):

Ի դեպ, այս աշխատությունը դեռևս 1987 թ. «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հերթական, այն է՝ VII պրակով հրատարակելու համար, պայմանագրով ընդունել էր Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտը: Ավելի քան մեկ տասնամյակ պատանուց հետո, այլևս անհույս նկատելով այդ պայմանագրի իրագործումը, գիքքը հրատարակվում է RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ:

Համառոտագրություններ

Շահյաթունեանց - Յովհանու եպիսկոպոսի Շահրիարցոյ - Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Ջալալեանց - Սարգիս վարդապետի ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858:

Բարխուտարեանց - Մակար եպիսկոպոս - Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Սմբատեանց - Մտրովր արքեպիսկոպոս Նկարագիր սուրբ Մտեփանոսի վանաց Մաղիանի եւ միս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ զիւղօրէից որք ի Շամախիոյ Թեմի, Տփլիս, 1896:

ՀՀՊԿԱ - Հայաստանի Հանրապետության Պետական պատմական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 57 (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Դիվան),

ցուցակ 1, գործ 439. անտիպ հոդվածը վերնագրված է «Բազմամիլիոն ժառանգություն»: Հեղինակն է Բաջրեռունին:

Պայմանական նշաններ

... Կետերով նշանակված են բնագրի մեջ չընթերցվող (ջնջված, հողմնահարված, եղծված) գրերը
[] Փակագծով նշված են ջարդված կամ եղծված գրերի վերականգնումները վերծանության մեջ:

() Փակագծով նշված են բնագրի մեջ գրչի բաց թողած, սղած կամ առանց պատվի նշանի (սղման, կրճատման նշան) սղումները՝ վերծանության մեջ:

[] Փակագծով նշված են բնագրում եղած ավելորդ գրերը՝ վերծանության մեջ:

| Գծիկով նշանակված են բնագրի տողանշատումները՝ վերծանության մեջ:

ՊԱՏՄԱԱՇԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Վերջին տարիներս մեծացել է հետաքրքրությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող՝ պատմական Հայաստանի ու հարևան երկրամասերի տարածքներում պահպանված Հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ: Սա, ինչ խոսք, կարևոր է և վճռական նշանակություն ունի ինչպես մշակույթի զանազան կողմերի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության հիմնավոր ու ամբողջական ուսումնասիրության առումով:

Այս իմաստով առանձնակի, որոշ դեպքերում անգամ հանգուցային, նշանակություն ունեն Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի բազմահազար հուշարձանների ուսումնասիրության հարցերը: Անտարակույս իբրև սկզբնաղբյուր անփոխարինելի արժեք ունեն տասնյակ հնավայրերում պահպանված հայերեն բազմաթիվ արձանագրությունները:

Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակը, ուր վաղնջական ժամանակներից բնակվել են հայերը, պատմական և ոչ մի ժամանակաշրջանում հաստատուն կերպով հայոց թագավորության (պետության) կազմում չի եղել: Այլ կերպ ասած՝ Կուր գետը ունեցել է սահմանային գետի նշանակություն: Այդ մասին պահպանվել են մատենագրական հայ և օտար աղբյուրների բազմաթիվ վկայություններ: Սակայն, ինչպես վառ կերպով վկայում են մշակույթի պահպանված մեծաքանակ հուշարձանները (վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գյուղատեղեր, բերդեր, կամուրջներ, զերեզմանոցներ, խաչքարեր և այլն), Կուր գետը ինչպես հայ բնակչության տեղաբաշխվածության, այնպես էլ մշակութային առումով ոչ միայն սահմանային գետ չէր, այլև հայոց ներքին գետ էր, որի աջ ու ձախ փերին, անկախ քաղաքական միավորումներից՝ վաղնջական ժամանակներից բնակվում էին հայերն ու ստեղծում, կառուցում այնպես, ինչպես պատմական Հայաստանի որևէ այլ շրջանում:

Պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը տարածվում էր Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև: Այն գլխավորապես ունի լեռնային բնաշխարհ: Երկրամասի տարածքով հոսում են ջրառատ ու արագահոս գետեր ու վտակներ, որոնք ի վերջո, բոլորն էլ միանում են Կուր գետին ձախ կողմից:

Բուն կամ ձախափնյա Աղվանքի բնությունը բաժանվում է երեք հիմնական գոտիների: Առաջինը Կուր գետին ափամերձ լայնատարած դաշտա-

վայրերն են, որտեղով հոսող գետերի մեծ մասը ամառվա ամիսներին ցամաքում են և չեն հասնում Կուրին: Այս շրջանները հնուց ի վեր նոսր են բնակեցված եղել, իսկ անծայրածիր հարթավայրերը դարեդար օգտագործվել են իբրև արտավայրեր: Երկրորդ գոտին նախալեռնային շրջաններն են, որոնք մեծ մասամբ անտառածածկ են և հարուստ քաղցրահամ աղբյուրներով: Գետերն այս վայրերում մշտապես են ու ջրառատ: Նախալեռնային շրջաններն ունեն մեղմ կլիմա և բարենպաստ են բնակության համար (ձմեռն այդ շրջաններում խիստ չէ, իսկ ամռան շոգը մեղմանում է անտառների ու աղբյուրների առկայության շնորհիվ): Երրորդ գոտին՝ բարձր լեռնային, հիմնականում անտառազուրկ տարածություններն են, հարուստ ալպիական մարգագետիններով, սահանքավոր ու արագահոս գետերով, ջրվեժներով: Այս շրջաններում ձմեռը խստաշունչ է, իսկ ամառը՝ զով: Տարվա բոլոր եղանակներին լինում են սաստիկ քամիներ:

Կազմելով Բուն Աղվանքի բնակավայրերի, գյուղատեղերի, զերեզմանոցների, պաշտամունքային ու պաշտպանական կառույցների, ինչպես նաև մուսուլմանական արվեստի (պարսկական և թուրքական) հուշարձանների տեղագրական քարտեզները, հստակ պատկերացում է կազմվում երկրամասում բնակվող հայերի (այդ թվում ուտիախոս, քրքախոս, թաթախոս և XVIII դարում դավանափոխ եղած՝ մահմեդականացված) տեղաբաշխվածության վերաբերյալ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բուն Աղվանքի հայերը ինչպես Մեծ Հայքում, այստեղ ևս ենթարկվել են դարավոր ճնշման օտար նվաճողների կողմից և անընդհատ տեղի տալով, կղզիացել գլխավորապես երկրամասի նախալեռնային ու բարձրլեռնային շրջաններում, ուր պաշտպանության տեսակետից տեղանքն ավելի հուսալի ու նպատակահարմար էր: XIX դարի վերջերին հայերը բնակվում էին երբեմնի Բուն Աղվանքի շուրջ 105 բնակավայրերում, որոնք, սկսած Շամախուց, նախալեռնային շրջաններով ձգվում էին մինչև երկրամասի հյուսիս-արևմտյան ծայրը՝ Չաքաթալա քաղաքը: Ե՛հիշտ է, այդ թվի մեջ մեծ տոկոս էին կազմում եկվոր (հիմնականում՝ արցախցի) հայերը, բայց և հայտնի է, որ նրանք իրենց համար բնակության նոր վայրեր էին ընտրել նախկինում հայաբնակ եղած գյուղերը, որտեղ, գրեթե առանց բացառության պահպանվել են բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ, զերեզմանոցներ՝ արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով: Հայերի

գրադեցրած նախալեռնային գոտուց ավելի բարձր, Կովկաս լեռնաշղթայի բարձրադիր լանջերի խոր կիրճերում տեղաբաշխված են կրոնափոխ եղած հայերի գյուղերը: Դրանցում մեծաթիվ են քրիստոնյա բնակիչների՝ իրենց իսկ նախնիների թողած մշակույթի հետքերը (եկեղեցիներ, զերեզմանոցներ և այլն): Վերջապես, Կուր գետի ափամերձ լայնատարած դաշտավայրերում տեղաբաշխված են աղբրեջանաբնակ բազմաթիվ գյուղեր, որոնց մեծագույն մասն ունի միայն 80-100 տարվա պատմություն և գլխավորապես աճել է խորհրդային իշխանության տարիներին: Մինչ այդ՝ անծայրածիր տարածությունները օգտագործվում էին զանազան

վայրերից զաղթած թափառական անասնապահ՝ ծագումով թյուրքական ցեղերի կողմից:

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է կրել 1918-1920թթ. երկրամաս ներխուժած օսմանյան թուրքերի և տեղի մուսավաթականների կողմից համատեղ կազմակերպած զանգվածային ջարդերի հետևանքով: Հայտնի է, որ նշված տարածքում 1913 թ. հայերի թիվը կազմում էր 73526 շունչ, իսկ 1918թ. կոտորածների նախօրյակին՝ շուրջ 100000 մարդ: Չանգվածային ջարդերից հետո 1921թ. նշված տարածքում հայերի թիվը խիստ նվազել էր և կազմում էր միայն 12716 մարդ:¹

Ա Ղ Ղ Ա Շ Ի Շ Ր Ձ Ա Ն

Աղբրեջանի հանրապետության Աղղաշի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Ջրադեցնում է 1048 քլմ մակերես: 1976թ. ուներ 64900 բնակիչ, 72 գյուղ: Շրջանը տարածված է Կուր գետի ձախ վտակ Դուրկան գետի ստորին ավազանի շրջանում: Ունի բացառապես դաշտավայրային հարթ տեղանք: Համարյա ամբողջությամբ անտառազուրկ է:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայեր բնակվում էին երկու տեղում՝ Աղղաշ քաղաքում, որը ներկայումս համանուն շրջանի կենտրոնն է և Հայի Նեմեթապատ գյուղում, որը զուտ հայաբնակ էր: 1918-19թթ. բնթացքում բնաջինջ են եղել աղղաշաբնակ բոլոր հայերը, իսկ Նեմեթապատցիների զգալի մասը: 1988-ից երկու բնակավայրերն էլ հայաթափ են:

Աղղեն վաղ ժամանակներում շրջանի բնական ամրություններից զուրկ տեղանքը հիմնականում զրկվել էր հայ բնակչությունից: Նրանք քաշվել էին լեռնային ու նախալեռնային շրջանները, և հետևաբար տարածքում հայ մշակույթի միայն հազվագյուտ հուշարձաններ են պահպանվել: Նույնը կարելի է ասել նաև վիճագրերի վերաբերյալ: Ոչնչացված է Աղղաշ քաղաքի հայոց զերեզմանոցը, իսկ Նեմեթապատ գյուղինը կիսավեր է: Վերջինիցս վերցված միակ արձանագրությունը կազմում է Աղղաշի շրջանից հայերեն վիճագրերի մեր ամբողջ «հավաքածուն»:

ՆԵՄԻԹԱՊԱՏ (ՆԵՅՄԵԹԱՊԱՏ)

XIX դարում Արաշ (Արեշ) գավառում գոյություն ունեին համանուն գյուղեր՝ հայոց և թրքաց: Երկու գյուղերն էլ ներկայումս գտնվում են Աղղաշի շրջանի տարածքում, շրջկենտրոնից շուրջ 15 կմ արևմուտք, մայրուղու հյուսիսային ու հարավային կողմերում: Հայոց Նեմիթապատ գյուղը 1839թ. ուներ 26 տուն:¹ 1851թ. ուներ 15 տուն (142 ար., 64 իգ.) բնակիչ:² 1853թ. այն քիչ աճել էր ու կազմում էր 241 մարդ:³ 1914թ. գյուղի բնակչությունը աճել էր մինչև 609 մարդ⁴ (բոլորն էլ հայեր): Նեմիթապատը կտրված էր ոչ միայն երկրամասի հայաբնակ շրջաններից, այլև հենց Արաշ գավառի

հայաբնակ գյուղերից: Մի առիթով իրավիճակի բնորոշ բնութագրումը տվել են իրենք՝ բնակիչները: 1884թ. համախոսական մի նամակում կարդում ենք. «Սեր երկիր մոտ լինելով Դաղստանի, որի ազգաբնակչության երեք մասը կազմում են լեզգիք և մահմեդական տաճիկը, մենք՝ հայերս սակաւաթիւ լինելով լեզգիների երկիրից շատ մասն մեզանից իբրև պատսպարան ապահովութեան ընտրած ենք տաճկաց մեջտեղ ի բնակութեան, չնայելով մեր այսպիսի ցիր ցան լինելոյն մեր հոգևոր ծնողն Ս. Լուսաւորչի Աթոռն ամեն ժամանակ մեծ խնամ և հոգս է ունեցել մի հոգևոր պիտույք լրացուցանելու և այս իսկ պատճառով է, որ այսօր հայութեան նշոյլ գտնվում է Դաղստանի սարերի և ձորերի մեջ, պետք է ասել, որ մեր մեծ հայրեր որքան խնամք ու հոգս և մտածմունք են ունեցել ... քրիստոնեւթեան, ասեմ հայութեան մեջ և հեռն պահպանել, մենք հետընկալքն և թշուառ Նոյին զաւակներս մեր անունովն կորցնելու և մոռանալու մոտ ենք, այնպես որ մեր զիւղն այսքան տարիներ ի վեր և մեր

1. "Большая Советская Энциклопедия", т. I, Москва, 1926, т. 642:

1ա. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 657, ք. 1-2:

2. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 11:

3. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

4. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 163

երկիր ռուսաց հզոր կայսրութեան հովանաւորութեան տակ մտնելն ի վեր չունենք ոչ մի արժանատի քահանա և ոչ մի փոքրիկ ուսումնարան, որ գոնե սովորեին մեր գաւակները քրիստոնեութեան հետ և հայութիւն ...»⁵

Գյուղը զգալի կորուստներ է տվել 1918-1920թթ. ընթացքում, սակայն չի ամայացել և խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ շարունակել է գոյատևել իբրև հայաբնակ գյուղ: Մինչև 1954թ., երբ գյուղն ուներ 70 տուն հայ բնակիչ, գյուղում գործել է նաև հայկական դպրոցը: Դրանից հետո շատ արագ գյուղի բնակչությունը փոխադրվել է Հայկական ԽՍՀ ու գլխավորապես հաստատվել Երևան քաղաքի Նոր Արեշ քաղամասում: Ներկայումս Նեմիթապատը աղբրեջանաբնակ է: Այդտեղ մինչև 1988թ-ը բնակվում էր Վոլոդյա Հարությունյանի վերջին ու միակ հայ ընտանիքը:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (այժմ՝ հիմնավեր է): Հայտնի է, որ այն եղել է աղյուսաշեն, փայտածածկ: Ցայսօր պահպանվում է Նեմիթապատի եկեղեցու տեղը՝ միայն մի փոսի տեսքով: Շուրջը գերեզմանոցն է, ուր կան գլխավորապես XIX դարին վերաբերող արձանագիր շատ տապանաքարեր: Հարկ է նշել, որ որոշ գերեզմանաքարեր արտագաղթած բնակիչները իբրև հիշատակ հետներն են տարել:

Տեղում մնացածների մեջ թերևս ուշագրավ է հետևյալ տապանագիրը՝ փորագրված մի սալիտակ սրբատաշ քարի երեք երեսներին:

1. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 1, 1ա, 1բ).

ՀԱՆԳԻՍ ՎԱՂԱԹԱՌԱՍ ՍԵՂՐԻ ԳԻՒՂԱՅԻ ԲԺԻՇԿ ՍՏԵՎՈՍԱՅ ԱԶԱՏԵԱՆ ՏԵՐ ԶԱ ԽԱՐԵԱՆՅ, ՇՆԵԱԼ Է Ի 1860 ԱՄԻ | 10-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ՎԱՆՃԱՆԵԱԼ Է Ի 1889 ԱՄԻ 29 ՍԱՅ Հ(Ա)Ս(Ա)ԿԻ:

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼՆ ՏԻՖԻԻՍՈՒ ԲԵԱԼՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՄԱՐՆՈՒՄ ՈՒՍՈՒՄՆ ԱԻԱՐՏԵԼՈՒՅ 1881 ԱՄԻ ՄԱՐՏԻ 10-ԻՆ | ՓԱՐԻՉՈՒՄ ՄՏՆՈՒՄ Է ԲԺԻՇԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱԼՍԱՐԱՆԸ | 1886 ԱՄԻ ԱՄԱՐՏՈՒՄ Է ԵՒ ՍՏԱՆՈՒՄ ... 1889 | ԱՄԻ ՎԵՐԱԳԱՌՆՈՒՄ ԵՂՐԱՐՅ ՄՕՏ՝ ԱՂԳԱՇ ... ՎԱԽԻՃԱՆԻՈՒՄ Է ԵՒ ԹՎԱԴՈՒՄ ՍԱՍԱՏԱՊԱՍ ԳԻՒՂՈՒՄ:

Ծանոթ. Հանգուցյայի մասին «Նոր-Դար» օրաթերթում (1891, №41, էջ 4) կարդում ենք. «...Եկեղեցու բակում կհանդիպեք, Աղղաշում վախճանուած օտարականների գերեզմաններին, որոնց մեջ փայլում է անցեալ տարի վախճանուած բժիշկ Ստեփան Տեր-Չաքարեանցի գերեզմանը, որ նոր էր ատարտել Պարիզի բժշկ. համալսարանը և վերադառնալով հայրենիք՝ Աղղաշ եղբայրների մօտ, վախճանուած է 1890թ. հոկտ. 29-ին...»:

Այնհայտ է քվականների անհամապատասխանությունը, բայց կարծում ենք տապանագիրն առավել վստահելի է:

Ա Ղ Ս Ո Ւ Ի Ծ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանի ներկայիս տարածքը հնում կազմում էր պատմական Շիրվանի մի մասը: Այն զբաղեցնում է Մեծ Կովկասի նախալեռնային և նրանից հարավ ընկած հարթավայրային տարածքները՝ 1020 քկմ: Կազմավորվել է 1943թ. հոկտեմբերի 8-ին: Բնակչությունը՝ 46500 մարդ (1976 թ.): Ունի 1 քաղաք (Աղսու շրջկենտրոնը) և 79 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 6 գյուղեր. Գյուրջևան, Հնդար, Գյուրդաշեն, Զոհյուճ, Նորշեն և Թալիշ: Շրջանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեծագույն մասը պահպանվել է այս գոտում: Նույն տարածքից հավաքված է 41 հայերեն արձանագրություն, որոնցից նախկինում ընդօրինակված է եղել միայն 8-ը (3-ը հրատարակված): 1988-ին հիշյալ գյուղերի հայ բնակիչները ենթարկվեցին բռնագաղթի:

ԳՅԱՆԴԻԱՆ

Աղբրեջանաբնակ փոքր գյուղ է: Սրա արևմտյան կողմում, 400մ հեռավորությամբ տարածվում է հայկական հին գերեզմանոցը: Գերեզմանաքարերի մեծ մասը անտաշ սալաքարեր են: Մրանցից մի քանիսի վրա քանդակված են նետ ու աղեղ, սուր, գավազան, սափոր, իսկ մեկի վրա պահպանվում է նաև արձանագրության մնացորդը:

2. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ (չափերը՝ 127x32x35սմ), հարավային երեսին միատող փորագրված է (նկ. 2). ԹԻՐՎԷԱՍԵ:

Ծանոթ. Զանդակների ռճն ու գրչությունը բնորոշ է XV-XVI դարերին:

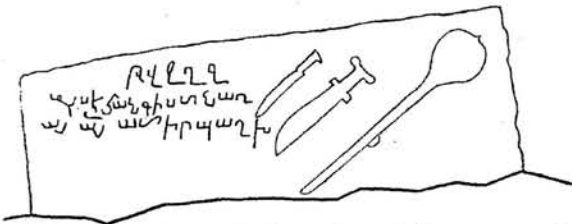
ԳՅՈՒՐԴԱՇԵՆ

Սա գտնվում է Հնդար գյուղից 3կմ հյուսիսարևմուտք: 1861թ. Գյուրդաշենն ուներ 17 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1914թ. 189 հայ բնակիչ: Հարևան գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 42 մարդ (միայն հայեր): Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը: Տեղում մեծաթիվ են անարձանագիր հնաճոճ, որոշները կենցաղային թեմաներով պատկերաքանդակված տապանաքարերը:

3. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 3).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԳԶ(1547) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՂԱՅ Պ(Ա)ՅԱ(Ն) ՏԻՐ ՊԱՇԵՆ:

5. ֆ. 56, ց. 1, գ. 7787, ք. 15:

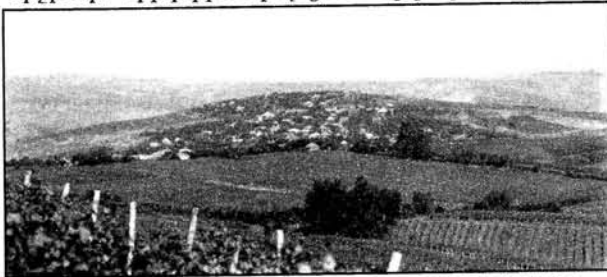

4. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև, հարթ երեսին 15 կարճ տողերով փորագրված է.

ԱՅՍ| Է Հ|ԱՆ|ԳԻՍ|Տ Բ|ՄԻՇՈՅ, |ՈՎ
Ո|Ր ԿԱ|ՐԴ|Ա ՅԱ|(ՂԱ)ԻԹ|Մ|ՅԻՇԵ|ՅԷԲ՛:
Ծանոթ. Գրչությունը բնորոշ է XVI-XVII դարերին:

ԳՅՈՒՐՁԵՎԱՆ

Շրջանի հայաբնակ գյուղերից ամենից մարդաշատն էր: 1861թ. ուներ 120 տուն հայ բնակչությամբ: 1890-ին այն կազմում էր 242 տուն (1225 բնակիչ): 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 312 տուն (1864 բնակիչ):⁶ 1981թ. գյուղն ուներ 726,⁷ իսկ 1986թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով 546 հայ բնակիչ,⁸ որոնք բոլորն էլ բռնագաղթվեցին 1988թ.: Գյուղի տարածքում հին արձանագրություններ հայտնաբերվել են երկու տեղ. գյուղամիջի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցում և գերեզմանոցում:

Եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Այն հիմքից քանդել, իսկ տեղում բնակելի տներ են կառուցել: Նախկինում հետազոտողները սրա որմեքից ընդօրինակել են 2 արձանագրություն: Դրանք ոչնչացվել են եկեղեցու քանդման ժամանակ: Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ ևս 11 արձանագրություն, որոնք հավաքել ենք գյուղի գերեզմանոցի հին մասից: Մեկ արձանագրություն էլ գյուղից 2 կմ հարավարևելք գտնվող «Ղաղրուք» կոչված աղբյուրից:

5. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, հարավային ավանդատան դռան ճակատին ազուցված քարին եղել է տեղի հին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ... ՀՐԱՍԱ
ՆԱԻ ԹՈՍԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՀԱՅՈՅ
ՍՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՒԴՈՒՄԻՆ, Ի ԹՎԻՆ
ՈՉԲ (1633):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 181:

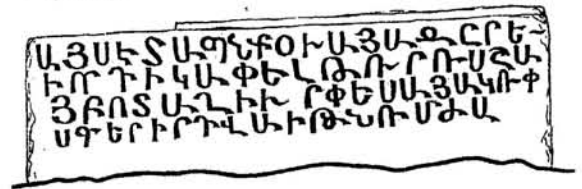
6. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային դռնագլխին արտաքուստ փորագրված է եղել.
Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՉԵ (1836) ԱՄԻ, ՇԻՆԵՑԱԻ Ի ԿԻՐՁՎԱՆՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՀԱՍԱԳՈՒՍԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ: ԳՐՈՂՍ ԵՄ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 181: Զաջրերունու մոտ՝ փոքր ինչ տարրնքերցված (քերք 41):

Ծանոթ. 1821թ. Գյուրջևանում հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի (ՀՀՊՊԿԻՄ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 35), իսկ 1836թ. (ըստ սույն արձանագրության) այդ եկեղեցու տեղում կառուցվել է նոր եկեղեցի և օծվել Սբ. Գրիգորիսի անվամբ: 1865թ. Շամախու բենի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը կարգադրություն է արել եկեղեցին պարսպապատելու և կից ուսումնարան կառուցելու մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, ք. 20): 1866թ. նախապատրաստվում էր նորոգել եկեղեցու քայքայված տանիքը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4819, ք. 1): Ուշագրավ է, որ այդ փաստաթղթերում եկեղեցին կրկին հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ: Արդեն 1903թ. պահանջ է գրագրվել կրկին «նորոգել գայն» (ֆ. 56, ց. 1, գ. 10078, ք. 1):

7. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին քառատող փորագրված է (նկ. 7).

ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ԲՕԽԱՅ ԱԶԸՐԵԻ ՈՐԴԻ ԿԱՓԵԼ, ԹՈՒՌՍ ՇԱՅԲՈՏԱՂ, ԻՐ ՓԵՍԱ ՅԱԿՈՒՓՍ ԳԵՐԻՐ ԴՎԱ, Ի ԹՎԻՆ ՌՄԺԱ (1762):

8. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնպիսի. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԶԸՐԻ ՈՐԴԻ|ՍԱՐԿԱՅՎԱԸ ԵՂԻԵԱՅԶԱՐ, ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՆԱՄ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԼԸ (1788):

9. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցի անտառածածկ մասում, նույնաձև (նկ. 5).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱՆՇԻ ՈՐԴԻ | ԱԹԱՊԱԿ ԲՈՎԵԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԻԴ (1795):

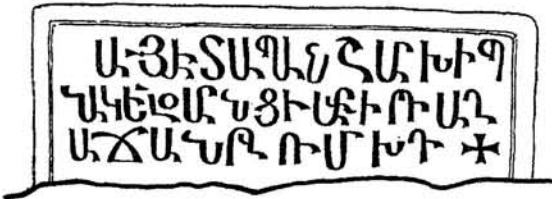

10. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ (նկ. 6). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ՆԻ ՊՆԱԿԵ(Ա)Լ ՕՍՍԱՆՅԻ ԱԽԱԸԻ ՈՐԴԻ ԱՂԱՃԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԴ (1795):

6. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1909, отдел 2, т. 2, с. 184:

7. «Աղբյուրագրական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրագրագրություն), Բարսու, 1982, հատոր 6, էջ 127:

8. Ըստ գյուղապետի մատյանների:

11. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԱՅՎԵՐՏԻ ՈՐԳԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌՄԾ (1801):

12. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 7). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՅԻ ԱՄԱՔԻ ԳՈՒՍՅՐ ԱՆԱ ԽԱՆՈՒՄԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԷ (1808):

13 ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է գավազան (նկ. 8). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍ(Ի)Ն, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԸ (1809):

14. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՅԻ ՄԻՐԶԻ ՈՐԳԻ ԱՎԱԳԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԿԱ (1812):

15. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 9). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԳԻ ԲՐՈՒԴՂ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍԻՆ, ՈՐ ՓՈՒՏԵՅԱՎ Ի ՄԱՀՎԱՆԵՒ Ի ԿԵԱՆԸՍ, Տ(Է)Ր ՀԱՆԳՈՒՄՅԷ ԱՍԵՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄՀԳ (1825):

Ծանոթ. Ի դեպ, բրտտագործությունը այն արհեստներից մեկն էր, որի լավորակ արտադրանքով Գյուրջևանը հայտնի էր ողջ երկրամասում: Ժամանակակիցները նշել են, «Բրտտուրեան արտեստն այնքան ծաղկած է, որ կարասներ եւ խեցեղեն անօքներ է մատակարարում ամբողջ Բագուայ նահանգին» (Բարխուտարեանց, էջ 180-181): Հետաքրքրական է նաև Զաջբերունու վկայությունը. «Մի գրադմունք եւս ունին Գյուրջեանցիք, որ խիստ ջոկում է նրանց՝ որիչ հայ գիտերից: Այդ կատարելագործուած բրտտագործութիւնն է: Գյուրջեանցիք ունեն կառն ամաններ շինելու համար մինչև 15 փուռ եւ ատիխ: Բոլոր բազմաթիւ հայ գիտերի այգիների համար միայն նրանք էին պատրաստում գինու միանման կարասներ, որ ծախսում է ամբողջ գաւառում: Գյուրջեանի կառն ամանները այնքան ամուր են եւ բարակ, որ զանգի պէս ձայն են հանում: Իրենց կաւը վերցնում են եկեղեցուց քիչ ցած Իշկուն անունով տեղից (թերթ 40): Ինչևէ, վերոհիշյալ տապանագրի շնորհիվ նախ իմացվում է Գյուրջևանի հռչակված բրտտագործ վարպետներից մեկի անունը (Աբրահամ), ապա նաև, որ այդ արհեստով գյուղում զբաղվում էին առնվազն XIX դարի սկզբներից: (Մեջ բերված գրավոր հիշատակությունները վերաբերում են XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին):

16. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, ուղղանկյունաձև, բարձր, հարավային երեսին փորագրված է (նկ. 10). ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՐԵՍՏԵԱՆ Է Տ(Է)Ր ԽՅՕՀԱՆ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՓԻՐՎԵՐՏԵԱՆՑ, ՈՐ

ՅԸՆԹԱՅՍ 80 ԱՄԵԱՅ ՀԱՍԱԿԻ ՍՐԲԱԿԱՅ ԵՎ ՀԱՍԵՍԱԿԵՆՑԱՂ ԲԸՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՍԲՆ ՀԱՆԳԵԱՒ | Ի ՏԷՐ, Ի 13 ՄԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1866 ԱՄԻ, | ԱՉԳԱԿԱՆ ՌՅԺԵ:

Ծանոթ. Օհան Փիրվերտյանը ծնվել է 1786թ.: Գյուրջևան գյուղում, որպես ծխատեր քահանայ հիշատակվում է սկսած 1838թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 31): Հովվում էր նաև հարևան Զոհրուճ գյուղին, երբեմն նաև Զարգարանին:

17. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՕՀԱՆԻ ԼԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄՁԵ (1836):

18. ՂԱԳՐՈՒԹ ԱՂԲՅՈՒՐԻ շինարարական արձանագրությունը (նկ. 11). ՅԱՄԻ ՏԵԱՆՆ 1908 ՇԻՆԵՑԱՒ ԱՂԲԻԻՐՍ ՉԱՅՍ | ԾԱԽԻԻԸ ԳԻԻՐԶԻԻՆՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԼԱՍՏԵԱՆՑԻ:
Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունը առավել համառոտված փորագրված է նաև ռուսերեն և արաբատառ թուրքերեն:

ՀՆՂԱՐ

Գյուղը գտնվում է Գյուրջևանից 2.5 կմ արևմուտք, Գյուրջևան-Գյուրդաշեն ճանապարհի մեջտեղում: Այն բաղկացած է երեք թաղերից (Վերին, ներքին, միջին): 1861թ. Հնդարն ուներ 101 տուն հայ բնակչություն:⁹ 1890-ին այն կազմում էր 131 տուն՝ 701 շունչ:¹⁰ 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 166 տուն՝ 1061 բնակիչ:¹¹ 1914-ին՝ 1048 բնակիչ:¹² Հնդարը մեծապես առժեղ է 1918-20թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 177 բնակիչ, որից 176-ը հայեր:¹³ 1988-ից հայաթափ է:

Ուսումնասիրողները նշել են, որ հնդարեցիք բնիկներ են, Շիրվան երկրի բուն բնակիչներ:¹⁴ Մ. Բարխուտարյանը ավելի խորանալով հարցի մեջ՝ նշել է. «Բնիկ են ստորին և միջին թաղերի բնակիչներն, իսկ Լվինաց կողմից գաղթած է վերին թաղի ժողովուրդն...»:¹⁵ Թաղամասերից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին գերեզմանոցը (այդպես է եղել հնում): Թաղամասերի միջև մի հաստաբուն դարավոր կաղնի ծառի մոտ գտնվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (1985թ. մեր այցելության ժամանակ այն հիմքից բանդված էր, իսկ տեղում միայն մի փոս էր նկատվում): Ավերակի շուրջ (հնում՝ եկեղեցու բակում) հոգևորականների շիրմաքարերն են:

9. Մնբատեան, էջ 139:
10. Նույն տեղում:
11. "Кавказский Календарь на 1907 г.", отдел 2, էջ 184:
12. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 129:
13. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:
14. Ջալալեանց, էջ 394: Մնբատեան, էջ 140:
15. Բարխուտարեանց, էջ 181:

19. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԻՐԿԻՆ ԲԵԿ ԱՒՇԱՆԵԱՆՅ 1844 ԱՄԻ ՅՈՒՆԻՄԻ 7-ԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՒՀՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԱՅ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ՍՈՅՆ ՀՆՂԱՐ ԳԵՂՁ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՆՈՑԻՆ, ՄԱՆԱԻԱՆԴ ՄԵՃԱԻ ՋԱՆԻԻԸ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԳԼԽԱԻՌՐԱՅՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 182:

Ծանոթ. Արձանագրությունը ոչնչացվել է եկեղեցու քանդման հետ միաժամանակ: Հայտնի է, որ 1858թ. եկեղեցին ուներ մի շարք վնասված ու քայքայված տեղեր, որի կապակցությամբ նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1): 1862թ. Շամախու հայոց հոգևոր կառավարությունը՝ կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդոնի գեկուցել էր այդ աշխատանքների բարեհաջող կատարման ու ավարտման մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 18): 1870թ. Հնդար գյուղի հասարակությունը դարձյալ դիմել էր հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը նորոգելու բույրություն ստանալու նկատառումով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 1): Նախատեսվում էր տանիքը պատել տախտակյա ծածկով: Նույն քվին ստացվել էր նորոգման բույրությունը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 2): Արդեն 1880-ական թթ. վերջերին եկեղեցին գտնվում էր վթարային վիճակում, քանի որ վնասվել էր ուժեղ երկրաշարժից (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 182), իսկ 1893թ. Շամախու քեմի առաջնորդը հայտնել էր, որ ինքը օժել էր սրբատաշ քարերով կառուցված գյուղի նորաշեն եկեղեցին (Մ. Մնրատեանց, էջ 360):

20. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, հիմնավեր եկեղեցու մուտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՅԻ ԼԵՂԱՆԱՅ ՏԵՐ ՅՕՀԱՆ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ | ԱՆՈՒԱՆԵՅԻ, ԹՎԻՆ ՌԲԸ (1751), ԱՄԵՆ:

Ծանոթ. Քաջբերունի, քերթ 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է քազմաթիվ վրիպումներով:

21. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. ԵՍ ԵՄ ՀՈՂԱՊԱՏԵԱՆ ՇԻՐԻՄԵ | ՏԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆՈՐՇԻՆՈՒ ԳԱԼՈՒՄՏԻ | ԿԵՆԱԿԻՑ ԲՈՐՉԱԿ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐԵՆ | ԸՆԹԵՐՅՈՂԱՅԸԴ ՀԱՅՅԵՄ ԳԱԼ ՈՂՈՐՄԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԼԵ (1786):

Ծանոթ. Քաջբերունի, քերթ 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է վերջին երկու տողերի քացրողմամբ և այլ մանր վրիպումներով:

22. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԵՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԵԱՎ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ |ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ | 66 ԱՄՈՔ ԻՒՐՈՎ 1894 Թ., | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Առաքել քահանա Տեր-Մարտիրոսյանցի մասին՝ իբրև Հնդար գյուղի հոգևոր հովիվ, փաստաթղթերում հիշատակություններ կան սկսած 1890թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8162, ք. 3): Հայտնի է նաև, որ 1886թ. գյուղը քա-

հանա չուներ, հետևաբար Առաքելը Հնդարի քահանա էր ձեռնադրվել 1886-1890թթ. միջակայքում:

23. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԻՆ՝ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ ՇԱՀՐԱԶ ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1890 Թ. 50 ԱՄՈՔ ԻՒՐՈՎ | ՀՆՂԱՐ ԳԻՒԴ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

24. ԽԱՉԹԱՐԻ արևմտյան երեսին, Հնդարի միջին քաղի զերեզմանոցում (նկ. 2).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒՄՓԱՅ | ԻՆ:

Ծանոթ. Ըստ ոճական և զեղարվեստական առանձնահատկությունների, գրչության ձևի և շրջակա ուրիշ խաչքարերի հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է քվազրել XIV-XV դարերով:

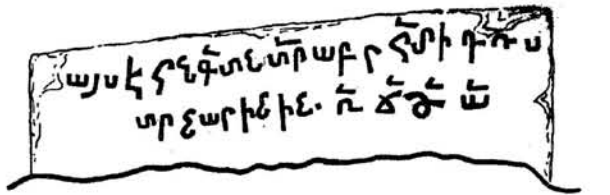
25. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ նույն զերեզմանոցում, հարավային երեսին՝ երկտող (նկ. 13).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ Տ(Է)ՐԱ(Ա)Հ(Ա)ԿԻ, ԹՎ (Ի)Ն Ռ-ՃՏԱ (1702):

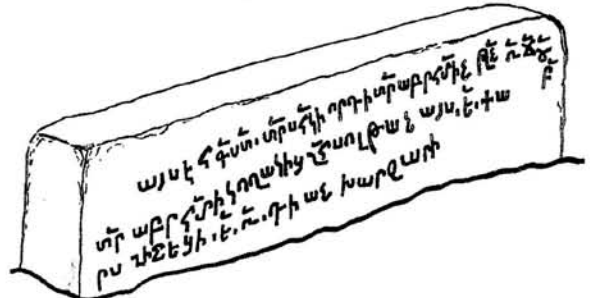
26. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ նախորդի մուտ, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ՄԻ ԴՈՒՍՅՐ ՆԱՐԻՆԻՆ, Ռ-ՃՏԱ (1702):

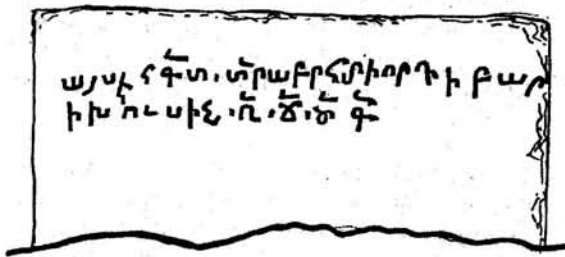

27. ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ (չափերն են՝ 144x22x35 սմ) նախորդի մուտ (նկ. 14).

ԱՅՍ Է Հ(ԱՆ)Գ(Ի)ՍՏ Տ(Է)Ր Ս(Ա)Հ(Ա)ԿԻ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ, ԹՎ(Ի)Ն Ռ-ՃՏԲ (1703):Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ Ը(Ա)ՀՍՈՒԼԹԱՆ | ԱՅՍ Ե(Տ) ԲԱՐՍ ՇԻՆԵՅԻ, ԵՌ (5000) ԴԻԱՆ ԽԱՐՁ ԱՐԻ:

28. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 99x22x50 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 15). ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԻԽԵԱՄԻՍԻՆ, ՌՃԾԳ (1704):

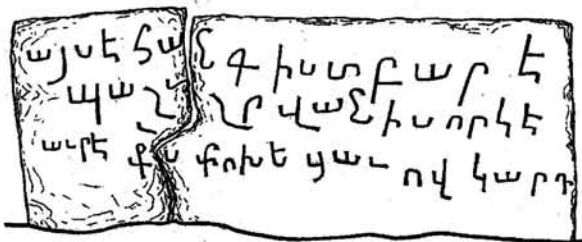
29. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 93x30x65 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 16).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ...:

Ծանոթ. ժամանակակից է նախորդներին (ըստ գրչության և քարի մշակման ձևի):

30. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդների մոտ, հարավային և արևելյան նեղ կողմն փորագրված է (նկ. 17).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԱՐԷ | ՊԱՇՏ ՇՐՎԱՆԻՍ, ՈՐ ԿԵՍՄԱՐԷ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈՒՆԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ(ԷԶ) | ԱՂԱԹՍ ԻՇԵՑԷԶ, | ԹՎԱՂ ԿԱՆԸ | ՃԴԹ (1750):

Ծանոթ. Այն հայտ է, որ թվականի մեջ գրիչը բաց է բողբոջ հազարավորը՝ Ռ-ն:

31. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 110x20x50 սմ), ներքին թաղի գերեզմանոցում, հարթ երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 18).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐՁԻՍԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

32. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 127x22x28 սմ) նախորդի մոտ, հարավային և արևելյան երեսներին հինգ տողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽԹԱՐԱՅ, ՈՐ ԿԵՍՄԱՐԷԻ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈՒՆԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴԷԶ ԱՂՂԱՐ ԹՍ | ՅԻՇԵՑ | ԷԶ:

33. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆ (1791):

34. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ՈՐԴԻ ԻՍՐԱԷԼԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

35. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ՉԱՐԿԵԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

Ծանոթ. Այս գրիչնաք Ստեփանի հիշատակին Հնդարի ներքին թաղում աղբյուր է շինվել: Տես աղբյուրի արձանագրությունը (հմր. 40):

36. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, խիտ անտառի մեջ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է..

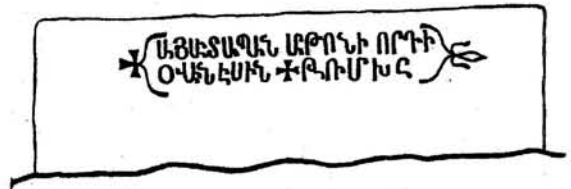
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՑԻ | ՍԱՐՔԻՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀԸՈՒԸՍՄԻՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԶ (1827):

37. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ՄԱՐԻԱՍԱ | ԿԻՆ՝ ՄԻԶԱՅԷԼ ՄԵԾ ԻՇԵԱՆԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՉԵ (1836):

38. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 19). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ | ԱՂԱ ՄԻԶԱԷԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՈՎԻՆ | Ի ԲՆԱԿԻՉ ՀՆՂԱՐ ԳԻՒԴԻՆ, ՓՈՒՆԵԱՂ | ԱՌՓՐԿՉ(ԻՆ) ՅԻՍՈՒՍԻՆ 1837 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

39. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերին թաղի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 20).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ | ՕՎԱՆԷՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

40. ԱՂԶՈՒՐ, ներքին թաղում, ճակատին եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ՉԱՐԿԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՒՍԱՆԻ ՈՐԴԻ ՊՕՂՈՍԻՆ:

Ծանոթ. Զաջրերունի, թերթ 51 (անտիպ):

41. ԱՂԶՈՒՐ «ՆԱԲԱԼԻ», գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ՇԱՍԱԽՈՒՅ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ... 1846 ԹԻ:

Ծանոթ. Զաջրերունի, թերթ 52 (անտիպ):

ՔՈՎԼՈՒՃ (ՔՅՈՀԼՈՒՃ)

Մինչև 1988-ը զուտ հայաբնակ գյուղ էր: Գտնվում է Գյուրջևանից 5-6 կմ հարավ-արևելք, Աղսու գետի աջ բարձրադիր անտառածածկ սարավանջին: 1861թ. գյուղն ուներ 31, իսկ 1890 թ. 52 տուն (357 մարդ)¹⁶ հայ բնակչություն: 1986թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 56 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷ Բուլվուրի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներ-

16. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

17. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

կայուն գոյություն չունի: Գերեզմանոցում հին տապանաքարերը անարձանագիր են:

42. ԱՂԲՅՈՒՐ, գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԱՂԲԻՒՐ ԲԵՈՂԼԻՉԵՑԻ ԽՈՒԿԱՁԻ ՈՐԴԻ ԲԱԲԱ, ԱՍՐԻ, ԴԱՆԻԷԼ, ԽԱՉԱՆ, ՍԱՅՐ ԻՄ ԷՐ Ի 1849:

Ծանոթ. *Քաջբերունի, քերթ 44 (անսխալ):*

Ե Վ Լ Ա Խ Ի Շ Ր Ձ Ա Ն

Շրջանը կազմավորվել է 1935թ. փետրվարի 5-ին: Այն զբաղեցնում է Կուր գետի աջ ու ձախ ափերի, Մինգեչաուրի ջրամբարին հարող տարածքները (1600 քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Եվլախը) և 50 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքի Կուր գետի ձախափնյա մասում հայաբնակ էին հետևյալ 5 գյուղերը՝ Քանդակ, Հավարիկ, Մազրոտ, Արաշ կամ Էրմանի Բազար և Խանապատ: Կան մաս ալմափաի գյուղեր, որոնց ներկայիս աղբրեջանցի բնակիչների նախնիները XVIII դարի կեսերին բռնությամբ մահմեդականացված հայեր էին:

Հայ մշակույթի հուշարձաններ պահպանվում են, ինչպես՝ 1918 թ-ից հայաթափ, այնպես էլ հին հայկական գյուղերում (օրինակ՝ Խաղան գյուղում):

Շրջանի կենտրոնական մասում, Կուր գետի երկու ափերին տարածվում են Մինգեչաուր քաղաքի (1954թ. փետրվարի 4-ից հանրապետական ենթակայության) թաղամասերը: Սրա ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվել են VII դարի եկեղեցու ավերակները, հայերեն և աղվաներեն համարվող արձանագրությունների բեկորներով:

ՄԻՆԳԵՉԱՈՒՐ

Հիմնադրվել է 1945թ.: Բնակչությունը 63 հազ. (1980թ.): 1988 թ-ին այս քաղաքից բռնագաղթվեցին շուրջ 10.000 հայեր:

Քաղաքի ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, որ կատարվել է 1949թ. Բ.Մ. Վախդովի կողմից հայտնաբերվել են վաղ միջնադարյան եկեղեցու և կից շինությունների մնացորդները: Պահպանվել են մաս հայերեն ու աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների մնացորդները:

43. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ավերակներում, կավճային քաղաղությանը սպիտակ կամարածև ջարդոտված քարի վրա միատող փորագրված է.

Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՄՆԵՐՈՐԴԻ ԱՄՒՈՅՆ ԵՐԱԿՐԻ ... ՇԻՆԵՑԱԻ ԶԱՌԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԱՅԻ:

Հրատ. Ա. Գ. *Արրահամյան, Дешафровка Надрисей Кавказских Азван, Ереван, 1964, էջ 76:*

Ծանոթ. Պեղումներից նույն ավերակներում հայտնաբերվել է մաս աղվաներեն համարվող արձանագրությանը վեճ քար, որի բովանդակությունը, ըստ Ա. Գ. Արրահամյանի վերծանության, զրեթե անփոփոխ կրկնում է շինարարության առթիվ փորագրված հայերեն արձանագրությունը: Նրա վերծանությանը՝ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ՀԵՐԱԿԼԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՄՈՒՆԵՐՈՐԴ ԱՄՒՆ ՍՈՒՐԲ ԵՂԻՇԵԻ (կամ Գիսի եկեղեցի) ԱՂՈԹԱՏՈՒՆԸ ... ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ Է ... Ի ՀԻՇԱՏԱԿ ՀՈՐԵԼ ԵՂԻՍԿՊՈՒՄ: Վիմագրի ժամանակը ճշտվում է Հեթանոսականության տարիների շնորհիվ: Նա գահ է քարձրացել 610թ.: Հետևում է, որ սրա գահակարության երեսներող տարին կլինի 640թ.:

44. ԽՆՅԵԲԵԿՈՐ, գտնված նույն հնավայրից պեղումների ժամանակ.

ՄԻՍ(ԷՈՆ):

Հրատ. Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

45. ԶԱՐԱԲԵԿՈՐ, գտնված նույն եկեղեցու պեղումների ժամանակ.

ՈՐԵԼ ԱԲԵՂ(ԱՅ):

Հրատ. Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

Ծանոթ. Հորել եպիսկոպոսը VII դարում Աղվանից աշխարհի ախանավոր եկեղեցականներից մեկն էր: Մ. Կաղանկատվացին սրան հիշում է իբրև «աղաքբաժաւալ զհտութեամբ» անձնավորության:

ԱՐԱՇ (ԱՐԵՇ, ԷՐՄԱՆԻ ԲԱՁԱՐ)

Արաշը իբրև վաճառաշահ քաղաք հայտնի է միջնադարից: Այն հատկապես ծաղկում ու մարդաշատ էր XV-XVII դարերում: Շամախի և Շաքի քաղաքներից հետո Արաշը Կուր գետի ձախափնյակում երրորդ խոշոր քաղաքն էր: Անդրկովկասում մետաքսի արդյունահանման գլխավոր կենտրոններից էր: Առևտրի զարգացմանը Արաշում հատկապես նպաստում էր նրա աշխարհագրական դիրքը: Փաստորեն Արաշը գտնվում էր Տիֆլիս-Գանձակից ու Թավրիզ-Պարտավից՝ Շաքի-Գրեմի և Շամախի-Բաքու տանող հին ճանապարհների հանգույցում: 1640թ. մի հիշատակության համաձայն քաղաքում կար շուրջ 10 հազար հողատնակ տուն, 40 փողոց, 800 խանութ, 16 բաղնիք, 17 սրճարան և այլն:¹⁸

Ինչպես ողջ երկրամասի հարյուրավոր այլ բնակավայրերում, Արաշում ևս հայերը բնակվել են հին ժամանակներից սկսած: Շամախու և Շաքիի օրինակով նրանք այստեղ ևս զբաղվում էին մետաքսի արդյունահանմամբ, կաշվի արտադրությամբ ու դրանց վաճառքով: Տնտեսության կարևոր ճյուղերից էին մաս ալգեզործությունն ու խաղողագործությունը: Ուշագրավ է, որ քաղաքի Արաշ անվանմանը զուգահեռ դեռ հին ժամանակներից օտարների կողմից նրան տրված ու գործածական

18. Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 87-88:

է եղել երկրորդ անունը, այն է՝ Էրմանի Բագար (այսինքն՝ Հայի Շուկա): Էրմանի Բագար կամ Արաշ անվանումները զուգահեռաբար պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Հատկանշական է, որ վերջին դարերում ավելի շատ գործածական է Էրմանի Բագար անվանաձևը: Այս անվանման առկայությունը միաժամանակ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ինչպես Շամախում, Շաքիում և այլուր, Արաշում ևս հայ բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն, որն էլ քաղաքի տնտեսական կյանքում ու արտաքին հարաբերությունների մեջ խաղացել է առաջատար դեր:

XIX դարում գյուղը վարչականորեն մտնում էր Նուխու (Շաքիի) վիճակի Արաշ կամ Արեշ գավառի կազմի մեջ: Գյուղում էր գտնվում Սբ. Եղիշե եկեղեցին: Մի վավերագրում վերջինս հիշատակվում է 1839թ.:¹⁹ Մինչև 1917թ. գյուղը հիմնականում ծաղկել էր ու զարգացել է:

1914թ. Էրմանի Բագար - Արաշ գյուղն ուներ 323 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁰ Մականյն 1917թ. երբ գյուղն ուներ 50 տուն հայ բնակիչ,²¹ ենթարկվեց թալանի շրջակա մահմեդականների կողմից: 1918թ. ապրիլին գյուղի բնակչությանը հրամայվում է ընդունել մահմեդականություն, որի մերժումը ստանալուց հետո մահմեդական հրոսակները բնակիչներին կողոպտում են, իսկ գյուղն ավերում:²² Այդպես երկրամասից ջնջվում է հարյուրամյակների պատմություն ունեցող հինավուրց Արաշ կամ Էրմանի Բագար գյուղը: Ավելի ուշ, Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղատեղիում հաստատվում են մահմեդականների՝ նստակեցության անցած նոր խմբեր (սկսեցին կոչվել ադրբեջանցի), որոնք տարօրինակ կերպով պահպանեցին երբեմնի հայաբնակ գյուղին տրված Էրմանի Բագար անվանումը: Վերաբնակիչները ոչնչացրեցին Սբ. Եղիշե եկեղեցին ու հինավուրց հայկական գերեզմանոցը: Վերջինիս միջով ձգվեց հարևան Շիլյան գյուղը տանող ասֆալտապատ խճուղին, իսկ ճանապարհից դուրս մնացած գերեզմանոցի մասերը բուրդոզերնեղով մաքրվեցին ու դարձան վարելահողեր: Մեր այցելության ժամանակ ավերված գերեզմանոցի տարածքից գտանք միայն երկու տեղահան արված, բայց բարբարոսների տեսադաշտից հավանաբար վրիպած սալատապաններ, որոնք կրում էին արձանագրություններ:

46. ՄԱԼԱՍԱՊԱՆ, անկանոն եզրագծով, չափերը 138X47X20սմ: Երեսին փորագրված է քառատող արձանագրություն և հավերժության խորհրդանշան՝ վարդյակ (նկ. 21):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ | ՆՆՁԵՑԵԼՈՅՍ | ՈՒՍՈՒՐ ԽԱԹՈՒՆ | ԻՆ, ԹՎ(Ա)Կ(ԱՆ) ՌԺԲ (1563):

19. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 13:

20. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 91:

21. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 779, ք. 1:

22. ֆ. 245, ց. 12, ք. 1:

47. ՄԱԼԱՍԱՊԱՆ, տեղահան արված և կտրված: Ջարդված կես մասը չգտնվեց: Պահպանված կտորին (չափերը՝ 125X40X35սմ) կա եռատող արձանագրություն (նկ. 22):

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԱՐԱՇՈՒՐ ... | (ԲԱ) ՋԱՐՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Տ(Է)Ր ... | ՌՄԿԹ (1820) ԹՎԻՆ:

Ծանոթ. Երկու արձանագրություններն էլ 1-ին անգամ հրատարակել ենք «Երևանյան օրեր» թերթում (№ 21, 1997թ.):

ՄԱՋՐՂՈՒ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ Մազրդու հինավուրց հայկական գյուղը գտնվում է Կուր գետի ձախ ափից 1-2 կմ հեռավորության վրա: Գյուղի մասին մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: XIX դարում այն Արաշ կամ Արեշ գավառի սակավաթիվ հայկական գյուղերից մեկն էր: 1853թ. ուներ ընդամենը 119 բնակիչ և Մթ. Գևորգ եկեղեցին:²³ 1891 թ. դրությամբ թեև գյուղն ուներ 42

23. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

տուն բնակիչ, սակայն արդեն 16 տարի էր, որ սեփական քահանայից գուրկ էր.²⁴ 1901թ. ուներ 393 բնակիչ (206 ար., 187 իգ.).²⁵ Մագրղուն տուժել է 1905-06թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Արդեն 1905թ. գյուղի բնակչության թվաքանակը նշված դեպքերի պատճառով նվազել էր ու կազմում էր 261 անձ (154 ար., 107 իգ.).²⁶ Հետագա համեմատաբար խաղաղ տարիներին գյուղի բնակչությունը դարձյալ ավելացել է և 1914թ. դրությամբ կազմում էր 382 մարդ (միայն հայեր):²⁷ Մակայն մի քանի տարի անց Մագրղու գյուղին բաժին հասավ այն, ինչ վիճակվել էր ողջ երկրամասի հայ բնակչությանը: 1917թ. դեկտեմբերին գյուղը Արաշ գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերի օրինակով կողոպտվեց: Հաջորդ տարվա ապրիլ ամսին կոտորածի սպառնալիքի տակ մագրղեցիները ընդունեցին «խլամը», սակայն անձնատուր լինելուց հետո դարձյալ բնաջնջվեցին հարևան՝ խլամին ընդդիմացած հայկական գյուղերի նման.²⁸ Հայտնի է, որ 1919թ. քանդակցի, էրմանի բազարցի, հավարիկցի ու Արաշ գավառի այլ գյուղերի հայ գաղթականների թվում կային նաև մագրղուցի փախստականներ, որոնք մշտական բնակության համար տեղավորվել էին Էջմիածին կայարանի մոտ գտնվող Կարխուն (Արշակակերտ) գյուղը.²⁹ Այդպես երկրամասից վերացավ հինավուրց հայկական գյուղերից ևս մեկը՝ Մագրղու:

Մագրղու գյուղի մոտ ցայսօր կանգուն է Ար. Ավագ Նշան մատուռը: Ժողովրդին այն առավելապես հայտնի է եղել Սբ. Խաչ կամ Սբ. Եղիշեն անուններով: Մատուռի միակ մուտքի (արևմտյան ճակատում) բարավորին փորագրված է 8 տող արձանագրություն:

48. ՄԲ. ԱՎԱԳ ՆՇԱՆ մատուռի կարմիր տուֆ քարից կերտված բարավորին փորագրված արձանագրությունը (նկ. 23).
 1867 ԹՎԻՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի Ն(Ո)Ր Շ(Ի)Ն(ՈՒԹԻՆ) | ՓՈՔՐԱԳՈՒ(Յ)Ն ՍԱՏՈ(Ի)Ռ Ի Վ(Ե)Ր(Ա) | Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԳ ՆՇԱՆԻ, ՈՐ Է ՇԻ | ՆՕՂՆ ՍԱԶԻՅԻ ՅՕՍԵՓԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԱՐԱՄ, ՇԻՐԻՆ, ԳԱՄԲԱՐ | ԵՒ ՈՐԴԻ ՈՒՐՇՈՒՏ ԵՒ ՍԱԶՈՒՐՈՒ ԺՈՂ(ՈՎ)ՈՒՐՏ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՕՐՆԻ, ՈՐ ՄԵԶ ՕԳՆԵՑԻՆ:

24. ֆ. 56, գ. 1, գ. 8667, ք. 1, 5:
 25. ֆ. 56, գ. 1-2, գ. 205, ք. 243-244:
 26. ֆ. 56, գ. 1, գ. 10403, ք. 144-145:
 27. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 155:
 28. ֆ. 245, գ. 12, ք. 1:
 29. Նշված գործը, ք. 22:

ԳՐԵՑԻ Տ(Է)Ր Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր, | ՈՐ ԳԱՐ-Դ(Ա)Յ ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԷ:
 Հրատ. Մ. Բարխատարեանց, էջ 280 (ունի մանր վրիպումներ):

ՔԱՆԳԱԿ

Հայաբնակ գյուղ էր մինչև 1918թ.: Գտնվում էր Կուր գետի ձախ ափին, հնագույն տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա: Երկրամասի հինավուրց, մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկն էր, գրչօջախ: Մատենագրության մեջ Քանդակը հիշատակվում է սկսած 1628թ-ից: Այդ թվականին գյուղում նորոգված մի ձեռագիր «Անտարան»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք... Ես՝ տեղ Թաղեոս նորոգել տուի Սբ. Անտարանս յիշատակ ինձ... ի թուին Ռ-ՀԷ (1628), ի գիղս Քանդակ»:³⁰ Քանդակը իբրև հայաբնակ գյուղ հիշատակվում է նաև 1640թ. «Կուր գետի մյուս ափին Քեմդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք (հայ գյուղացիները) նավակներով անցնում են Սիբուջրուտ և ձեռնածություններ անում»:³¹ Այնուհետև գյուղը հիշատակվում է 1712թ. (նաև հաջորդ տարիներին) լեզգիների կատարած թալանչիական արշավանքների կապակցությամբ. «Այժմս եկեալ ի Քանտաք անուն գիղօրայս՝ իսպառ տարան»:³² Հայտնի է, որ մինչ գյուղի վերոհիշյալ ավերումը, այն ուներ շուրջ 500 տուն հայ բնակչություն.³³ Ավելի ուշ գյուղը թռուցիկ հիշատակվում է նաև 1806թ. վրացական ուղեգրություններում. «... Քուր գետն անցնելով, հասնում են Քանդակ հայկական գյուղը»:³⁴ XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:³⁵ 1890-ական թթ. սկզբներին այն կազմել էր 120 տուն (825 մարդ):³⁶ 1914թ. մարդահամարի տվյալներով գյուղում բնակվում էր 977 հայ:³⁷

Պատմական հուշարձաններից XIX դարի կեսերին գյուղում հիշվում է փոքրիկ մատուռ, իսկ դարավերջին Սբ. Աստվածածին անունով փայտածածկ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու բակում, տապանաքարերից մեկի վրա Մ. Բարխատարյանցը տեսել, ընդօրինակել ու հրատարակել է մեկ արձանագրություն:

49. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻԶ-ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՉԱԼԱՊՕՎԻՆ. ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԴԱ, ԴԱ ՈՂՈՐՄԻ, 1840 ԱՄԻ:
 Հրատ. Բարխատարեանց, 278:

30. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 302:
 31. Է. Չեյքի, էջ 87:
 32. Պատմություն համառօտ Աղուանից երկրի յօրինեալ ի Տ.Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Ջալալեանց, Երուսաղեմ, 1868, էջ 23:
 33. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:
 34. Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 150:
 35. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:
 36. Մ. Բարխատարեանց, նշվ. աշխ., էջ 279:
 37. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 140:

ՉԱՔԱԹԱԼԱՅԻ ՇՐՋԱՆ

Շրջանը, որը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին, իր զբաղեցրած տարածքով (1348 քառ. կմ) համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի հյուսիս-արևմտյան մասերին: Այն տարածվում է Ալազան (Աղվան) գետի ձախ կողմում ու հասնում ընդհուպ Մեծ Կովկասի ջրբաժան լեռնագիծը: Սահմանակից է Բելոկանի, Կախի (Ադրբեջան), Մոնախի, Ծիթեյի-Շոարոյի (Վրաստան) և Ռուբուլի շրջաններին (Դաղստան): Բնակչությունը 79.7 հազ. մարդ (1979): ադրբեջանցիներ, վրացիներ, ավարներ, լեզգիներ, ռուսներ, ախախներ, կումուխներ, ծախուրներ, հրեաներ, մինչև 1988-ի բռնագաղթը նաև հայեր (նախկինում եղել են նաև լեհեր, հույներ):

Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, ինչպես նաև շրջանի տարածքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության՝ առնվազն վաղ միջնադարից այլացել բնակչության հետ մեկտեղ գավառի տարածքում բնակվել են նաև հայեր: Վերջիններս դեռևս հոծ քանակությամբ, բազմաթիվ գյուղերով շրջանի ներկայիս տարածքում բնակվել են ընդհուպ մինչև XVII դարի սկզբները, որից հետո պատերազմների ու առանձնապես լեռնականների կողմից պարբերաբար կրկնվող թալանչիական արշավանքների պատճառով հետզհետե լքել են իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել ավելի ապահով վայրեր: Հայտնի է, որ արտագաղթողների հիմնական մասը հաստատվել է Մոնախի գավառում ու քաղաքներում: Որոշ վայրերում վերաբնակիչները հիմնադրելով նոր գյուղեր, դրանք վերանվանել են իրենց հին լքված գյուղերի անուններով. ինչպես օրինակ Չաքաթալայի մոտ Դիպան և Բուխովլու հին հայկական գյուղերի (ներկայումս գյուղատեղեր են) արտագաղթած հայ բնակչությունը, Մոնախի գավառում հիմնելով նոր գյուղեր, դրանց տվել է միևնույն անվանումները: Այն գյուղերի հայ բնակչությունը, որոնք մնացել էին իրենց հարազատ գյուղերում, XVIII դարի առաջին կեսում շրջանապատկառ քաղաքներին, դավանափոխության գնով փրկվեցին բնաջնջումից: Հետագա տարիներին, ինչպես և բնական էր, նրանք կորցրին նաև մայրենի լեզուն և ազգային սովորույթների զգալի մասը: XIX դարի սկզբներին գավառի (ներկայիս՝ շրջանի) տարածքում հայեր բնակվում էին միայն Չաքաթալա բնակավայրում: Այդտեղ հայերի թվաքանակը առանձնապես սովաբացավ 1815թ. սկսած, երբ հաստատվեցին մեծ թվով ազուլիսցիներ, իսկ հետագայում նաև այլ տեղերից գաղթած բազմաթիվ հայեր:

Չաքաթալայի շրջանում բազմաթիվ են հայ մշակույթի հետքերը: Շատ բնակավայրերում ու դրանց շրջակայքում նկատելի են հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմանոցներ, գյուղատեղեր ու տեղում հայության երբեմնի աշխույժ, ստեղծագործ ու ծաղկուն մշակութային կյանքի տասնյակ վկայություններ: Առանձնապես արժեքավոր են Մամրուխ, Օխախդերե գյուղերի շրջակայքում պահպանված կիսավեր եկեղեցիները, Դիպան, Բուխովլու գյուղատեղերը՝ իրենց կիսավեր եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով, Չաքաթալայի Սբ. Գևորգ եկեղեցին, գերեզմանոցն ու հասարակական բնույթի բազմաթիվ շենքերը: Շրջանի տարածքում վիճազիր արձանագրությունների ուսումնասիրման աշխատանքներ ցայսօր կատարել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Նա հրատարակել է Սբ. Գևորգ եկեղեցու որմերին եղած 4 արձանագրությունները: Մեր այցելության ժամանակ (1984թ.) եկեղեցին գտանք խիստ ձևափոխված վիճակում: Այն օգտագործվում էր իբրև հանրակացարան և ներքուստ բաժանված էր երեք հարկաբաժինների (յուրաքանչյուրում՝ 6 բնակարան): Պատերի մեծ մասը, ուր փորագրված էին եղել վիճազիր արձանագրությունները սկզբում էին, ներկված և հետևաբար դրանցից և ոչ մեկը չկարողացանք վերագտնել: Բացառություն է կազմում եկեղեցու արևմտյան ճակատին ազուլիսցի արձանագիր քարը, որն էլ դուրս էր մնացել Մ. Բարխուտարյանի տեսադաշտից: Հետևաբար մեր հավաքածուն նախկինում հրատարակվածների հետ մեկտեղ կազմում է 5 միավոր:

ՉԱՔԱԹԱԼԱ

Գտնվում է շրջանի համարյա կենտրոնում, Շաքի-Բելոկան մայրուղու վրա, Կովկասյան անտառապատ լեռների հարավ-արևմտյան ստորոտին: Քաղաքի անվան համար ավանդաբար պատմվում է. «... ժամանակաւ Չաքար և Թալայ անուն երկու եղբարց մին՝ Չաքար, հիւսիս արեւելեան կողմը ճար գիւղի մէջ կը բնակի եղեր, իսկ Թալայ՝ հարաւակողմը Թալայ գիւղի մէջ, և թէ այս երկու անուանց միացմամբ յորջորջուեր է երկու գիւղից մէջ գտնուած քաղաքն՝ Չաքարթալայ, և հետզհետե գործածուելով՝ ր տառն ոչնչացեր է ...»:³⁸ Ըստ հայտնի վիճակագրական տեղեկությունների՝ քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Այդ իրավիճակը պահպանվել է

մինչև 1918թ. հայերի տեղահանությունը ու կոտորածը: 1876թ. քաղաքն ուներ 1117 բնակիչ:³⁹ 1886թ. 1231 բնակիչ:⁴⁰ Նույն թվականին քաղաքում բնակչությունը, ըստ ազգության ուներ հետևյալ պատկերը. հայեր 510 մարդ (288 արակ., 222 իգակ.), ավարներ 493 մարդ (246 արակ., 247 իգակ.), ռուսներ 167 մարդ (126 արակ., 41 իգակ.), թաթարներ (այժմ՝ ադրբեջանցիներ) 25 մարդ (20 արակ., 5 իգակ.), վրացիներ 20 մարդ (11 արակ., 9 իգակ.), լեհեր 8 մարդ (4 արակ., 4 իգակ.), հրեաներ 8 մարդ (միայն արակ.):⁴¹ 1896թ. քաղաքն ուներ 2803

38. Հ. Ա. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 766-767:

39. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 226:

40. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

41. "Кавказский Календарь на 1897г.", Тифлис, 1896, էջ 64:

բնակիչ: 42 1908թ.-ին 3890, 43 1914թ.-ին 3562, 44 իսկ 1916թ. 4505 բնակիչ, որից 2165-ը հայեր (1218 արակ., 947 իգակ.): 45

Բռնագաղթի նախօրեին Չարաքալայում բնակվում էին շուրջ 70 տուն հայեր: Քաղաքի Սր. Վարդանյան դպրոցը իր վերջին շրջանավարտներից տվել էր 1953թ., իսկ հետագայում վերածվել ռուսական դպրոցի մասնաճյուղի:

Քաղաքի պատմական հուշարձանների զարդը կազմում է հայոց Սր. Գևորգ եկեղեցին (կանգուն են նաև ռուսական և լեհական մի-մի եկեղեցիները): Այն խիստ ընդարձակ, եռանավ գմբեթավոր կառույց է, շինված գլխավորապես աղյուսով, 1851 թվականին: Տաճարն ունի երեք մուտք, բացված՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային ճակատներից: 12 նիստանի աղյուսաշեն գմբեթը ներքուստ պահում են թվով չորս բոլորածև հաստահեղույս սյուները: Եկեղեցու տարբեր մասերից բացվում են թվով 36 լուսամուտներ (12-ը՝ գմբեթից, 4-ական՝ հարավային ու հյուսիսային և 3-ական՝ արևելյան ու արևմտյան ճակատներից): Կառույցի ստորին շարվածքներում աղյուսից բացի օգտագործված է նաև գետաքար:

50. Սր. Գեվորգ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատային մասում եղել է.

ՀԱՅՈՑ 1851 ԹՎԻՆ ՉԱՔԱԹԱԼՈՒ ՂԱՐԻՊԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՑ ՏՐՕՔՆ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲՆ ԱՆՈՒԱՄԲ ՍՐԲՈՅՆ

ԳԵՈՐԳԱՅ ՉՕՐԱՎԱՐԻՆ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՌՈՒՄԱՅ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿԱԼԱՅ ՊԱՒԼՈՎՉԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՑԱ ՓՈՒՆԱՐՔԱՅՆ ԵՐ ԳՆԵԱԶ ՎԱՐԱՆՅՈՎՆ ԵՒ ՏԵՂԻՈՅՍ ՉՕՐԱԳԼԽԱՊԵՏ ՂԵՆԵՐԱԼ ԳՐԻԳՈՐ ԳՆԵԱԶ ՈՐԲԵԼԵԱՆՈՎՆ ԵՒ ԶԱՀԱՆԱՅՆ ԵՐ ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ ԴԱՆԻԷԼՈՎՆ ԵՒ ԹՈՒԱԿԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅ (1851):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

Ծանոթ. Վավերագրերի ռուսմասսիքայունից պարզվում է, որ Չարաքալայում հայկական եկեղեցի եղել է և՛ մինչև 1851 թ. կառուցված ու ցայսօր կանգուն շենքը: Միևնույն՝ Սր. Գևորգ անվամբ քաղաքում եկեղեցի հիշվում է օրինակ՝ 1833 թ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2319, ք. 2):

51. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավազանի (մկրտության) ճակատին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԴԱՇՏԵՑԻ ՀՕՀԱՆԻՍԻ ՈՐԹՅ ՍՏԵՓԱՆՕՎՆԵՐԻՆ 1851:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

52. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, դասի աջակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՄԻԻՆՍ ՏՐՕՔ ԿԱՆՁԵՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ, ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԻ ԸԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

53. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, դասի ձախակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՄԻԻՆՍ ԾԱԽԻԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂՅԻ ՍԱՐԳՍԻ, ԴԱԹԻ ԵՒ ՍԱՐԳԱՐԻ ԲԱՐԻՆՈՒԴԱՐԵԱՆՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274-275:

54. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի ճակատին ազուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 24).

ՄՈՒՐԻՔ ԳԱԽԹՍ ՇԻՆԵՑԱՒ ՏՐՕՔ | ԱՐԹԵԱՄԲՆ ՍՂՆԱԽԵՑԻ ՍՏԵՓԱՆ ԳՐԻԳՈՐՈՎԻՆ, 1851 ԱՄԻ:

Ի Ս Մ Ա Յ Ի Լ Ի Շ Ր Ձ Ա Ն

Իսմայիլի շրջանը կազմավորվել է 1939թ. նոյեմբերի 24-ին: Մահմանակից է Դուրայի, Շամախու, Աղսուի, Գյուլչայի և Կուտկաշենի շրջաններին: Չբաղեցնում է 2064 քառ. կմ մակերես: Բնակչությունը 53800 մարդ (1979թ. հունվարի 1-ին): Շրջանում կա մեկ քաղաք (Իսմայիլի շրջկենտրոնը), 1 ավան և 107 գյուղ:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին հետևյալ 24 գյուղերը. Վանքաշեն, Ռուշան, Բզավանդ, Ղալակա, Ուշուալ, Ազայի Շեն (Նորշեն), Փոքր Գանձակ, Նորշեն, Շուքուրչի, Կուզան, Գիքք, Փաթակլու, Զալբանդ, Բեշխուրդ, Գանձակ, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Կարմախան, Աղբուլաղ,

42. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

43. "Кавказский Календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 254:

44. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

45. "Кавказский Календарь на 1917г.", Тифлис, 1916, էջ 190-193:

Դայմադադ, Չարգարան, Քավանդ, Բահիան և Բիլիստան: Մինչև 1988-ը նշվածներից զուտ հայաբնակ էին՝ Ուշտալ, Ագայի Շեն (Նորշեն), Գիրք, Քալբանդ, Քեշխուրդ և Գանձակ գյուղերը: Խառն ազգային կազմով բնակչություն ունեին՝ Վանքաշեն, Ռուշան, Ղալակա, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Չարգարան և Քավանդ գյուղերը: Ադրբեջանաբնակ կամ լեզգիաբնակ էին՝ Նորշեն, Շուքուրչու, Աղբուլաղ, Բահիան և Բիլիստան գյուղերը, իսկ անբնակ՝ Բզավանդ, Փոքր Գանձակ, Կուզոան, Փաթակլու, Կարմախան և Դայմադադ գյուղերը:

Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր: Առավել նշանավոր ու արժեքավոր են Ղալակա և Գիրք գյուղերի եկեղեցիները, Վանքաշեն, Ռուշան գյուղերի գերեզմանոցների խաչքարերը, Ծլիի սրբատեղիի մահարձանը և այլն:

Շրջանի տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Երախտաշատ գիտնականը նշված տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 55 արձանագրություն: Մեր կողմից դրանցից վերագտնվեցին միայն 7-ը, մնացածը կամ ոչնչացվել, կամ կորել և կամ վրիպել է մեր տեսադաշտից: Բացի այդ տարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 59 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին (114 միավոր) ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԶԱՅԻ ՇԵՆ (ՆՈՐՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է Ղալակա և Ուշտալ հայկական գյուղերի միջև, շրջկենտրոնից 26 կմ հարավարևմուտք: Ըստ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերի ու դրանց արձանագրությունների՝ այն ունի համեմատաբար նոր պատմություն: Այստեղ չկան հնաձու գերեզմանաքարեր, որպիսիք առատ են հարևան այլ գյուղերում: Գյուղի անվան երկրորդ տարբերակն իսկ վկայում է վերջինիս նոր լինելը: Գերեզմանատան ամենահին տապանագիրը 1796 թվականից է:

Սակայն, գյուղում և շրջակայքում հողային տարբեր աշխատանքների ընթացքում մշտապես գտնվում են հնագիտական բազմատեսակ իրեր, որոնք տեղում բնակավայրի գոյության փաստը տանում են հազարամյակների խորքը: Դրանցում ուշագրավ են մարդու և կենդանիների կավակերտ արձանիկները (այդ թվում պաշտամունքային բնույթի), խեցեղեն զանազան իրերը:

Ագայի Շենը 1861թ. ուներ 55 տուն, իսկ 1890թ. 83 տուն (693 մարդ)⁴⁶ հայ բնակչություն: 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղի բնակչությունը կազմում էր 879 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁴⁷ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս 1918-20 թթ. մեծ կորուստներ է տվել: Մինչև այժմ համագյուղացիների հիշողություններում թարմ են 1918թ. ամռանը

թուրքական լավ զինված բազմաթիվ ասկյարների դեմ Հարություն Օհանյանի (1892-1976), Գրիգոր Մամուչարյանի (1870-1960) և ուրիշների համարձակ ու անկոտորում մարտերը:

1984թ. գյուղն ուներ 265 հայ բնակիչ (127 արական, 138 իգական):⁴⁸ Նրանք բոլորն էլ 1988-ի դեկտեմբերին բռնագաղթվեցին: Գյուղամիջի Մբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ ականատեսի վկայության, դեռևս 1890-ական թթ. սկզբներին եղել է անխնամ վիճակում: Այն եղել է կիսով չափ փայտաշեն, որի տեղն իսկ այժմ չի նկատվում:

Գերեզմանոցում պահպանվել են XIX դարին վերաբերող բազմաթիվ արձանագիր տապանաքարեր: Դրանցում ուշագրավ են այնպիսիք, որ նշված է հանգուցյալների ծագումով դարաբաղդի լինելը: Կան նաև հոգևորականների շիրմաքարեր:

55. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, ընկած է կողքի վրա, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 25).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈՒՎԱԶ ԵԿԱՆԻ ՍՈՐԴԻ ԳԱՆԷԼ(ԻՆ), ՈՍԽԵ (1796):

ԱՅ Ա Տ Ա Պ Ա Ն Ս Մ Ո Ւ Ա Վ Ա Ջ Ա Ջ Ե Կ Ա Ն Ի
ՈՐԴԻ Դ Ա Ն Է Լ Ի Մ Ի Ե Թ Ը

46. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

47. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 124:

48. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

Ծանոթ. Այս և հաջորդ մի քանի արձանագրություններն առաջին անգամ հրատարակել ենք մեր «Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում» հոդվածում, («Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 50):

56. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԷ | ԵՏԻԼՅԷ: ՀԱ(Ն)Գ(ՈՒՑ)ՅԱԼ: ՏԱՎՎԻԹԻ | ՈՐԴԻ ՏԵՐՓՈՒՆ ԳՐԻՔՈՐԻՆ, ՌԲԿԱ (1812):
Հրատ. Ս. Կարասպետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

57. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԻ ԼՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌԲ | ՍՀԳ (1825):
Հրատ. Ս. Կարասպետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

58. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐՄԻ ՏԵՐԻՍԱՐԳԻՄԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ|ԵԱՆՅ, 1875 Թ:
Հրատ. նույն տեղում:

Ծանոթ. Արխիվային փաստաթղթերում քահանա Սարգիս Հարությունյանի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան սկսած 1839 թ-ից (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 824, ք. 2): Նրա մասին տեղեկություններ կան նաև հմր. 2596, ք. 66 և հմր. 3428, ք. 17 փաստաթղթերում՝ համապատասխանաբար 1851 և 1855 թթ. հիշատակումով: Կա նաև 1865թ. հիշատակություն «Արարատ» անսագրում (1870թ., էջ 319): Հայտնի է, որ 1882թ. Ազայի Շեն գյուղի համար քահանայացու էր ընտրվել նրա որդին՝ դպիր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյան Հարությունյանցը, որն այդ ժամանակ 39 տարեկան էր (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7653, ք. 7-8):

59. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույն տեղում, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ | ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳԸՍԻՆ | ՅԱՐՈՒԹ(ԻՆ)Ե(Ա)Ն(Ց), 1862:

60. ԳՊՐՈՑԻ ՇԵՆՔԻ ճակատին, գտնվում է գյուղի հյուսիսային ծայրում (նկ. 26).
 ԱՅԻԻԲ, ԲԵՆ | ԱԶԱՅ ՇԵՆ, 1907:

Հրատ. նշված հոդվածը, նույն տեղում:

Ծանոթ. հայտնի է, որ դեռևս 1892թ. մայիսին Ազայի Շենի հասարակությունը գումարել էր ընդհանուր ժողով և վճռել, որ գյուղում հարկավոր է հիմնել արական միդասյա դպրոց (ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, ք. 188): Մակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չի հաջողվում ծրագիրն իրականացնել: Ինչ վերաբերում է 1907թ. բացված սույն արձանագիրը կրող դպրոցին, ապա սա միայն սկզբում է եղել եկեղեցական ծխական (այսինքն՝ հայկական): 1913թ. մի վավերագրից պարզվում է, որ այն արդեն պետական (կառավարչական) տիպի դպրոց էր (ֆ. 27, ց. 1, գ. 215, ք. 6):

61. ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՇԵՆՔ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանջին: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին (նկ. 27).
 ՅԻՇԱՍԱԿ ՍԱՐՎԷԼԻ ԹԱՎԱՐԵԱՆՅ, 1908 Թ:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 14 կմ հարավարևելք, Գարդման գետի աջ կողմում, գետափից 4 կմ հեռու: Ավանաշենի (այժմ՝ Դոշաքյանը) վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Ըստ ժողովրդական ստուգաբանության՝ 1799թ. գյուղում իր 20 հազար յուրայինների հետ հաստատվել է արցախցի Ավան հարյուրապետը,⁴⁹ որից և ծագում է գյուղի Ավանաշեն անվանումը:

XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 80 տուն հայ բնակչություն:⁵⁰ 1861թ. այն կազմում էր 100,⁵¹ 1865թ. 120,⁵² 1890-ին՝ 130 տուն (970 մարդ)⁵³ հայ բնակչություն:

Գյուղում պահպանված արժեքավոր հուշարձաններից է Սր. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինարարական արձանագրությունը ժամանակին ընդօրինակել է Մ. Բարխուտարյանը (ներկայումս պահպանված չէ):

Եկեղեցին եռանավ բազիլիկ է: Քառանիստ ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ սյուները: Արևելյան կողմում կիսաշրջան եզրագծով ավագ խորանն է, որի աջ ու

ձախ կողմերում մեկական ավանդատներ են: Իրենց ավանդական տեղերում են սեղանի վեմ քարն ու մկրտության ավագանը (առաջինը՝ ավագ խորանի մեջտեղում, երկրորդը՝ հյուսիսային պատի մեջ): Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են սյուները, թաղակիր կամարները, լուսամուտների և մուտքերի անկյունաքարերը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմում, մի քանի մետր հեռավորության վրա կանգուն է ռոտունմարանի երկհարկ գեղեցիկ շենքը: Թեև սրա կառուցման ժամա-

49. Ս. Ջալալեանց, էջ 393: Տես նաև՝ Մ. Բարխուտարեանց, էջ 197:

50. Ս. Ջալալեանց, նույն տեղում:

51. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

52. Դանիել արքեպիսկոպոս, Այցելուքին եկեղեցեաց գիտօրէից վիճակին Հայոց Շամախիոյ, «Արարատ» անսագիր, Վաղ-պատ, 1870, էջ 262:

53. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

նակը մեզ հայտնի չէ, սակայն այն արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին հիշվում է իբրև «փառատոր» կառույց:⁵⁴ Ուսումնարանի հնաշեն ամրակառու շենքը մինչև գյուղի հայերի բռնագաղթը օգտագործվում էր իր նախնական նշանակությամբ (Ավանաշենի միջնակարգ դպրոցն էր):

Եկեղեցու արևելյան կողմում, բլրի գագաթին տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած արձանագիր թվագրված էին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի սկզբներին:

Ավանաշենի հարավ արևելյան կողմում, շուրջ 3 կմ հեռու, մի անտառածածկ բլրի գագաթին տարածվում է հնագույն գերեզմանոցը: Այստեղ բացի տապանաքարերից պահպանվում են մակ պարզունակ հորինվածքով խաչքարեր: Գերեզմանաքարերի մեծ մասն արդեն անցել է հողի շերտի տակ: Պահպանվածներն անարձանագիր են: Հնավայրը հայտնի է «Թարչխ» անվամբ:

62. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

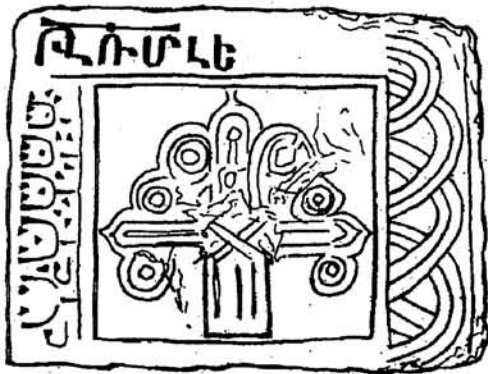
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԱ ԶԱԼԻ ԼԱԶՐՈՎԵՆՅ 1752 ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 194:

Ծանոթ. Արխիվային վավերագրերում գյուղի եկեղեցին առաջին անգամ հիշվում է 1851թ. (ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 64-65): 1869թ. մարտի 26-ին այն ենթարկվել է կողոպտման. գողացել են՝ մեկ սկիհ, խաչ, վարագույր, ջահ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5347): 1869-82 թթ. եկեղեցին նորոգվել է (ֆ. 56, ց. 2, գ. 5340): Վերջին նորոգության (փայտյա փտած տանիքը պետք է փոխարինվեր քիթեղածածկով) կարիքը զգացվել էր արդեն 1900թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9739, ք. 1):

63. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքից աջ՝ պատի մեջ ազուցված սրբատաշ քարին քանդակված է խաչ և թվականը (մկ. 28).

ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԼԵ (1786):

ԲԱՀԼԻԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր սարահարթի վրա: 1861թ. ուներ 30,

54. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 194:

խսկ 1890-ին 36 տուն (233 մարդ) հայ բնակիչ:⁵⁵ 1914թ. Բահլիանն ուներ 172 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁶ 1984-ին այստեղ բնակվում էին լեզգիներ և միայն 2 հայ ծերունիներ: Վերջիններս իրենց հարազատ օջախները ստիպված լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

1850թ. գյուղում կառուցված Սբ. Մինաս եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Բահլիանի հարավային կողմում, բլրի վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ բազմաթիվ են XVIII-XIX դարերին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը: Բլրակի գագաթին պահպանվում է անարձանագիր խիստ հողմնահարկված խաչքար (վերնամասն ունի երկթեք լուծում), որը հայտնի ուխտատեղի է: Խաչքարը հայտնի է «Նահատակ» անվամբ:

Հայաթափ գյուղի գերեզմանոցում ուշագրավ են հետևյալ տապանագրերը.

64. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՋԱՆԻ ՈՐԴԻ ԿՈՐ ԲՈՒՆԱՅԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՍԼԵ (1783):

65. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, մույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՕՎԱՆԷՄԻ ՈՐԴԻ ԹԱԹՈՍԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԽԵ (1793):

66. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ մախարդի մոտ, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂՂՈՒԲ(Ի) | ՈՐԴԻ ՏԱԼԼԱԸ ՀԱԳՈԲ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԽԷ (1798):

67. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, մախարդի մոտ, մույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՕՍԵՓԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՅՐԵԱՆԻՆ ԿՈՒՐՃՈՒՎԱՆՅԻ, ԹՎԻՆ ՌՍՁԵ (1836):

ԲԶԱՎԱՆԴ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 32 կմ հարավ արևմուտք, Կոկիսոն (Գյոկչայ) գետի ձախ ափի բարձրության վրա: Գյուղը 1861թ. ուներ 35, իսկ 1890-ին՝ 37 տուն (201 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁷ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 440 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁸

Գյուղատեղում պահպանվել են բազմաթիվ տնատեղեր: Նկատվում է մակ ձորի պոնկին կառուցված երբեմնի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեղը: Եկեղեցատեղից ոչ հեռու, բարձրադիր տափարակի վրա տարածված է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեծաթիվ են XIX դարին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը, որոնցից ուշագրավ են հետևյալները.

55. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

56. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 95:

57. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

58. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 100:

68. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 29). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԻԵԱԼԻՆ ՈՐԴԻ | ԶԱՍՊԱՐԻՆ, ԹՎ (ԻՆ) ՈՍԿԳ (1815):

69. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՈՒՆ(ԻՆ), 1816 ԱՄԻ:

70. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂԵՑԻ | ԲԱԽԻՇԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԵԱՆԻՆ, | ՈՐ Է ԳԻԼՏԱՐԵԱՆՑ, Ի 1871 ԱՄԻ:

71. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԱՅՈՒ | ՅԱՐՈՒԹԻՆՆԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ | ԱԳԱՍԻՆ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ | 1868 ԱՄԻ:

72. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 30). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԼԱՎԵՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ, ՈՐ | Է ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆՆ, 1873:

73. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՈՒՇՏԱԼԵՑԻ ԱՆԱԻՆ, ՈՐ Է ՏԸԿԻՆ | ԴԱԽԻԹԻՆ ԱՍԿԱՐԵԱՆՑ, ՎԱԽԸ. | 1871 ԱՄԻ, ՎԵՐԴԻՆ ԶԱՐՆ Շ(Ի)ՆԵՑԻ | ՄՈՐՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՀՈՐՆ:

74. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 31, 31ա). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԱՂԱՋԱՆԻ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ԱՎԱՆԻՍԻ | ԲԱԲԱԵԱՆՑԻՆ ՎԱԽԸ. 1904 Թ., 47 Տ.: Մյուս երեսին փորագրված է. ԱՂԱՋԱՆԸ ՄԵՌԱԻ ՄՊԱՆՎԱՍԹ | ԳՆԴԱԿՈՎ ԶԱՂԱԶԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ | ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ ՇԻՆԻ, | ԵԹԷ ՏԵՐԸ ՉԻ ՊԱՀԷ ԱՎԻՐԱԿԻՐԴԻ ՄԸՆԱ, ԶԱՂԱԶԸ ՈՒՆԱԻՆ Է, | ԱՇԵԱՐՀԸ ՍԱԵԱ ԵՐՋԱՆԻԿ ՏՈՒՆԸ:

ԲԻԼԻՍՏԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր հարավահայաց սարավանջին: 1861թ. ուներ 20, իսկ 1890-ին՝ 31 տուն (155 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁹ 1914թ. այն կազմում էր 141 մարդ:⁶⁰

Գյուղի Մր. Աստվածածին եկեղեցին հիմնավեր վիճակում է: Գերեզմանոցում, որը տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, հարավահայաց ձորավանջին, XIX դարից ավելի հին տապանազրեր չգտանք: Պահպանված շուրջ 45 տապանազրերից հետաքրքրական էր մեկը, որում հիշատակություն կար մինչև 1918թ. հայաբնակ Աղբուլաղ գյուղի մասին:

59. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:
60. "Кавказский Календарь на 1915г", Тифлис, 1914, էջ 100:

75. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԸՆԳ ՇԻՐՍԱԻՍ ԳՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԵՂԻՍԱԲԷ | ԹԻ, ԳՍԵՐ՝ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌՈՒՇԱՆԵԱՆՑԻՆ, | ԿԻՆ՝ ԱՂԲՈՒԼԱՂՑԻ ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՐԻԳՈՐ ՕՎԻՆ:

ԳԱՆՉԱԿ

Գավառի հիմնավորոց, մարդաշատ ու բարեշեն գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից 29 կմ հարավ, անտառապատ սարերով շրջապատված բարձրադիր գեղատեսիլ վայրում: 1861թ. գյուղն ուներ 99,⁶¹ 1865-ին՝ 120,⁶² 1890-ին՝ 145 տուն (1031 մարդ) հայ բնակչություն:⁶³ Երկրամասի շատ հայկական գյուղերի օրինակով Գանձակը ևս մեծ կորուստներ է կրել 1918թ.: 1981թ. գյուղն ուներ 20 հայ բնակիչ:⁶⁴ Մեր այցելության ժամանակ (1985) Գանձակում բնակվում էին 6 հայ ընտանիք՝ 10 շնչով:

Գյուղում կիսավեր վիճակով, խիստ ձևավորված ու վերակառուցված (տարիներ առաջ օգտագործվել է որպես պահեստ, ներկայումս չի օգտագործվում) դեռևս գոյատևում են եկեղեցու մնացորդները: Պահպանված չորս պատերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Մրբատաշ են մուտքերի (հարավից և արևմուտքից), լուսամուտների անկյունաքարերը: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 1842թ. և կոչվել Մր. Աստվածածին:⁶⁵ Հիմնավեր վիճակում է ուսումնարանի շենքը, որի շինարարական արձանագրությունը ընկած է եկեղեցուց հարավ, Բայյան Մմբատի տան բակում:

Ուսումնարանի մոտ եղել է հին գերեզմանոց, ուր իբր պահպանված էին եղել VIII դարին բնորոշ զարդարվեստով խաչքարեր: Գրանցից միայն մեկի վրա Մ. Բարխուտարյանցը նկատել ու ընդօրինակել է հակիրճ արձանագրությունը:

Գանձակի հարավային կողմում, մի բլրի գագաթին տարածվում է մի հին գերեզմանոց: Այդտեղ տապանաքարերն ու խաչքարերը մեծ մասամբ խրված են հողի մեջ: Հնավայրը ուխտատեղի էր շրջակա հայ բնակչության շրջանում: Այն հայտնի է «Մուրք Գանձակ» անվամբ:

Գյուղի հյուսիսային կողմում, բարձր տեղում տարածվում է հիմնական գերեզմանոցը: Այստեղ ևս կան հնաժող տապանաքարեր (անարձանագիր) և մի քանի խաչքարեր: Պահպանվում են նաև ավելի քան 500 արձանագիր XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարեր:

76 ԽԱՉԶԱՐ, ոճը բնորոշ VIII դարին. ԱՍՏՈՒԱՍ ՈՂՈՐՄԻ ԷԻՄԱՐԻՆ. ՄԹ (760): Հրատ. Բարխուտարեանց, 196:

61. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
62. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 263:
63. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:
64. «Աղբրջանական Մովսեսական Հանրագիտարան», հ. 6, Բաքու, 1982, էջ 82:
65. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 195:

Ծանոթ. հրատարակչի ներկայացված ՄԹ քվա-
կանը, իբրև 760 քվական՝ կասկած է հարուցում:

77. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-ԴՊՐՈՑԻ (այժմ՝ հիմ-
նավեր) շինարարական քառատող արձանագրութ-
յունը Քայան Սմբատի տան բակում (նկ. 32).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1889 ՇԻՆԵՅԱԻ ԴՊՐՈՑՍ
ՕԺԱՆԴԱԿՈՒ(ԹԵԱՍ)Բ ՀԱՅՈՑ | ՀԱՍԱՐԱ-
ԿՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն ԳԱՆՉԱԿ ԵՒ | ԹՕՓԻ ՇԷՆ
ԳԻՒՂՕՐԵԻՑ:

Ծանոթ. 1889թ. Շամախու քեմի առաջնորդ Մ.
Սմբատյանը օրհնել է Գանձակի եկեղեցական-ծխա-
կան արական միդասյա դպրոցի շենքի հիմքը (Ֆ. 56, ց.
4, գ. 104, ք. 23), որը կառուցվել է քարվեցի Հայրապետ
Քոչարյանցի ջանքով և նրա հանգանակությամբ հավաք-
ված դրամով (Ֆ. 56, ց. 3, գ. 978, ք. 2): 1893թ. դպրոցը
գանվում էր նյութական կարիքի մեջ (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 49,
ք. 58), ուսուցիչն էր Չարարիա Չալիյանը: Մինչև
1896թ. դպրոցը մի կերպ պահպանել է իր գոյությունը և
փակվել (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 1): Գործել է նաև 1911-12
թթ., վերստին փակվել 1912-13 ուս. տարում, վերաբաց-
վել (54 աշակերտով) 1913-14թթ. (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 3):

ԳԻՐԸ

Հին գյուղ է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 23 կմ
հարավ-արևմուտք, զոգավոր հարավահայաց տե-
ղում՝ երեք կողմից շրջապատված անտառապատ
սարերով: Հնում գյուղն ուներ ճանապարհային
հանգուցակետի նշանակություն: Այդտեղից էին
ճյուղավորվում դեպի Կուզոան⁶⁶ (արևմտյան կող-
մում), Փաթակլոն⁶⁷ (հյուսիս-արևելյան կողմում),
Քալբանդ⁶⁸ (հարավ-արևելյան կողմում) գյուղերը
տանող հնագույն ճանապարհները:

Գիրք գյուղի վերաբերյալ մատենագրական
տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն տե-
ղում գտնված հուշարձանների, վիճազների քննութ-
յունը ցույց է տալիս, որ այն առնվազն միջնադա-
րում հայաբնակ մեծ գյուղ էր գավառի բազմաթիվ
այլ գյուղերի հետ մեկտեղ:

XIX դարի կեսերին Գիրքն ուներ 100 տուն
հայ բնակչություն:⁶⁹ 1861թ. ուներ 130 տուն,⁷⁰ իսկ
1890-ին՝ 227 տուն (1285 մարդ):⁷¹ 1914թ. հունվարի
1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 1860 հայ
բնակիչ:⁷²

1918թ. ամռանը գիրքեցիները ուժերի գերա-
զույն լարման, անասան կամքի ու մեծ խիզա-
խումների գնով օսմանյան հրոսակներին կարողա-

ցան պատասխանել բավական ուժեղ ու կազմա-
կերպված ինքնապաշտպանական մարտերով:
Դրա շնորհիվ Գիրքի հայերը կարողացան գերծ
մնալ մասսայական բնաջնջումից,⁷³ և մինչև 1988-ի
բռնագաղթը, ի տարբերություն գավառի տասնյակ
այլ գյուղերի, Գիրքը շարունակում էր մնալ իբրև
հայաբնակ գլխավոր բնակավայրերից մեկը:⁷⁴

Գիրք գյուղում և շրջակայքում պահպանվել
են բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հու-
շարձաններ: Դրանցից առավել արժեքավոր են

Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1831 թ.), աղբյուրը
(1840թ.), գերեզմանոցը (XV-XX դ.) և այլն: Մեր
հետազոտության տեսանկյունից առանձնապես
հետաքրքրական է գերեզմանոցը, ուր պահպանվել
է արձանագրական հարուստ նյութ: Գերեզմանոցը
տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, քեք սա-
րավանջին: Առավել հին մասը զբաղեցնում է հնա-
վայրի հարավային մասը: Այդտեղ պահպանվում
են բազմաթիվ հնաճ տապանաքարեր (արձանա-
գիր-քվագրվածները միայն XV դարից են): Պա-
կաս ուշագրավ չէ նաև նոր՝ հյուսիսային մասը (ա-
ռավել նոր, ժամանակակից մասը տարածվում է
գերեզմանոցի արևմտյան կողմում), ուր պահպան-
ված տապանագրերում նշված են հանգուցյալների
ծնունդով որ տեղից լինելը: Դրանցում զգալի թիվ
են կազմում Արցախի զանազան գյուղերի հիշա-
տակումները: Գիրք գյուղի տարածքից (ներառյալ
գերեզմանոցը, որտեղից հավաքած տապանագրե-
րում կատարել ենք խիստ ընտրություն, որովհետև
միայն XIX դարի տապանագրերի թիվն անցնում է
600-ից) ստորև ներկայացնում ենք 12 արձանագ-
րության վերձանությունները, որոնցից 3-ը նախկի-
նում հրատարակել է Մ. Բարխուտարյանը (վեր-
ջիններիցս 2-ը՝ ներկայումս կորած են):

78. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարա-
վային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 33).

ՍՈՂՐԱԹՄԻՇ ՈՐԳԻՆ | ԻՐԻ ՂԱՊԱՅ
ՊՈՒՇ, ԹՎ(ԻՆ) | ՋԻԳ (1474):

73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 278, ցուցակ 1, գործ 8, քերթ 45-48: Փաս-
տաթղթի մի հատվածում կարդում ենք. «Գիրք գյուղ վերահաս
անբնունքից ազատում է շնորհի մի խումբ զինուած գիտաշի-
ների, որոնք գալիս են եղև Բագուից իրենց տները, դրանց մեծ
մասը փոռնոցից եկած զինուորներ էին: Ահա այդ խումբը պատա-
հելով գիտում գիտաշիներին՝ հարձակումները ետ մղելիս շրջա-
պատում են թուրքերին ու կոտորած տալով յետ շարտում գիտից
և ազատում գիտը, օգնութիւն տալով և միա գիտերին»:

74. 1985թ. Գիրք գյուղն ուներ շուրջ 50 տուն հայ բնակչություն:

66. Կուզոանի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918թ., որից հետո
գյուղն ցայսօր անմարդաբնակ է: Մրա մասին մանրամասն տես
իր տեղում:

67. Փաթակլոն նույն վիճակումն է ինչ նախորդը: Մանրամասն
տես իր տեղում:

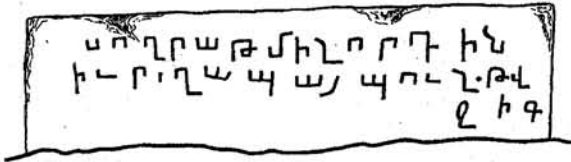
68. Քալբանդը մինչև 1988-ի բռնագաղթը հայաբնակ գյուղ էր (42
տուն՝ 1984թ.) և ուներ միջնակարգ դպրոց (44 աշակերտ, որից
13-ը՝ Գիրքից. 1984թ.):

69. Մ. Ջալալեանց, էջ 390:

70. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

71. Նույն տեղում:

72. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Անձնանուններից երկրորդը հրատարակել է՝ ՂԱՅՊԱՅՊՈՒԲ ձևով:

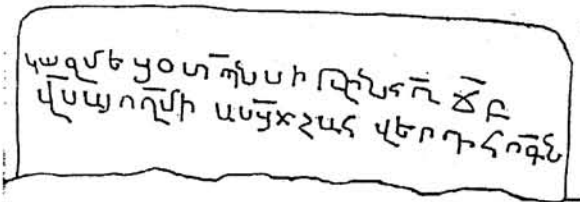
79. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ ԶԱՐ ՍԵԼԻՔ ՀԱՍԱՆԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏ ՊԱՐՄԱՍ ՍՈՒՐԱՏԻՆ ... ՈՐ Է ՈՐԴԻՆ, ԱՆՈՆՍ ԱՐԱՆ ՇԱՀՎԱՐԴԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈԳ. ԹՎ. Ո. (1551):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Երկար որոնումները արդյունք չտվեցին, տապանաքարը հնավայրում չգտնվեց:

80. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին (նկ. 34).

ԿԱԶՄԵՅՕ Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԲ Հ(ԱՅՈՑ) (1653), | Վ(Ա)Ս(Ն) Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ ԱՍ(Ա)Յ(Է)Ք ՇԱՀՎԵՐԴԻ ՀՈԳ(ՈՒ)Ն:

81. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու երկայնական երեսներին փորագրված է (նկ. 35).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԶԱՐՈՒ ԳԵՂԵՆՆԵԿԻ, ՏԵՐՕՅԱՆԵՆՅ ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՅՈՒ | ԲԱՂՏԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809), ԴԵՔՏԵՍԲ Ա(1): || ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻ ՈՐԴԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

Ծանոթ. Ննկի Ննգի գյուղը ԼՂՀ Մարտունու շրջանում է:

82. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՐՈՒ Ի ԳՈՒՂԵՆՆԵԿԻ, ՅԼԿԱԿՈՒԱ ԳՐԻԳՈՐԱՅ ... | Ա Տ(Է)Ր - ՍԷԺԼՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԹՎ(ԻՆ) Է ՌՄԿԱ (1812):

Ծանոթ. ՅԼԿԱԿՈՒԱ = Հկակվեցի: Հկակում՝ պատմական Գաք գյուղն է, որը գտնվում է ներկայիս Հաղարոքի շրջանում, Տող գյուղի մոտ:

83. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՐՈՒ Ի ԳԻԻՂ ՆԵՆԿԵՅԻ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳՍԻՆ ԳՈՒՍՏԲ ՍՕՆԵ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿ (1811):

84. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԸԵՐԴԻԿԵՅԻ ՕՀԱՆԻ

ՈՐԴԻ ԴԱՆԱԸ ԱՎԱԶԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԱ (1812), ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԻԷ (27):

Ծանոթ. ՏԵՐԸԵՐԴԻԿԵ-ը՝ Հաղարոքի շրջանի Դրախտիկ գյուղն է:

85. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԷ ՈՒՍԻ ԾՆԱԻ | ԵՒ, ՈՒՐ Է ԹՎԱԾ: ՂԱՐ(Ա)ԲԱՂ ԾՆԱՅ ԵՒ ԳԻՐՔ ԹՎՂԵԱ: ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ | ԷՒ Տ(Է)Ր ԵԹԷ ՅԱՐԵԱ ՏԵՍՈՂՔ ԾԻՐՍՂԻՍ ԱՍԷՔ ՈՂՈՐՄԵԱ Ի ՍՐԱ Է ԼՐԱՆԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՍԵԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) 1848, Ի 20 ՄԱՐԴԻ:

86. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂՂԱՍԱՐ ԱՒԱԳ | ԶԱՀՆԱՅԻ ՏԵՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, | ՈՐ ՎԱՐԵԱԼ ԶՊԱՇՏՕՆ ԶԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԱՍՄ 47, ՎԱՆՃԱՐՆԵՅԱԻ Ի 1-Ն ՈՒԼԻՍԻ, 1883 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 73 ԱՍԱՅ:

Ծանոթ. Բաղղասար ավազ քահանա Տեր-Մարկոսյանցը ծնվել է 1810թ., քահանա է ծեռնադրվել 1836 թ. և մինչև իր մահը՝ 1883թ. քահանայագործել Գիրք գյուղի Սր. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում: Նրա մասին 1842, 1851, 1858, 1864, 1869 թթ. բազմաթիվ հիշատակումներով փաստաթղթեր են պահպանվել ՀՀՊՊԿ արխիվում (Ֆ. 56, գ. 3558, թ. 1, գ. 2596, թ. 65, գ. 3758, թ. 1, գ. 4469, թ. 1, գ. 5519, թ. 1):

87. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նմանաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԻԱՄԻ | ՅԵՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԱՆՃԱՆԵԱՅՅ ՀԱՐԻԻՐ ԱՍԱՅ, Ի | 26 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1890 ԱՄԻ, Ի ԳԻԻՂՆ ԳԻՐՔ:

88. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԳԻՐՔԵՅԻ ԵՐԻՅ ԵՂԶԱՐՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ ԵՒ ԲԱՂՂԱՍԱՐԻ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՅՈՎԱՍԵՓԵԱՆՅ ԵՒ ՍՕՐՆ ԻԻՐԵԱՆՅ ԱԶԻԶԻՆ, ԹՎ. 1831:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 197:

Ծանոթ. Համաձայն 1839թ. գրված մի փաստաթղթի, Գիրքի եկեղեցին կառուցվել է 1832-1837 թթ. ընթացքում Բարվում բնակվող ծագումով գիրքեցիներ, հարազատ եղբայր-իշխաններ՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղղասար Հովսեփյանների սեփական միջոցների հաշիվին (ծախսվել էր մինչև 5000 ռուբլի) և օծվել 1838թ. հուլիսի 23-ին Շամախու բեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի կողմից՝ Պողոս-Պետրոս Առաքյալների անունով (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 545, թ. 1-2.6): Կարծում ենք, եկեղեցին Սր. Աստվածածին անունով է կոչվել ավելի ուշ ժամանակներում, որևէ հիմնավոր վերանորոգման ենթարկվելուց հետո: 1902թ. օգոստոսի 11-ին օծվել է հիմնովին վերակառուցված եկեղեցին («Մշակ» 1902, № 183, էջ 2):

89. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում: Կառուցված է սրբատաշ քարերով: Դակատին մի քարի վրա փորագրված է (նկ. 36).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՈՒՐՍ ԱՂԱ ՊԵՏՐՈՍ ԽԵՒ
ՄՕՍԷՍ ԵՐԲՍԷՍԵԱՆՅ, | 1840 ԹՎ. Ի 1
ՍԵՔՏԵՄ.:

ԶԱՐԿԱՐԱՆ

Բնության գեղատեսիլ ու ամենաշուքայլ տեսա-
րաններով շրջապատված այս գյուղը գտնվում է
Մեծ Կովկասի հարավահայաց անտառածածկ
ստորոտին, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք,
Իսմայիլի-Շամախի մայրուղուց 0,5 կմ հյուսիս:
1861թ. Չարկարանն ուներ 119 տուն հայ բնակ-
չություն: 75 1890-ին այն կազմում էր 163 տուն (1025
մարդ): 76 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղում բնակվում
էին 1558 հայեր: 77 1918թ. Չարկարանը ենթարկվել
է ավերածության և թալանի: Նրա բնակիչները խու-
սափելով քիթջանցիների հարձակումներից (մտա-
կա գյուղն է, ուր բնակվում են սյունի մահմեդա-
կաններ) ապաստանել են հարևան Բասխա գյու-
ղում (չիա պարսիկներ են, ներկայումս՝ քրքախաս),
ուր մեկ ամիս զոյատևելուց հետո ի վերջո փրկվել
են Ամիրովի (ծնունդով Գլորբեցի) զորքերի գալստ-
յամբ: Տարագրության ժամանակ զարկարանցի
հայերը, որոնք հասել էին մինչև Բաքու և Աշխա-
բադ, սովի ու հիվանդությունների պատճառով մեծ
կորուստներ են տվել: Խորհրդային կարգերի հաս-
տատումից հետո զարկարանցիների մնացորդները
վերստին համախմբվել են այրված հայրենի գյու-
ղում և շենացրել այն: 1986թ. Չարկարանն ուներ 8
տուն բնակչություն, որից 3-ը (5 շունչ) հայեր: 1988-
ից հայաթափ է:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են վեց
գերեզմանոցներ, եկեղեցի, սրբատեղեր և այլն:
Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ներկա-
յումս խիստ ձևափոխված է: Այն տարիներ առաջ
օգտագործվել է որպես պահեստ (ավելացվել է
երկրորդ հարկը և այլն): Անփոփոխ մնում են չորս
պատերը մարդահասակ բարձրությամբ (ներքին
չափերը՝ 18.50X6.70մ):

Եկեղեցուց փոքր ինչ հարավ-արևմուտք մի
հաստաբուն չորացած ծառի բնի մոտ մի քանի քա-
րերով պատրաստված է սրբատեղի, ուր հավա-
տացյալները մոռ էին վառում:

Գյուղամիջի փողոցները և տների բակերը
ամբողջապես սալահատակ են:

Գյուղից 2 կմ արևմուտք, Թրջան տանող ճա-
նապարհի եզրին տարածվում է «Վարի Բաղի» կոչ-
ված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այստեղ պահ-
պանվել են բազմաթիվ անտաշ, անարձանագիր
սալակերպ տապանաքարեր:

Նույնպիսի գերեզմանոց կա «Օհան բլուր»
(թափա) կոչված տեղում (գյուղից 2 կմ հեռու):
Գյուղամիջում են «Բուրդաղանց հանգիստ» և «Ե-
րամի տանի տակի հանգիստ» կոչված տոհմական
գերեզմանոցները: Հիմնական ու գլխավոր գերեզ-

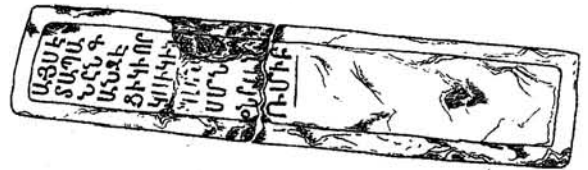
մանոցը գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, 1,5
կմ հեռու, ասֆալտապատ մայրուղու ճախ կողմում
(շրջկենտրոնի ուղղությամբ): Ներկայումս այս
հսկայածավալ մի քանի հազարի հասնող տապա-
նաքարերով ծածկված տեղանքը, հայտնի է «Էր-
զան հողի հանգիստ» անունով՝ պատված է անան-
ցանելի մացառներով ու ծառերով: Դրանց տակ
թաքնված շատ տապանաքարեր արձանագիր են
(թվագրվածներից մեզ հանդիպածները XIX դարից
էին): Գերեզմանոցի մի ծայրում մինչև 1988-ը թա-
ղումները շարունակվում էին:

Ըստ տեղական ավանդության՝ հին Չարկա-
րանը գտնվում էր Բիլիստան և Գյուրջևան գյուղե-
րի միջև, խոր ձորում՝ «Շամնան» կոչված տեղում:
Ցայսօր այդտեղ ևս պահպանվում են գյուղատեղի
և գերեզմանոցի մնացորդները:

Չարկարանի հարավային ծայրում, ճանա-
պարհի եզրին տարածված գերեզմանոցում պա-
հանվել են շուրջ 30 արձանագիր տապանաքարեր:
Դրանցից թվագրվածները վերաբերում են XVIII-
XX դարերին:

90. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերոհիշյալ գերեզմանո-
ցում, ուղղանկյունաձև, պահպանվում է շրջված
դիրքով (նկ. 37).

ԱՅՍ Է ԵՍԱՊԱՆԵՆ ԳԱՆՃԵՅԻ ԿԻՈՐԿ
...|...|...|, ԹՎ(ԻՆ) ՈՄԻԲ (1773):

91. ԳՅՈՒՂԱՄԻՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ Վրա եղել է
այս արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍՎԱՂՆ ...
ՈՐԴԻ, ՈՄՂԷ (1848):

Հրատ. Բաքիատարեանց, 184:

Ծանոթ. Եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը
հայտնի չէ: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված: Չի
պահպանվել նաև վերահրատարակվող սույն արձա-
նագրությունը: Արխիվային փաստաթղթերում Չարկա-
րան գյուղում Սբ. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի հիշ-
վում է դեռևս 1844 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, թ. 39): Հայտնի
է նաև, որ 1870 թ. եկեղեցու տանիքը գտնվում էր քայ-
քայված վիճակում, և այն նորոգելու բոլորությունը
ստանալու նպատակով գրագրություն էր սկսվել (Ֆ. 56,
ց. 1, գ. 5419, թ. 9):

ԹՈՓԻՇԵՆ

Գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 14 կմ հարավ-
արևելք, բարձրադիր սարահարթի վրա: Գյուղի վե-
րաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ
հայտնի չեն: Իբրև հայաբնակ գյուղ բոլորիկ հիշ-
վում է 1806թ. վրացական ուղեգրություններում.
«... գնում են հայկական Թորուշեն գյուղը և իջևա-
նում այնտեղ»: 78 1861թ. գյուղն ուներ 57, իսկ 1890-

75. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

76. Նույն տեղում:

77. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

ին՝ 80 տուն (675 մարդ) հայ բնակչություն: ⁷⁹ 1914թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Թուփիշենը ուներ 1016 հայ բնակիչ: ⁸⁰ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1985թ. գյուղում հայերը կազմում էին շուրջ 10 ընտանիք: Նրանք բռնագաղթվեցին 1988-ին:

Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է Մր. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Երկթեք ծածկի տակ առնված թաղակապ տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ սրբատաշ բոլորածև սյուները: Ունի XIX դարի նմանատիպ բազմաթիվ այլ կառույցներին բնորոշ հիմնական բոլոր առանձնահատկությունները:

Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ տեղական սպիտակ քարերով: Մուտքի անկյունաքարերը, սյուները, թաղակիր կամարները իրականացված են սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 9.74X14.18 մ.:

Հայտնի է, որ 1889թ. Թուփիշեն և հարևան Գանձակ գյուղերի բնակիչների միացյալ ուժերով երկու գյուղերի երեխաների համար Գանձակում հիմնվել է դպրոց (սրա արձանագրությունը տես Գանձակ գյուղի բաժնում):

Գյուղի մոտ պահպանվել են Հին Թուփիշենի ավերակները: Այդտեղ մինչև XIX դարի սկզբները բնակվում էին ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները. «... Թուրքի շէնս հիմնուած է եղել Ավանաշինի հովտի արևմտեան-բերանում, օղի և ջրի վնասակարութեան պատճառաւ փոխադրուած են բնակիչներն այժմեան տեղս: Բայց կիսաւեր եկեղեցին դեռ մնում է հին զիւղատեղում»: ⁸¹

92. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավից բացվող միակ մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 38).

Յ(ԻՍՈՒ)ՄԻ Զ(ԲԻՍՏՈ)ՄԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉ
 ԵԻՇԱՍԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻ-
 (Ա)Յ| ԵԿԵՂԵՑԻՄ, ՇԻՆԵՑԱԿ| ԹՕԲԻ ԳԻԻ-
 ՂԻ ԲՈՒՈՐ | ՀՍՄԱՐ(Ա)Կ ԺՈՂՈՎՈ(Ի)Ր-
 ԴՆ, | ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻ 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թուփիշեն գյուղի Մր. Աստվածածին եկեղեցու տանիքը երկու անգամ ենթարկվել է նորոգման: Աշխատանքների իրականացման թույլտվությունը

78. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 151:

79. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

80. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 190:

81. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 195:

ստանալու ակնկալիքով երկու դեպքում էլ, այն է 1867թ. և 1896թ. Էջմիածնի Սինոդին գրվել են համախոսական խնդրագրեր: Առաջին անգամ ցանկանում էին նորոգել տանիքը, ծածկերով այն նոր տախտակամածով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4981, ք. 3), իսկ երկրորդ անգամ մտադիր էին կրկին նորոգել տանիքը և այն ծածկել քիթեղով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9213, ք. 1): Երկու դեպքերում էլ հոգևոր իշխանություններից ստացել են վերանորոգումները կատարելու և դրանց համար համապատասխանաբար 450 և 300 ռուբլի ծախսերու թույլտվությունը:

ԿԱՐՍԱԽԱՆ (ԽՈՅԼԻ)

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 6-7 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը 1861թ. ուներ 36, իսկ 1890թ. 47 տուն (230 մարդ) հայ բնակչություն: ⁸² 1914թ. գյուղն ուներ 242 հայ բնակիչ: ⁸³

Հիմնվուրց գյուղ էր, սակայն XVII-XVIII դարերում ավերվել է և վերստին բնակեցվել ի հաշիվ 1832թ. Թեհրանի Լար գյուղից գաղթած հայերի, ⁸⁴ բայց գյուղի անվանման 2-րդ Խոյլի տարբերակը կարծել է տալիս, թե վերաբնակիչները խոյեցիներ էին: ⁸⁵

Գյուղատեղի տարածքը ներկայումս հերկված է: Չեն պահպանվել ինչպես տնատեղերը, այնպես էլ Մր. Աստվածածին եկեղեցին: Խիտ անտառով ծածկված գերեզմանոցից ժամանակին հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 4 տապանագիր:

93. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, 5 թիզ երկարությամբ և մեկ ու կես թիզ լայնությամբ, աջ երեսին քանդակված են 6 խաչեր և հակիրճ արձանագրությունը (նկարագրությունը՝ Մ. Բարխուտարյանցի):

ԹՎԻՆ ՀԲ. ՄԱԹԻ ՄԻՇ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

Ծանոթ. Կարծում ենք, որ քվականի մեջ գրիչը բաց է բողել հարյուրավորը (եթե իհարկե ընթերցումը ճիշտ է):

94. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ ՓՈՒՆԵՑԱՄ Ի ԳՈՏԻՇԱՅՍ Ի ԶՐԻՍՏՈՍ, ՈՎ ՈՐ ԿԱՐԿԱՅ, ԱՍՏՈՒԱՇ ՈՂՈՐՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

Ծանոթ. Գոտիշայս տեղանունը մեզ անծանոթ է: Թվում է, թե հրատարակիչը ճիշտ չէ վերծանել:

95. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, խոյածև, գլուխը կտորրված է: Վրան քանդակված են 2 մարդկանց պատկերներ, թուր և գավազան:

ԹՎ. ՈՒ (1171) ԱՄՐԻՆ ՓՐԽՈՒԼԻՆ;

Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

96. ԽԱՉԶԱՐ, կից է մի տապանաքարին, վրան միայն թվականը.

82. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

83. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 109:

84. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 191:

85. «Մշակ», 1902, № 176, էջ 3:

ԹՎ. ՊԿԸ (1419):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

ԿՈՒՋՈՒՆ

Մինչև 1918թ.՝ հայաբնակ գյուղ, ներկայումս՝ գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 22 կմ հարավ-արևմուտք, Գիրք գյուղից 2 կմ արևմուտք: 1861թ. ուներ 21, իսկ 1890-ին՝ 46 տուն (208 մարդ) հայ բնակչությամբ:⁸⁶ 1914 թ. ուներ 268 բնակիչ:⁸⁷ Գյուղատեղը ծածկվել է մացառներով ու ծառերով: Մրանից շուրջ 1,5 կմ հյուսիս, Թաղթասան կոչված բարձրադիր վայրում պահպանվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են շուրջ 15 արձանագիր տապանաքարեր, որոնք վերաբերում են XVIII-XX դարի սկզբներին:

97. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու ծայրերում քանդակված են խաչեր, միջնամասում երկտող արձանագրությունն է (նկ. 39).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ՂԱԶՂԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿ (1711):

98. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ՝ նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՈՒՋՈՒՆ ԿՈՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՊԱՂԻ ԱԲՐ(Ա)ՎԱՍԻՄԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԳ (1825):

ՂԱԼԱԿԱ

Այս գյուղը Շամախու Գարդման գավառի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ-արևմուտք: Ըստ XIX-XX դարերի վիճակագրական տարբեր սվյալների, այն միշտ էլ իր բնակչության թվով գերազանցել է գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերին, զիջելով՝ միայն Մատրասային: 1861 թ. Ղալական ուներ 111 տուն հայ բնակչությամբ:⁸⁸ 1865թ. 170 տուն:⁸⁹ 1883-ին ուներ 1205 բնակիչ:⁹⁰ 1890 թ. 298 տուն (1591 մարդ):⁹¹ 1914թ. հունվարի 1-ին 2466 հայ բնակիչ:⁹² Գյուղը մեծ կորուստներ է սովել 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ թուրքական կանոնավոր զորքերը ներխուժել էին հայկական բնակավայրերը: Այդ իրավիճակում Ղալականը նշանավորվեց իբրև կազմակերպված ինքնապաշտ-

86. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

87. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

88. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

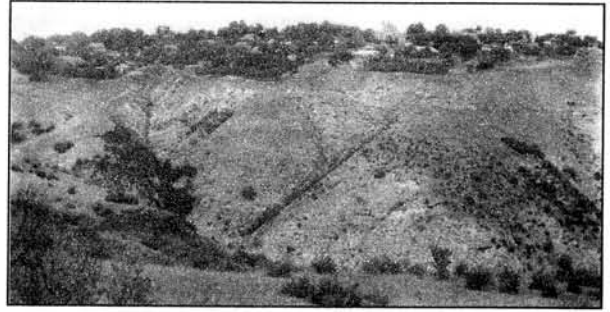
89. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

90. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 212: Մրաժամանակ նույն տեղում նշված է, որ գյուղը տալիս էր բրուտագործական հայտնի արտադրանք:

91. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

92. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 131:

պանության կենտրոն: Մեկօրյա հերոսամարտից հետո թուրքերին հաջողվել է մտնել գյուղ,

ուր բնակիչները մատնվել են փախուստի ու ցրվել զանազան վայրեր: Գյուղն ամբողջովին այրվել է:⁹³ Այդ անհավասար կռվում զոհված անմեղ համազուգահեռների հիշատակը հավերժացրել է գյուղում կառուցված փոքրիկ հուշարձանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված դպակեցիները վերստին համախմբվել են հայրենի գյուղում ու շենացրել այն: 1978 թ. Ղալական ուներ 731 բնակիչ:⁹⁴ 1984 թ. գյուղն ուներ 460 հայ (121 տուն) և 196 լեզգի բնակչությամբ:⁹⁵ Գյուղի ռուսաց միջնակարգ դպրոցում սովորում էին 135 հայ և 40 լեզգի երեխաներ:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ հնագիտական, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է Մր. Աստվածածին եկեղեցին: Վերջի-

նիս մասին ամենահին հիշատակությունը պատկանում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Մա նշում է, որ եկեղեցին 1865 թ. փայտածածկ էր և ուներ երեք քահանա:⁹⁶ Մինչև 1893 թ. եկեղեցու շենքը մնացել է անփոփոխ: Այդ մասին վկայում է Մ. Բարխուտարյանցը, նշելով. «Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ընդարձակ, ձեղուն փայտաշեն, որ ունի երկու քահանայ, ...»⁹⁷:

1893 թ. հոկտեմբերին Ղալակայում բռնկված հրդեհին զոհ են գնացել Մր. Աստվածածին եկեղեցին, դպրոցը և շուրջ 90 բնակելի տներ: Դեպքից

93. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թերթ 46: Միայն այդ օրվա ընթացքում դպակեցիները տվել են 60-ից ավելի զոհված ու վիրավոր:

94. «Աղբրեջանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբրեջաներեն), հատոր 3, Բաքու, 1979, էջ 14:

95. Ըստ գյուղի խորհրդի մատյանների:

96. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

97. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 207:

հետո բարձրացի ու թիֆլիսեցի հայերի շրջանում կազմակերպված դրամական հանգանակության շնորհիվ վերաշինվեցին բազմաթիվ շենքեր, և որ կարևորն է՝ սկսեց կառուցվել նոր, այս անգամ արդեն ցարդ կանգուն եկեղեցին: Վերջինս եռանակ գմբեթավոր բազիլիկ է կառուցված համակ սրբատաշ գորշ գույնի քարերով: Ամենայն հավանակամությամբ նոր եկեղեցին կառուցվել է հին փայտածածկ եկեղեցու տեղում:

Ղալակա գյուղի տարածքում խիստ արժեքավոր է հին գերեզմանոցը, որն զբաղեցնում է բավական ընդարձակ մակերես, միաժամանակ փաստելով այն իրողությունը, որ Ղալական հնում ևս մարդաշատ ու ծաղկուն գյուղ է եղել:

Այստեղ պահպանվել են շուրջ 2000 տապանաքար, որոնցից ավելի քան 400-ը արձանագիր է: Դրանցից հները XV-XVI դարերից են:

Գյուղի տարածքում պահպանվում են նաև Շինատեղ, Կեռվ, Ջմանա Խուր հնավայրերը: Վերջինիցս գտնված հնագիտական իրերը հազարամյակների պատմություն ունեն:

99. ԽԱՉԲԱՐ, կանգնեցված տապանաքարի արլ. ծայրում՝ երեսով դեպի արևմուտք. ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԹՎ. ԼԳ (585):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

Ծանոթ. Եթե հրատարակիչը չի սխալվել ընդօրինակման մեջ, ապա կարծում ենք զրիչը բաց է բողել հարյուրավորը, գուցե ևս հազարավորը նույնպես:

100. ԽԱՉԲԱՐ, նախորդի օրինակով. ԱՃ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱԹՈՍԻՆ ԹՎ. Հ (621):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

Ծանոթ. տես՝ նախորդ ծանոթագրությունը:

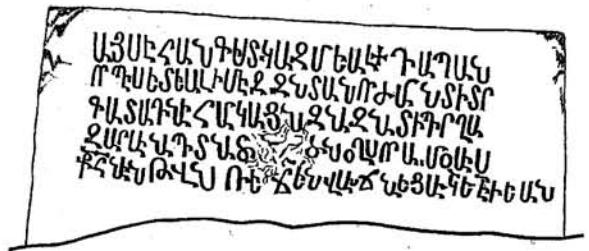
101. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է նետ ու պղեղ և խաչ (նկ. 40). ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԾ (1501):

102. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ ուղղանկյունաձև, վերնամասը երկթեք հորինվածքով (նկ. 41).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԿԱԶՄԵԱԼ ԳԱՊԱՆ | ՈՐՊԵՍ ԵՏԵԱԼ Ի ՄԷՁ ԶՆՏԱՆ ՈՐ ԺԱՄՆ ՏԻՏՐ | ԳԱՍԱԴՆ Է ՀԱՐԿԱՅՆ ԶՆԱԶՆԱ ՏԻՊԻՐ ՂԱԶԱՐՍ Է ԱՆՊԻՏԱՆ ԾՄԱՌ՝, ԾՆՕՂ ՍՈՐԱ ՄՕՍԷՍ | Զ(Ա)Ղ(Ա)ՆԱՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԵ(Ի)ՃԵՆ ՎԱՆՃԱՆԵՅԱԻ ԿԵ(ՍԱ)ԻՐԷԻԵԱՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չեն (թեև հստակ ընթերցվում է) ՏԻՏՐ ԳԱՍԱԴՆ բառերը: Թվականը՝ որոշ վերապահումով վերծանում ենք 1656:

103. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 42).

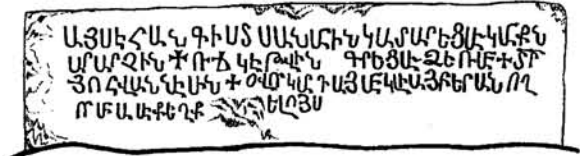
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ | ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ԴՈՔ | ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷԼ Տ(Է)Ր ՄՕՍԷՍ ՈՐԳԻ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չէ «Ի ԴՈՔ ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ» արտահայտությունը:

104. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ձգված, ուղղանկյունաձև (նկ. 43).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՍԱՆԱՄԻՆ, ԿԱՍԱՐԵՅԱԻ ԿԱՄԵՆ | ԱՐԱՐՉԻՆ ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ, ԳՐԵՅԱԻ ՉԵՌԱՄԵ Տ(Է)Ր | ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԳԱՅ ՄԵԿ ԼԻԱՅ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷԼ ԵՂԵԼՈՅՍ:

105. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՉԱՐԳԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՌԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

106. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԲԱԼԱՄԻ ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ 1892 Ա. 11 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 38 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ || ՏԵՄԱՆՈՂԸ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՆՉ ՏԱՊԵՆԱԿ ԵՂԻՑԻ ՉԵՁ ԷԼ ՅԱՅՏԻ ՕՐԻՆԱԿ, ՈՐ ԱՇԽԱՐԹԻՍ ՓԱՌԸՐ ՓՈՒՉ Է ԵՎԴԱՐՏԱԿ, ՄԻԱՅՆ ԲԱՐԻ ԳՈՐԾ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ ԿՄՆԱՅ ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՍԱԿ:

107. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԷ ՏԵՐ ՆԷՐՄԵՍ ԲԱՀԱՆԱԻՆ ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑԻՆ, ՎԱՆ. 1899 Թ. || ԱՄԱՅ 57 ՀԱՍԱԿԻ, ՕՎ ՏԵՐ ՀԱՅՐ ՄԵ-

ՈԱՐ, ԹՈՂԻՐ ԱՆՍԱՀ ԱՆՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԶՈ ԳՈՐԾՔԵՐՈՎ ԴԱՐՉԱՐ ԲԱՐԻ ՕՐԻՆԱԿ, ԴՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՈՐԾԻ ՀԱՍԱՐ ԵՂԱՐ ՆԱՀԱՏԱԿ:

Ծանոթ. *Ղալակեցի Հարություն Տեր-Գաբրիելյան Տեր-Գասպարյանը ծնվել է 1842 թ.: 1860-68 թթ. սովորել է Շամախու հոգևոր դպրոցում: 1888 թ. Շամախու բնիկ առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից ձեռնադրվել է քահանա և վերանվանվել՝ Տեր Ներսես Տեր-Գաբրիելյան Տեր-Գասպարյանց: Քահանայագործել է Ղալակայի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում՝ 11 տարի: Մահացել է 1899 թ. (ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8365, ք. 1, 4, 7):*

108. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.
ԿԱՌՈՒՑՄԻ ՏԱՃԱՐՄ ԱՅՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԵՎ ՋԱՆԻԻԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴԱԼԱԿԱ ԳԵՂՁ, ԻՍԿ ԾԵՓՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 1867:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 207:*

Ծանոթ. *Այս արձանագրությունը վերաբերում է գյուղի ներկայիս եկեղեցու տեղում եղած հին եկեղեցու կառուցմանը, որը այրվել էր 1893թ. հոկտեմբերի 8-ին բռնկված հրդեհի ժամանակ: Նշենք նաև, որ Ղալակայում 1867 թ. շատ առաջ էլ եկեղեցի եղել է և այս արձանագրությունը հավանաբար փորագրվել է կատարված հիմնավոր նորոգումներից մեկի առթիվ: Արխիվային փաստաթղթերում միևնույն Սբ. Աստվածածին անվանը եկեղեցի Ղալակայում հիշվում է օրինակ 1824 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3617, ք. 7): Հայանի է նաև, որ 1858թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում և այդ առթիվ նախատեսվում էին վերանորոգման աշխատանքներ: 1862 թ. Շամախու կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդոն գեղարկել է, որ Ղալակայի եկեղեցու վնասված տեղերն ու բերությունները վերացված էին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18):*

109. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նվիրատվական արձանագրություն փորագրված այժմյան եկեղեցու հարավային պատին (նկ. 44).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱԼԱԿԱՎԵՆԱԿ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԴԱՆԵԱՆՑԻ ՀՈԳԻՈՅՆ, ՈՐ ՆՈՒԻՐԵՑ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ | ԵՒ ՋԳԵՍՏԻ 300 ԲՈՒԲԼԻ:

Ծանոթ. *Արձանագրությունը փորագրվել է 1902 թ. կամ նրանից հետո, քանի որ նոր եկեղեցու կառուցումը, որ սկսվել էր 1899 թ. ու շարունակվել կարճատև ընդմիջումներով, ավարտվել էր 1902 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 8958, ք. 23): Նորաշեն եկեղեցին օծվել է 1903 թ. նոյեմբերի 3-ին («Նոր-Դար», 1903, № 195, էջ 1):*

110. ԽԱՉՔԱՐ, Կեով գերեզմանոցում:
ԹՎ. ՊՀ (1421):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 209:*

111. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԶԱՐԱՄԻՆ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 29:*

ՆՈՐՇԵՆ ԿԱՍԽՈՒԹԱՇԵՆ

Գյուղը անցյալում կոչվել է նաև Ենգիբենդ (թուրքերեն քարզանություն): Խորհրդային տարիներին այն վերանվանվել էր Կրմզի Օկտյաբր (Կարմիր Հոկտեմբեր): Գտնվում է շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ-արևմուտք, անտառներով շրջապատված արևմտահայաց սարավանջին: 1861 թ. գյուղն ուներ 70 տուն, իսկ 1890-ին 132 տուն (828 մարդ) հայ բնակչությամբ:⁹⁸ Նորշենի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թվականին: 1984թ. գյուղում բնակվում էին շուրջ 30 տուն լեզգիներ և միայն երկու հայ ծերունիներ:

Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին այժմ գտնվում է հիմնավոր վիճակում: Եկեղեցատեղի շուրջ տարածվում է գերեզմանոցը: Այդտեղ տապանաքարերը (արձանագիրները՝ մոտ 180 հատ) վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք անտառածածկ բլրի զագաքին գտնվում է Սբ. Ծիլիպ ուխտատեղին: Տեղում պահպանվում են հիմնավոր եղեկեցին և կոթող-մահարձանը:

Նորշենի հյուսիսային կողմում տարածվում է մի հին գերեզմանոց, ուր պահպանված գերեզմանաքարերից Մ. Բարխուտարյանցն ընդօրինակել է 4 արձանագրություն:

112. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽՈՒԼԻՆ ԹՎ(ԻՆ) ԴԷ (648):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*
Ծանոթ. *Թվականի մեջ հնարավոր է, որ գրիչները բաց են թողել հարյուրավորը:*

113. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*
Ծանոթ. *Եղծված է թվականը:*

114. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ԹՎ. ՋԳ (1454):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*

115. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՋԱՆՈՒՆ ԹՎ. ՋԿՁ (1517):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*
Ծանոթ. *Դժվար է որոշել, թե այս մի քանի վիճագրերը խաչքարի՞ վրա են եղել փորագրված թե՞ տապանաքարի:*

ՇՈՒՔՈՒՐՉԻ

Շուքուրչի գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 16 կմ հարավ-արևմուտք, Դավա-բաթան ձորի արևելյան կողմում, անտառներով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: Մ. Բարխուտարյանցը վկայում է, թե շուքուրչեցիների նախնիները գաղթել են Արցախի Խաչեն գավառի Բալլուջա, Դաշբուլաղ, Խանձր և Ղշլաղ գյուղերից:⁹⁹ Եթե այս ճշմարիտ է,

98. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:
99. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 199:

իսկ դրա օգտին է խոսում գյուղի տարածքում հին հուշարձանների բացակայության հանգամանքը, ապա Շուքուրչին հիմնված պիտի լինի XVIII դարի վերջին կամ XIX դարի սկզբին: Գյուղը 1886թ. ուներ 24 տուն, 224 շունչ հայ բնակիչ:¹⁰⁰ 1912թ. այդ թիվը աճել էր ու հասել՝ 54 տան, 335 մարդու:¹⁰¹ 1918թ. Գանձակի թուրքերի ղեկավարությամբ տեղի թուրքերը (հարևան գյուղերից) Շուքուրչին նախ ավերել են, ապա կատարել սպանություններ, գերեվարել՝ կանանց ու աղջիկների:¹⁰² Գյուղի երկրորդ ու վերջնական ավերումը տեղի է ունեցել նույն թվի հունիսի վերջին, երբ օսմանյան կանոնավոր բանակը հասել էր Կարամարյամ-Ղարամարգան: Բնակիչների մեծ մասը կարողացել էր հապճեպ միանալ դեպի Շամախի նահանգող հայկական զորքին:¹⁰³ Մինչև 1950-ական թթ. Շուքուրչիում թիչ թվով հայեր էին բնակվում: Դրանից հետո գյուղը բնակեցվեց լեզգիներով:

Շուքուրչի գյուղում կիսավեր դրության մեջ պահպանվում է եկեղեցին ու գերեզմանոցը: Եկեղեցին կառուցվել է ծնունդով շուքուրչեցի՝ Շամախի քաղաքում վերաբնակված Հովհաննես և Պետրոս Ջավադյան Խալաֆյանց եղբայրների սեփական միջոցներով 1862-1865 թթ.: Ներկայումս նրա հարավային կողմում քայքայված, բայց կանգուն վիճակում է եկեղեցին կառուցված եղբայրներից մեկի՝ Պետրոսի տապանաքարը:

116. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունի կոթողի ձև, քառանկիստ է, մի երեսին փորագրված է բազմատող ընդարձակ արձանագրությունը (նկ. 45).

ՄԻՇԽԱՐՀ ԾՆԱՐ ԵՒՄՇԽԱՐՀԻՆ ՄՇԱԿՂԱՐՉԱՐ: | ԱՆԴՈՐՐՈՒԹԻՒՆ՝ | ԲԱՐԻ ԳՈՐԾԻ ՈՒ ՍԵՐԻ | ՄԵՋ ՄԻԱՅՆ ԳՏԱՐ, ԱՐԴ,ՈՐ ԹՈՂՆԵՍ ՓՈՒՇՈՒ-ՏԱՏԱՄԿՈՎ ԼԻ ԱՅՍ | ԱՇԽԱՐՀ, ԲԱՐՈՒԹԻՒՆՔԴՂ ԺԼԱՏ ՇԱՏԵՐԻՆ ՊԻՏ | ՄՏԻՊԷՆ ՄԱՂԹԵԼ ՀՈՂՈՅԴ | ԱՆԱՆՅ ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒԿ ԿԵԱՆՔ ԽԱՂԱՂ: | ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՈՒՔՈՒՐԻՉԵՑԻ ԼՈՒՍԱՀՈՒԳԻ ՊԵՏՐՈՍ ՋԱՎԱԴԵԱՆ ԽԱԼՎԵԱՆՑԻ: ԾՆԱԻ Ի 1846 ԱՄԻՒ ԵՒ ՎԱՆՃԱՆՑՑԱԻ Ի 20ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 1888 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Պետրոս Ջավադյանը ոչ միայն օժանդակել է եկեղեցու կառուցմանը, այլև միջոցներ է տրամադրել նրա հետագա վերանորոգումների համար: 1888թ. նաև նրա միջոցների հաշվին է իրականացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը: Իր մահվանից հետո գործը ավարտին է հասցրել եղբայրը՝ Հովհաննեսը (ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6880, ք. 1, գ. 8379, ք. 1, «Արարատ» ամսագիր, 1888, օգոստոս, էջ 511):

100. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9287, ք. 9-10:
101. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք.13: Տես նաև՝ ֆ. 56, ց. 1, գ. 11686, ք. 9:
102. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, ք. 46,52:
103. Նշված գործը, ք. 45: Ա. Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կոիվերը, Երևան, 1984, էջ 230-231:

Գավառի հին ու նշանավոր գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ արևմուտք, զոգավոր անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 105, իսկ 1890-ին՝ 62 տուն (420 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁴ 1914թ. Ռուշանն ուներ 601 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁰⁵ Ռուշանի հայությունը հարևան Վանքի և մոտակա այլ գյուղերի օրինակով մեծ կորուստներ է տվել 1918թ. ամռանը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղի բնակչության չնչին մնացորդները, վերստին համախմբվելով հայրենի գյուղում, շենացրել են այն: Վերջին 2-3 տասնամյակներում գյուղի բնակչությունը համարվել է նաև զգալի թվով լեզգիներով ու աղբբեջանցիներով: Մինչև 1988-ի բռնազաղթը գյուղի միայն մի փոքր մասն էին կազմում հայերը (շուրջ 25 տուն):

Ռուշանը հարուստ է հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է Մր. Աստվածածին եկեղեցին:

Սա ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Հարավային մուտքի ճակատակալ քարը կրում է 1872 թ. շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, բլրի բարձրության վրա տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց: Այդտեղ պահպանված արձանագիր գերեզմանաքարերից հները վերաբերում են XIX դարի սկզբներին (ավելի հներն անարձանագիր են): Տապանագրերի թիվը (մինչև XX դարի սկզբներին) անցնում է 150-ից:

Գյուղում ուշագրավ են բնակելի մի քանի հին տները: Դրանցից մի քանիսն ունեն շինարարական արձանագրություններ:

Ռուշանից ցած, հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերում՝ միմյանցից 2-4 կիլոմետր հեռավորության վրա, խիտ մացառներով ու ծառերով ծածկված, մեղմաթեք հյուսիսահայաց լանջերին պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղեր իրենց գերեզմանոցներով: Դրանք հայտնի են՝ Մուրատ խան, Բեշ քյանդ, Շոր Աղբյուր, Ճղպորի (Ընկուզենյաց) անուններով:

117. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ Մուրատ-Խան կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում.

104. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:
105. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 176:

ԹՎ(ԻՆ) Շ (1051):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

118. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ, նույն տեղից.
ԹՎ(ԻՆ) Ո (1151):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

119. ԹՎ(ԻՆ) Չ (1251):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

120. ԹՎ(ԻՆ)
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

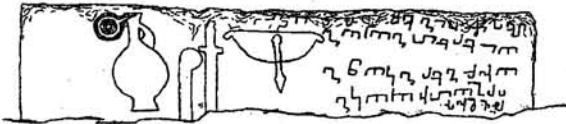
121. ԹՎ(ԻՆ) ՊԱ (1352):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

122. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԳ (1474) ԳԱԼՍՏԵԱՆ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

123. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱԴԻՆ ՀՈ-
ԳԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԼ (1481):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

124. ԳԼԽԱԿԱԼ ՄԵԾ ՔԱՐԻ ՎՐԱ՝ ԲԵՉՔՅԱՆՈՂ
ԳՅՈՒԴԱՆՏԵՂԻ ԳԵՐԵԳՄԱՆՈՅՈՒՄ.
ԹՎ(ԻՆ) ՊՉԳ (1435), ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ՍԱՐԳԻՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

125. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին գլխավայր փորագրված է (նկ. 46).
ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԴ (1495), | ՈՐ ՇԱՏԻՊԱԿՆ |
ԱԽԲՆԵՐՆ ԿԱՅՆԱԻ ԵՐԵՏ ՆԱՅԱՆ
ՄԵԴՔ ՈՒՆԵՐ ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202 (ընդօրինակել է
փոքր ինչ աղավաղված):*

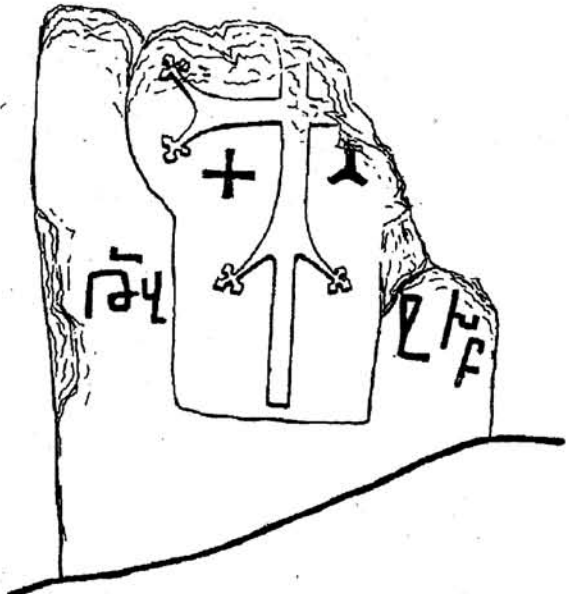

126. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ՝ ՇՈՐ աղբյուր գյուղա-
տեղի գերեզմանոցում.
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՒՆՋԱՐԻՍ, ԹՎ-
(ԻՆ) ՊԺԸ (1369):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

127. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.
ՍԱՈՒՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԱ (1452):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

128. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՈՒՄԻՍ, ԹՎ(ԻՆ)
ՋԽԷ (1498):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 22:*

129. ԽԱՉՔԱՐ, վերնամասից ջարդված
(նկ.47).
ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԸ (1499):

130. ԽԱՉՔԱՐ գտնվում է ճղաքրի (Ընկու-
զենյաց) կոչվող գյուղատեղիի գերեզմանոցում.
ԿԱՆԳՆԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՍՏԵՓԱՆԻ
ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԿՈՒԼՈՆ, ԹՎ. ՇԽԴ (1095):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

131. ԽԱՉՔԱՐ, նույն տեղում.
ՍՈՒԼԹԱՆ ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

132.
ՆԻԿԱՆԼԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԱ (1499):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

133.
ՈՒՄԻՏ ... ՋԽԱ (1499):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

134. ՔԱՐԻ ՎՐԱ
ԼՈՒՆ ՔԱՆԴԵՅ ՄԵՐ ԳԵՂԸ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

135. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարա-
վային մուտքի բարավորին փորագրված շինարա-
րական արձանագրությունը (նկ. 48).
ՅԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ | ՌՈՒՇԱՆԱՇԵՆՈՒ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ | ԵԳԵՂԵՑՈՒ 1872
ԱՄԻ:

Ծանոթ. Արխիվային տարբեր փաստաթղթերից
երևում է, որ Ռուշան գյուղում 1872 թ. առաջ էլ միևնույն
Սր. Աստվածածին անվամբ եղել է եկեղեցի: Կատար-
ված զանազան նորոգական ու վերակառուցման աշ-
խատանքների վերաբերյալ պահպանվել են զգալի թվով
փաստաթղթեր (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4581, 3684,
5340):

136. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, երկհարկ, առաջին
հարկի մուտքերից մեկի բարավորին փորագրված

է կառուցման թվականը (1985-ին անբնակ էր) (նկ. 49).

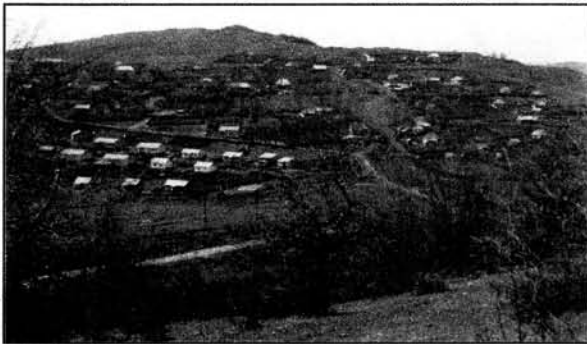
1886 ԹԻՎ | ԸՍՏԵՓԱՆ | ՍԱՓԱՐՕՎ:

137. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան կողմում, տան տերն էր Մակիյան Գեմաղին: Տան հարավային ճակատին, պատշգամբի ներսում փորագրված է շինության թվականը (նկ. 50).

ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏՈՒՆՍ Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ | ՅՈՎ-ՀԱՆՆԻՍԻ ՊՈՂՈՍԵԱՆՅ, 1896 ԱՄԻ:

ՎԱՆԶ (ՎԱՆՔԱՇԵՆ)

Գավառի հինավուրց գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ արևմուտք, Կոկիտն (Գյուլչայ) գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, ձորագրված լինելով, գետափից մոտ 4 կմ հեռու: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:¹⁰⁶ 1861թ. այն կազմել է 140, իսկ 1890-ին՝ 182 տուն (1015 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁷ 1904 թ. հունվարի 1-ին Վանքաշենն ուներ 195 տուն՝ 1063 բնակիչ:¹⁰⁸ 1914թ. գյուղն ուներ 1131 հայ բնակիչ:¹⁰⁹ Հայտնի է, որ 1918 թվականին, թուրքերի ներխուժման ժամանակ գյուղն ուներ 1300 հայ բնակիչ:¹¹⁰ Նույն

թվականի ամռանը Վանքաշենը նշանավորվել է որպես կազմակերպված ինքնապաշտպանության կենտրոն: Այդտեղ հավաքվել են գավառի հայկական շուրջ 10 գյուղերի բնակիչները. «Հասարածների թիւը հասնում է 10-12 հազարի, որով կազմակերպում են ինքնապաշտպանութեան զօրքը: Դիմադրութիւնը լինում է օրհասական. արդէն շրջապատուած թուրք զօրքի և տեղական ամբոխի կողմից:

Դիմադրութիւնը տևում է չորս օր, որի ընթացքում հայերը միշտ յաղթող են լինում»:¹¹¹ Նույն թվականի օգոստոսին, երբ հարևան գյուղերի հայ բնակչությունը ցրվել էր իրենց տեղերը, թուրքերը նորից են հարձակվում Վանքաշենի վրա. «Օգոստոսի սկզբներում էր թուրք չաուշը գալիս է Վանք գիւղը հրամայում է բոլորին հաւաքուել եկեղեցու

բակը, յայտարարելով, որ կարևոր խօսելիք կայ յօգուտ գիւղացիներին: Գիւղի երիտասարդները վատ բանի հոտ են քաշում և ուզում են պատուպարուել անտառները, բայց մեծերը հակառակ են լինում (կասկածելով) առարկելով թէ դրանով կասկածի և կոտորածի առիթ կտան և այլն: Գիւղացիք չեն հաւատում չաուշին, բայց և այնպես հաւաքում են մեծ ու փոքր եկեղեցու բակը: Մի տեղ որից փախչելու ոչ մի հնար չկայ, երեք կողմը անդունդ է մի տեղ ունի, որի դեմն էլ չաուշի մարդիք են պահում: Մինչև այդ հաւաքում է նախօրոք հրախորում գազանացած ամբոխը: Սկսում են իրենց դժոխային ծրագիրը: Նախ ջօկում են գիւղի եղած գեղեցիկ կին, աղջիկ և փոքրահասակ երեխաներին ու սկսում են կապտուել մնացողներին, որպես թէ տանում են Իւանովկայ գիւղը փաշի մոտ և հազի դուրս բերելով գիւղից սկսում են սոսկալի ու չտեսնուած գազանութիւնը տանջելով ու ծաղրելով կոտորում են բոլորին, շատ քչերին է յաջողում ազատուել այդ սպանդանոցից, որից յետոյ թալանում են ամբողջ գիւղը: Ազատուածներից շատերը մահանում են սովից: Նույն վիճակին են ենթարկում և միւս չգնացած գիւղերը (բայց ինչ-որ տեսել է Վանք գիւղը Աստուած հեռու տանի)»:¹¹² Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված վանքաշենցիները վերստին համախմբվեցին հայրենի գյուղում: 1985թ. գյուղում բնակվում էին լեզգիներ, աղբրեջանցիներ և քիչ թվով հայեր (շուրջ 12 տուն): Վերջիններս հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնազաղթի օրերին:

Վանքաշենը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հին թաղամասում, որը տարածվում է տեղանքի ամենաբարձր մասում, նկատվում են հիմնավեր Սբ. Հովհաննես եկեղեցու մնացորդները:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը, ուր թաղումները ցայսօր շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնազաղթը:

Վանքաշենից նույն ուղղությամբ 0,5 կմ հեռու, թեք անտառածածկ սարալանջին պահպանվում են ընդարձակ գյուղատեղի, հիմնավեր եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է Ավերակ Հին Վանք անվամբ:

Կարևոր են նաև Շաքլու կամ Շաքուլու գյուղատեղին իր գերեզմանոցով գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք և Կարմիր Քերձ հնավայրը: Գյուղի տարածքում են գտնվում նաև Նահատակ սրբավայրն ու Ջիվանշիրապատ քաղաքատեղիի ավերակները:

Հնավայրերում պահպանված գերեզմանաքարերից նախկինում ընդօրինակվել ու հրատարակվել է 15 արձանագրություն: Դրանց մի զգալի մասը ներկայումս չի պահպանվել կամ անցել է հողի շերտի տակ: Տեղում մեր հետազոտության շնորհիվ հայտնաբերվեց ևս 10 նախկինում չհրատա-

106. Ս. Ջալալեանց, էջ 389:

107. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

108. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

109. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 103:

110. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 278, ց. 1, գ. 8, քերթ 45:

111. ՀՀՊՊԿԱ, նույն տեղում:

112 Նույն տեղում:

րակված արձանագրություն (գյուղամիջի գերեզմանոցի ավելի քան 200 տապանագրերից, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարին, ստորև ներկայացնում ենք միայն 2 առավել ուշագրավ տապանագրերը):

138. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային և հյուսիսային լայնական երեսներին փորագրված է ընդարձակ արձանագրություն.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ (1717) ԷՐ: | ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՍԷԼԻՍԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՍԷԼԶԻՍԻՆ | ԵՂԲԱԻՐ ՕՀԱՆԻՆ, ՍՕՐՆ ՆՈՐԱՅ ՍԱՐԵԱՆԻՆ | (Մ)ԱՀՆ, ՈՐ ԵԿԱԻ ՎԱ(Ն)ԸՆ ԵՍՐԱԸՍ ԿԱՊԱՍ | ՄԵՈԱՅ, ՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՀՈԳՈՅ | ԱՄԻ: || ԼԱԿՉԻՆ, ՈՐ ՎԵՐ ԿԱՅԱԻ ԶՕՈ ԵԼԱԻ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 206 (վրիպումներով):*

Ծանոթ. *Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի կողմից արված մեկնաբանության՝ տապանաքարը կերտվել է Մելիսի հիշատակին, որը «մեռա մահտարածման հիանդությանը: Բայց մեռնելուց առաջ յաղթեց երկրիս վերայ արշառող Լեկզիներին, կապտեց գերիներ (եսրանքս) և բողոնելով մեռա այս քաջն. ԶՈՈ ԷԼԱԻ նշանակում է յաղթուց Լեկզին»:*

139. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ| ... ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԿԷ (1718):

140. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, աչքի է ընկնում իր մեծ չափերով.

ԱՅՍ Է ՏԱՍԲԱՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՇԵԱՆԻՆ | ԶԱՋԱԲԱՆ ՈՐԴԻՈՅ ԻԶԲԱՇԵՆ ՏՈՀՄԻՆ | ՈԳԵԼԻՑ ԶԱՄԱԿ ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ | ՊՄԱԿԵԱԼ ՅԱՐՔԱՅԵՆ ԱՍՊԵՏԻ ԽԱՉԻՆ, | ՈՐՈՅ ԶԱՋ ԱՆՈՒԱՆ ՅԻՇԱՍԱԿ ԲԱՐԻՆԻ ՍԷՐՏՍ ՀԱՅՎԱՋԱՆՑ ԱՆՍՈՒԱՅ ՊԱՀԻՆ | Վ(Ա)ԽՃԱՆԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԱՋԱՐԴ ՀԱՍԱԿԻՆ | Ի 13 ՄԵՊԴԵՄԲԵՐԻ 1859 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

141. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱԲԱԼԵՐ ՌՈՒՍՏԱՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԱՈՒՎԵԼԵԱՆՑ, ՎԱՆՃ. 1860 ԱՄԻ:

142. ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը (չի պահպանվել).

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՈՄՆԵ (1826), ՂԱԲԱԼԱՅ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

Ծանոթ. *Մի աղբյուր վկայում է, թե եկեղեցին իր ծախսով Տեր Աբրահամ Գրիգորյանը կառուցել էր 1820թ. («Նոր-Դար», 1888, № 85, էջ 1): Ինչպես տեսնում ենք թվականի մեջ 6 տարվա տարբերություն կա: Հայտնի է, որ Վանքաշեն գյուղի եկեղեցին 1858 թ. նորոգության կարիք ուներ: 1862 թ. Շամսիաու հոգևոր իշխա-*

նությունները Էջմիածնի Սինողին գեղուցել են Սր. Հովհաննես եկեղեցու նորոգման աշխատանքների բարեհաջող ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1,18): 1875թ. եկեղեցին կրկին նորոգման կարիք ուներ: Այս անգամ հարկավոր էր նորոգել փասած փայտածածկ տանիքը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6558, ք. 1): Նույն թվին հոգևոր իշխանություններից տասցել են աշխատանքները սկսելու թույլտվությունը (նշված գործը, ք. 2): Վիճակը բարդացավ 1876թ. ապրիլի 2-ի երկրաշարժի հետևանքով, երբ խախտվեցին եկեղեցու դռները (Ֆ. 56, 1, գ. 7393, ք. 1): Միայն 1888թ. վանքաշենցիները կարողացան ավարտել եկեղեցու վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքները: Նույն թվի նոյեմբերի 6-ին այն օժել է Շամսիաու թեմական առաջնորդ Մեսրոբ արքեպիսկոպոս Մմբառյանցը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7393, ք. 5: «Նոր-Դար», 1888, № 205, էջ 2):

143. ԽԱՉԶԱՐ, Հին Վանքաշենի (ավերակ) գերեզմանոցում.

ԹՎԱԿԱՆ Ծ. (601):

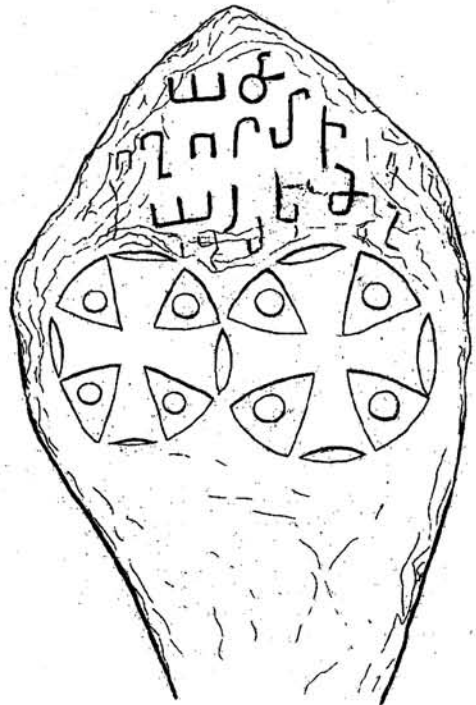
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 204*

Ծանոթ. *կարծում ենք, գրիչը քաջ է բողոլ հարյուրավորը:*

144. ԽԱՉԶԱՐ, սրածայր ավարտվող վերնամասում 3 եղծված տողով (նկ. 51)

ԱՍՏՈՒԱՑ ՈՂՈՐՄԻ ԱՅ ԶԱՍԱԼ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 204:*

145. ԽԱՉԶԱՐ.

ԸՄՊԸՆԴԻԱՐ ՍԼԶԱՐ, ՎԱԹԱՆԴ ԱՐ ԿԱՐՄՐԱԳԵԼ, ՄՍՋԱՐԱՅ ՈՐԴԻ, ԱՏ ՈՂՈՐՄԻ ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 204 (մյրդար=կարվածատեր):*

146. ԽԱՉԶԱՐ.

ԹՎ(ԻՆ). Կ(611):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204:

Շանոթ. Եթե ընդօրինակման մեջ սխալ չկա, ապա մեր կարծիքով թվականի մեջ գրիչը բաց է թողել հարյուրավորը:

147. ԽԱՉԹԱՐ, արևմտահայաց երեսին մանր խազավոր գրությունը (նկ. 52).

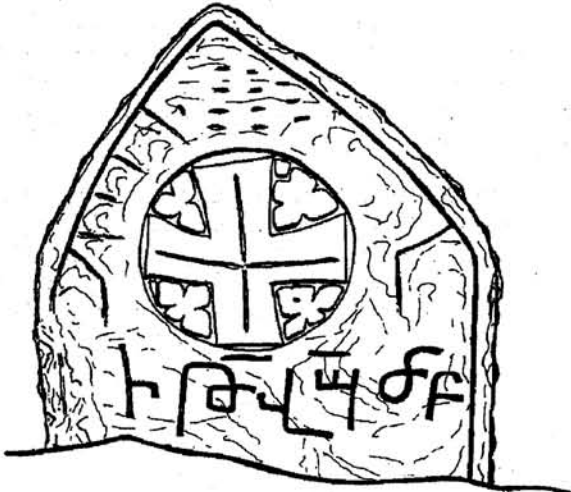
ԵՍ ԳԻԳՈՉ ՈՒ ԲԵԿԱՅ ԿԱ(Ն)՝ ԳՆԵՑԱԸ ՁԽԱՂՉՍ ԳԻԳԵՐԻ, ԹՎ(ԻՆ)Ս ՉՃԽԸ (1399) ԽԻ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՍԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (ունի բազմաթիվ աղավաղումներ):

148. ԽԱՉԹԱՐ, շրջանագծի մեջ առնված հավասարաթև խաչի տակ փորագրված է միայն թվականը (նկ. 53).

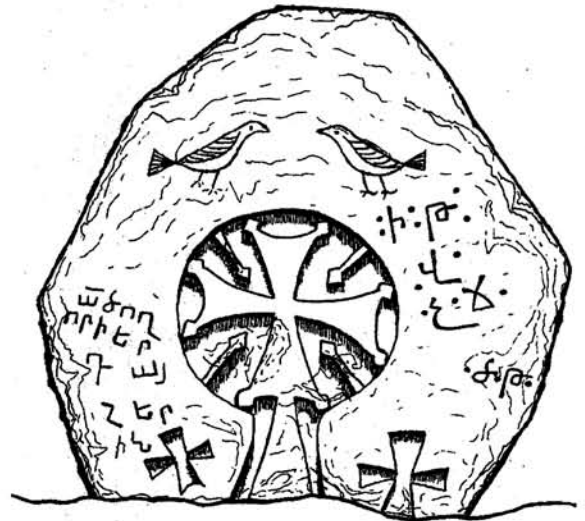
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԲ (1403):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (բաց է թողել սկզբի Ի տառը):

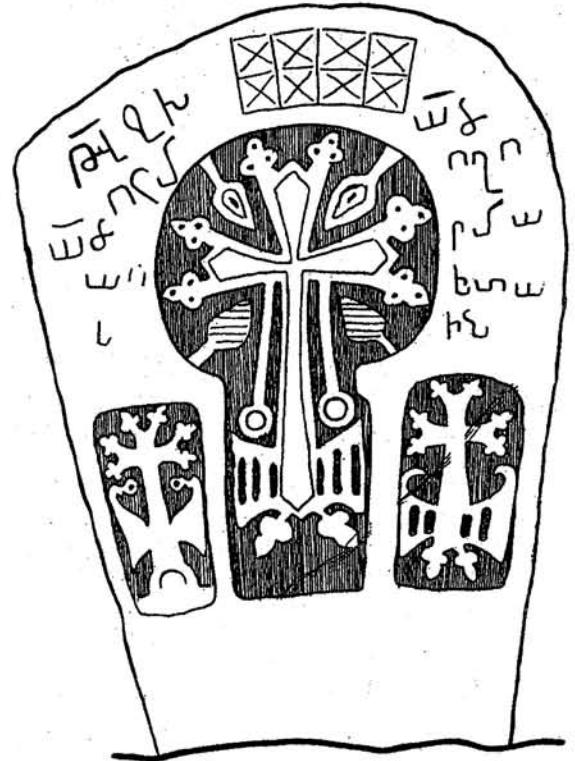
149. ԽԱՉԹԱՐ, արևմտահայաց երեսին՝ խաչի շուրջ (նկ. 54).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԵՐԳԱՅՉԵՐԻ: Ի ԹՎ(ԻՆ) ՉՃԾԹ (1410):

150. ԽԱՉԹԱՐ (նկ. 55)

Ի ԹՎ(ԻՆ)ՁԽ (1491) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՍԱՃ ՈՂՈՐՍԱ Ե...ԻՆ:

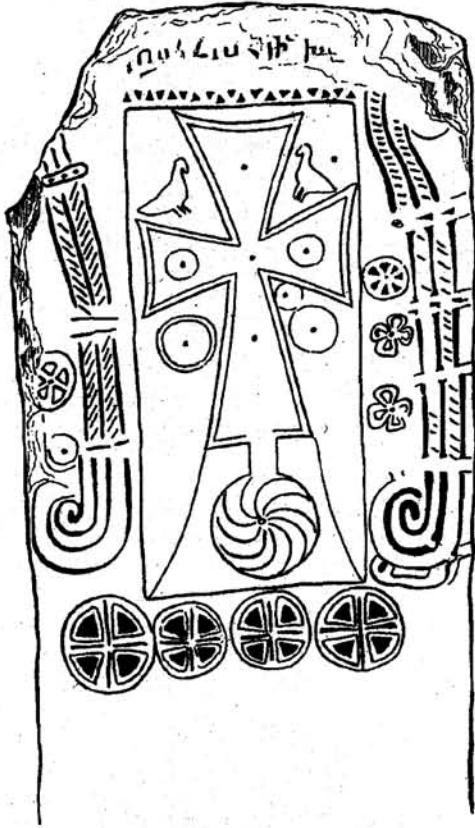
151. ԽԱՉԹԱՐ, կիսով չափ խրված հողի մեջ և քերված արևմտյան կողմի վրա (նկ. 56).

ԹՎ(ԻՆ)ՊԺԵ (1366):

152. ԽԱՉԹԱՐ, գեղաբանդակ, արևմտյան երեսին (նկ. 57).

ԴՆԱԶ(Ա)Ր, ԸՍՏԻ Ի ԹՃՍՇԽՅ (անհասկանալի - Ս.Կ.), Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՒ ՇԱԶԱՐԻՆ, ԲԱՆԴԻՉԱՅ ՆՈՐԱՅ ԶԱՍ:

153. ԽԱՉԶԱՐ, ճակատին մեկ եղծված տող. ԱՅ...ԼԱ...ԻՍ:

154. ԽԱՉԶԱՐ, ստորին մասում. ԹՎ(ԻՆ)ՋԳԵ (1546):

Վանք գյուղից 1,5-2 կմ հյուսիս, Շաքլու կամ Շաքլուլու գյուղատեղի գերեզմանոցից Բարխուտարյանցը հրատարակել է 3 արձանագրություն: Տեղում գտանք դրանցից միայն մեկը և մեկ ուրիշն էլ՝ նորահայտ:

155. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՂՈՐՆԳՈՒԽԻՆ, ՓՈՒԽԵՑԱԻ Ի Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս Ի ԹՎ. ՊԾԷ (1408):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

156. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱԼԱՀԴԱՏԻՆ ԹՎ. ՋԻԲ (1493):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

157. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ հարթ երեսին, ունի անկանոն եզրագիծ. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԽՈՆԴՇԱՅԻՆ, Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԸ (1409):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

158. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ ԱՍԻ ... ՇԻՆ:
Վանք գյուղի տարածքում Քոռ Աղբյուր կոչված գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտարյանցը ընդօրինակել է 5 արձանագրություն:

159. ԹՎ. Ճ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ:
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

160. ԱԾ ՈՂՈՐՍԻ ՄԵԼԻՔԻՆ ԹՎ. ՊԾԳ (1454):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

161. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՂԱՃԱՆԻՆ, ԱԾ. ՈՂՈՐՍԻ ՆՄԱ, ԹՎԻՍ ՊԻԳ (1374):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

162. ԱԾ ՈՂՈՐՍԻ ՇԱՀՐԱՆԻՆ:
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 205:*

163. ԹՎ. ՌՃ (1651). ԱԾ ՈՂՈՐՍԻ ՆԱՊԱԹԻՆ:
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 206:*

ՈՒՇՏԱԼ

Ղալակա գյուղից 3 կմ արևելք, զոգավոր սարահարթի վրա տարածվում է գավառի հիմնավորք ու մինչև 1988-ը հայաբնակ գյուղերից մեկը՝ Ուշտալը: Մա 1861թ. ուներ 60 տուն հայ բնակչությամբ:¹¹³ 1890-ին այն կազմում էր 139 տուն (1071 մարդ):¹¹⁴ 194 թ. ուներ 203 տուն՝ 1297 (754 արական, 543 իգական) բնակիչ:¹¹⁵ 1914 թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 1465 հայ բնակիչ:¹¹⁶ 1984թ. գյուղն ուներ 294 բնակիչ, որից 291-ը հայեր (125 արական, 166 իգական), մնացածը աղբյուրացիներ:¹¹⁷

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ուշտալի հարավային ծայրում, թեք լանջին տարածվում է ընդարձակ, հին գերեզմանոցը: Սրա մի կողմում թաղումները շարունակվում էին մինչև հայերի բռնագաղթը: Տեղում պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն ունի XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Դրանց թիվն անցնում է 200-ից: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են մի քանի հնաձև տապանաքարեր (այդ թվում մեկ խոյածև գերեզմանաքար), որոնցից մեկն ուներ XVIII դարի սկզբի արձանագրություն:

164. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 59). ԱՅՍ Է ԳԱՊԱՆ ԳՈՒՆԱՉԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԱՀՕՔՆ ՓՈՒԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, ՌՃԿՉ (1717) ԹՎԻՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ ԱՍԷՔ, ԱՍԷՆ:

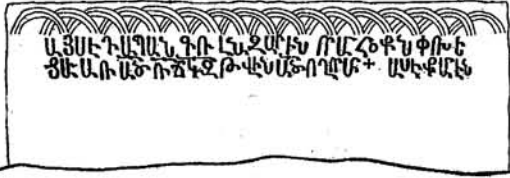
113. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

114. Նույն տեղում:

115. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

116. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:

117. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

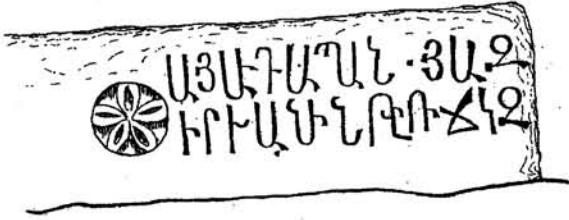

ՓԱԹԱԿՆՈՒ¹¹⁸

Մինչև 1918 թ.՝ հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ, Գիրք գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: 1861 թ. ունեցող 27, իսկ 1890 թ. 46 տուն (317 մարդ) հայ բնակչություն:¹¹⁹ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Փաթակուն ունեցող 470 հայ բնակիչ:¹²⁰

Գյուղում գտնված պատմական հուշարձաններից Մր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, բարձրադիր, խիտ անտառածածկ սարալանջին պահպանվում է երբեմնի գյուղի գերեզմանոցը: Այստեղ կա XVIII դարից մինչև 1918 թ. վերաբերող արձանագիր շուրջ 60 տապանաքար: Առավել հները անարձանագիր են:

- 165. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին միատող փորագրված է. ՈՒՏԳԱ ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):
- 166. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, հարավային երեսին երկառղ (նկ. 60). ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՅԱԶԻԲ ԽԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

ԲԱՎԱՐԴ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ունեցող 101, իսկ 1890-ին՝ 84 տուն (566 մարդ) հայ բնակիչ:¹²¹ 1904թ. ունեցող 84 տուն՝ 850 (400 արական, 450 իգական) հայ բնակիչ:¹²² 1914 թ. գյուղն ունեցող 676 բնակիչ:¹²³ Բռնագաղթից առաջ

118. Ըստ գիրքեցի հայերի վկայության՝ գյուղի հին անունը եղել է Փեթակ: Այն բացատրվում է տեղում մեղվաբուծության շատ զարգացած լինելու հանգամանքով: Հետագայում այլազգիներից աղավաղվել ու դարձել է Փաթակուն:
 119. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:
 120. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 193:
 121. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:
 122. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:
 123. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 139:

գյուղում հայերը կազմում էին չնչին մասը՝ 6 տուն (1986 թ.):

Գյուղում վերակառուցված և ձևափոխված վիճակով գոյություն ունի Մր. Գևորգ եկեղեցին: Դրա հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը: Գերեզմանոցում պահպանվել են XVIII-XIX դարերին և XX դարի սկզբներին վերաբերող ավելի քան 150 արձանագիր տապանաքար: Գերեզմանոցի ծայրում կան նաև քիչ թվով նոր ժամանակների շիրմաքարեր:

- 167. ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը ազուցված հարավային մուտքի ճակատում (նկ. 61). ԳԱՈՒՏԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Գ(Ե)ՒՈՐԲ ԵԿ(Ե)Ղ- (Ե)ՑԻՄ Ի ԲԵԽԱՆՂ ԳԻԻՂԻ ԸԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՎՈՒՐԳԷ, 1846:

Ծանոթ. Ուշագրավ է, որ եկեղեցու մասին պահպանված երկու հիշատակություններում (<<ՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, զ. 2914, ք. 10 և զ. 5293, ք. 1), որ կան 1853 և 1868 թթ. վերաբերող տեղեկություններ, այն նշված է Մր. Աստվածածին անվամբ: Ենթադրելի է, որ անվանափոխությունը տեղի է ունեցել եկեղեցին հիմնավոր վերանորոգման ենթարկված լինելու պատճառով:

- 168. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, 3 երեսներին փորագրված է արձանագրություն (զլխավորապես հարավային երեսին), իսկ վերնամասի հարթության վրա քանդակված է նեո ու աղեղ (նկ. 62). ԱՅՍ ԸԱՆԳՍԻԿԻԵՉԱՆՇ ՍԷՏՐԱԿԻ ՍՕՍԷՍԷՆՑ:

Ծանոթ. Գրությունը և քանդակները բնորոշ են XVIII դարին: Մյուս երկու երեսների գրությունները թերի են պահպանված: ԿԷՉԱՆՇ-ն արդյո՞ք կիչանեցի ի մասուն ունի (գյուղ՝ ներկայիս Մարտակերտի շրջանում):

ՔԵՇԵՈՒՐԴ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ, մի խոր ձորի մեջ: Գավառի մարդաշատ ու նշանավոր գյուղերից մեկն էր: Հայտնի է, որ 1861 թվականին գյուղն ունեցող 115 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1890-ին 170 տուն (917 մարդ):¹²⁴ 1904 թ. ունեցող 173 տուն՝ 985 (525 արական, 460 իգական) հայ բնակիչ:¹²⁵ 1914 թ. Բեշխյուղն ունեցող 1104 հայ բնակիչ:¹²⁶ 1918-19 թթ.

124. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:
 125. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 176:
 126. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 140:

Քեշխարդը և մեծ կորուստներ է տվել: 1984 թ. գյուղում բնակվում էին ընդամենը 9 տուն (միայն հայեր): Նրանք բոլորն էլ 1988-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Քեշխարդում պահպանված ուշագրավ հուշարձաններից է Մր. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված գյուղի հյուսիսային կողմում: Եկեղեցին

ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ և սրբատաշ քարերով (վերջիններով՝ մուտքերը, անկյունաքարերը, սյուները և թաղակիր կամարները): Հիմնական առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև լուծված ավազ խորանը: Ունի երկու մուտք արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս բարավորին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը:

Քեշխարդի արևմտյան կողմում, արևելահայաց թեք լանջի վրա, տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են հարյուրավոր անտաշ ու սրբատաշ գերեզմանաքարեր: Մեր գտած բոլոր արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում էին XIX-XX դարերին: Դրանց թիվը անցնում է 350-ից:

Գյուղամիջում պահպանվում է նաև 1893 թ. կառուցված և ցայսօր անխափան գործող քարաշեն աղբյուրը:

Գյուղում կան բազմաթիվ ուշագրավ և ժողովրդական ճարտարապետության ուսումնասիրության առումով խիստ կարևոր կանգուն կամ արդեն կիսավեր բնակելի տներ (բոլորն էլ, առանց բացառության ներկայումս անօգտագործելի են և արագորեն շարունակվում են քայքայվել ու փլչել):

Դրանցից հները վերաբերում են XIX դարի կեսերին:

169. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 63). ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾՂԱԾՆԱ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՇԻՆԵՑԻՆ ՔԵՇԽՈՒՐԴ |

ԳՈՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ(ԹԻ)ԻՆՆ:

Վիմագրից ձախ, շրջանակից դուրս փորագրված է.

ԵՒ ՎԱՂՁԵՆ Է | 8040 | ՄԱՆԵԹ |

Շրջանակի աջ կողմում փորագրված է.

Ի 1860 ԱՄԻ:

Շրջանակից դուրս, չորս անկյունների մոտ փորագրված է.

Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ն(Ա)Ձ(ՈՎՐԵՑԻ) | Թ(Ա)Զ(ԱԻՈՐ) ՀՐ(ԷԻՑ):

Հրատ. *Բարխտարեանց*, 196 (մանր վրիպումներով):

Ծանոթ. Ցայսօր կանգուն այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ Քեշխարդ գյուղում գոյություն է ունեցել ավելի հին եկեղեցի, որը 1858 թ. գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): 1865 թ. քեշի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը գեկուցել է նոր եկեղեցու կառուցման ավարտի մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4183, ք. 3): Թերի էր մնացել միայն տանիքը, որի ծածկը շինվեց 1867 թ.: Այդ բվին Շամախու հոգևոր իշխանությունները Մինողին գեկուցել են նոր եկեղեցու հիմնավոր կառուցման ավարտի մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 21): 1885թ. դրությամբ նախատեսվում էր կրկին եկեղեցու քայքայված տանիքը նորոգել, թիթեղապատել ու այդ նպատակի համար ծախսել մինչև 1000 ռուբլի (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7942, ք. 1): Նույն բվին հոգևոր իշխանությունները տվել են վերանորոգման աշխատանքները սկսելու բյուջավորությունը:

170. ԱՂԲՅՈՒՐ, ճակատին քանդակված է խաչ, որի թևերի միջև և ստորին մասում՝ ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 64).

ՅՈՐԴՈՐՈՆՈԳ ԵԻԿԱՐԳԱՂՈՒ(ԹԵ-ԱՍ)Բ | ԾԽ(ԱԿԱՆ) Զ(Ա)Հ(ԱՆԱ) ԹԱԳԵՆՍԵՐ ՍԱՐԳԱՐԵԱՆՅ | ՇԻՆԵՑԻԱ ԱՂԲԻՐՍ ԾԱԽԻԻԵՆ ՇՂԱԲԷԳ ՄԵՀՏԻ ԲԷԳՂԱԼԻ ... 1893 ԱՄԻ :

Ծանոթ. Թաղևու Հովհաննիսյան Տեր-Մարգարյանը (կամ Միրայեյանը) 1867-1872 թթ. սովորել է Շամախու թեմական դպրոցում: Քեշխարդ գյուղի համար Շամախու Մր. Աստվածածին մայր եկեղեցու քահանա է ձեռնադրվել 1886թ. հուլիսի 27-ին, 29 տարեկան հասակում (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7969, ք. 3-4, 26): Հայտնի է, որ Թաղևուր մինչ ձեռնադրությունը ապրում էր Բազում և բավական բարձր աշխատավարձով (ամսական 60ռ.) աշխատում մի հայտնի տպարանում, բայց ընդառաջ գնալով համադրողացիների թախանձանքին հայրենի գյուղի համար ձեռնադրվում է քահանա («Նոր - Դար», 1886, N133, էջ3):

Կ Ո Ւ Տ Կ Ա Շ Ե Ն Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանի ներկայիս տարածքը համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Կապաղակ գավառի տարածքին: Այն զբաղեցնում է 1548 քառ. կմ մակերես և տարածվում է Մեծ Կովկասի հարավահայաց լանջերին ու հովիտներին: Մահմանակից է հարևան Վարդաշենի, Շաքիի, Աղդաշի, Գյուլչայի, Իսմայիլի, Դուբայի Դուսարի և Դաղստանի հանրապետությունից Ախտիի շրջաններին: Շրջանի տարածքում զգալի թիվ են կազմում XVIII դարում կորնափոխ եղած (մահմեդականացած) հայերի գյուղերը

(Վանդան, Բուն, Մելյուղավախ, Կուտկաշեն և այլն): Մինչև 1988-ի բռնագաղթը կային մաս մայրենի լեզուն կորցրած, սակայն արյան զնով հարագատ կրոնը պահած՝ այսպես կոչված քրքայխոս-հայերի գյուղեր (Մուլթան-Նուխի, Միրգաբեկլու): Կարևոր էր մաս գլխավորապես ուտիայխոս հայերով բնակեցված Նիժ գյուղը, որի բնակիչները ևս բռնագաղթվեցին 1988-89 թթ.: Շրջանի ներկայիս տարածքում մինչև 1918 թ. հայաբնակ էին 12 գյուղեր, Գիրդադյուլ, Չանադրուլաղ, Ամուրավան, Բլեդշեն, Բեկլար բյանդ, Միրքենգիջա, Թուսիկ, Ծիրիկ, Մուլթան-Նուխի, Ջուրու, Միրգաբեկլու, Նիժ: Դրանց մի մասը ներկայումս վեր է ածվել գյուղատեղերի, իսկ մյուս մասն էլ աղբբեջանաբնակ է կամ լեզգիաբնակ: Մինչև 1988-ը քիչ թվով հայեր բնակվում էին Մուլթան-Նուխի, Ամուրավան, Միրգաբեկլու և որ գլխավորն է Նիժ գյուղերում (դրանցից ոչ մեկում չկար հայկական դպրոց կամ բաժին):

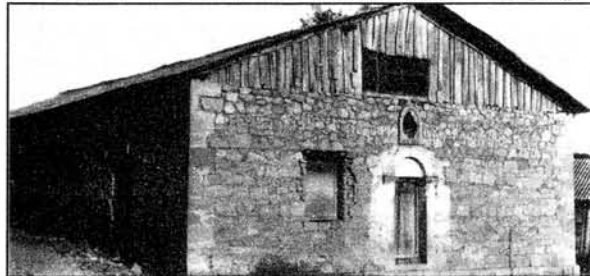
Պատմական հուշարձաններից մեծաթեք են՝ Կապաղակ քաղաքատեղին, Նիժ, Մուլթան-Նուխի գյուղերի եկեղեցիները, Վանքասարի եկեղեցին, Ամուրավանի խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցները և այլն:

Շրջանի ներկայիս տարածքից մախլիսիում արձանագրություններ հավաքել ու հրատարակել է միայն Մ. Բարխատարեանցը (թվով 21 միավոր): Ցավոք դրանցից մեզ հաջողվել է վերագտնել ու ստուգել միայն 2 արձանագրություն: Մնացածները կամ կորած են և կամ վրիպել են մեր տեսադաշտից: Դրանցից զատ տեղում կատարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 62 արձանագրություն, որով և ներկայացվող ընդհանուր հավաքածուն կազմում է 83 արձանագրություն:

ԱՍՈՒՐԱՎԱՆ

Գավառի հին ու նշանավոր հայկական գյուղերից մեկն էր: զանվում է շրջկենտրոնից 25 կմ հարավ-արևելք, Կոկխոն (Գյուլչայ) գետի աջ կողմում, բարձրադիր սարահարթի ծայրում, ձորագլուխին: 1914 թ. ուներ 1174 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹²⁷ 1918 թ. երկրամասի բազմաթիվ այլ հայաբնակ գյուղերի շարքում մեծ կորուստներ տվեց մաս Ամուրավանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ի տարբերություն հարևան Բլեդշեն, Բեկլարբյանդ, Չանադրուլաղ, Միրքենգիջա, Ծիրիկ և Թուսիկ գյուղերի՝ Ամուրավանում վերահաստատվեցին կառուցման հրաշքով փրկված համազյուղացիները և մասամբ շենագրին այն: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը՝ շուրջ 10 ընտանիք:

Ամուրավանը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է 1891 թ. նորոգված Սբ. Ամենփրկիչ եկեղեցին: Մա ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս

բարավորին պահպանվում է շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավային ծայրում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվում են XVIII-XX դարերին վերաբերող շուրջ 200 արձանագիր տապանաքարեր: Գյուղից 3-4 կմ հյուսիս-արևելք, Կոկխոն գետի աջ կողմում, լայնատարած հարթավայրում, որը ներկայումս ծածկը-

ված է խիտ անտառով ու դժվարանցանելի մացառով, տարածված են ընդարձակ գյուղատեղի ավերակները: Հնավայրը հայտնի է «Պատավի բաղ» անվամբ: Առավել ուշագրավ է գյուղատեղի գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են բազմաթիվ խաչքարեր ու տապանաքարեր (մի մասն՝ արձանագիր):

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, խիտ անտառի մեջ, հիմնավեր եկեղեցու շուրջ տարածվում է մեկ այլ հին գերեզմանոց, ուր ևս պահպանվել են շատ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Այս հնավայրն էլ հայտնի է «Ուզուխի գերեզմանոց» անվամբ:

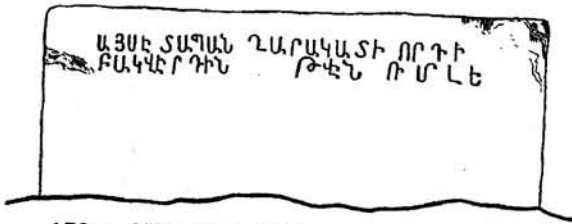
171. ՍԲ. ԱՍԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի կիսաշրջանաձև եզրագծով բարավորին քառատող կամարաձև փորագրված է (նկ. 65). ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՍԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԳԵԱՄԲԸՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՈՎԻՄԵԿ ԿԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ(Ա)Ն ԱՍՈՒՐԱԻԱՆՈՒԻ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԶԱՀԱՆԱՅԱՍՂՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵ(Ա)ՆՑ, 1891 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Ամուրավանում դեռևս 1850 թ. հիշվում է Սբ. Գևորգ անվամբ եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2649, ք. 1): 1888-1889 թթ. գյուղում Սբ. Գևորգյան անվամբ հիշվում է 1883 թ. բացված եկեղեցական-ծխական դպրոցը (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 72, ք. 3: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, ք. 14): Մրանից հետևում է, որ այդ ժամանակ եկեղեցին ևս դեռևս կոչվում էր Սբ. Գևորգ: 1986թ. դրությամբ դեռևս կանգուն եկեղեցու սույն արձանագրությունից պարզվում է, որ այն 1891 թ. ենթարկվելով հիմնավոր նորոգության միաժամանակ վերստին օծվել է և վերանվանվել Սբ. Ամենփրկիչ:

172. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, (գյուղի գերեզմանոցում) ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 66).

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԿԱՏԻ ՈՐԳԻԲԱԿՎԵՐՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՈՍԼԵ (1786):

¹²⁷ “Кавказский Календарь на 1915г”, էջ 88:

172ա. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, նախորդի մոտ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԵՄԻ | ՈՐԴԻ ՀԱՅ ԲԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)Ն ՈՍԾԲ (1803):

173. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԵՄԻ | ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՕՎ ՈՐ | ԿԱՐԹԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, ԹՎ(ԻՆ)Ն ՈՍԾԸ (1809):

174. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ Պառապի բաղի գերեզմանոցում.

ՀԱՆԳԻՍ ՈՒՍՍԱ ՍՈՒԲԱՏԻՆ, ԹՎ. ՉԱ (1252):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

175. Նույն տեղում.

ԹՎ. ՊԵ (1356) ՍՈՒԼԹԱՆ ՇԱՀ:

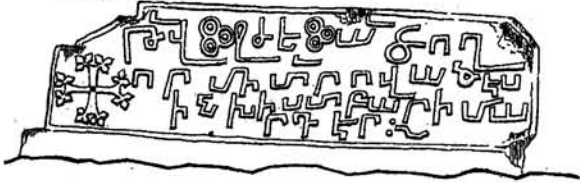
Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

176. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԳՈՒԲԱԹԻՍ ԹՎ. ՀԱՅՈՑ Ջ(1451):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

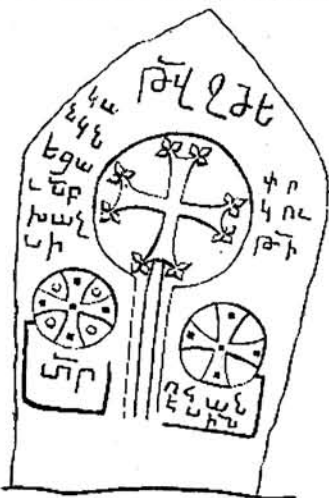
177. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է (նկ. 67).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ Տ(Ե)Ր ՈՎԱՆԵՍԻՆ, ԽԻՍ ՔԱՐԻ ՍԱՂԳ ԷՐ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215 (միանգամայն անսխալ):

178. ԽԱՉԶԱՐ, կանգնեցված է նախորդ տա-

պանաքարի արևելյան կողմում՝ երեսով դեպի արևմուտք, միևնույն հանգուցյալի հիշատակին (նկ. 68).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466) | (ԿԱ)ՆԳՆԵՑԱԼԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉՍ Ի | ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ)| Տ(Ե)Ր ՈՎԱՆԵՍԻՆ:

179. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ... Գ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՄԻ ... ԱՋԱ... | ԽԻՍ ՔԱՐԻ ՍԱՂԳ ԷՐ:

Ծանոթ. № 177 արձանագրությունը կրող տապանաքարի օրինակով այս տապանաքարը ևս իր արևելյան ծայրում ունի մոտավորապես նույն բովանդակությունը պայտուհախոր արձանագրությանը հասլը:

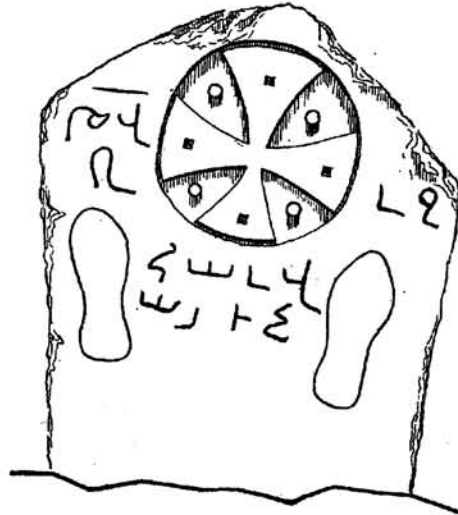
180. ԽԱՉԶԱՐ, կից է նախորդ տապանաքարին արևելյան կողմից՝ երեսով դեպի արևմուտք (նկ. 69).

ԹՎ(ԻՆ) Ջ...: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ... Ա ՋԱ...:

Ծանոթ. Ինչպես տապանաքարի, այնպես էլ խաչքարի արձանագրություններում եղծված է և քվականի, և անձնանվան մասը: Իրար լրացնող արձանագրություններից պարզ է միայն քվականի հարյուրավորն ու միավորը, այն է՝ Ջ և Գ տառերը: Հետաքար անկախ տասնավորի ինչ լինելուց արձանագրությունները կարելի է քվազրել XV դարի երկրորդ կեսից մինչև XVI դարի առաջին կեսը:

181. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԵ (1496) ... ԱՋԿԱՐ:

182. ԽԱՉԶԱՐ, նույն կերպ (նկ. 70). ԹՎ(ԻՆ) ՈՒՋ (1587) | ՀԱԻՎԱՅԻՆ:

183. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻ (1491) ՊՍԱՅ:

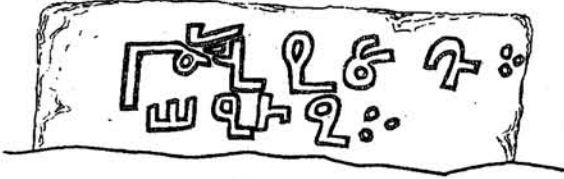
184. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԱ (1492) ՆԿՈՒԴԻՆ:

185. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.

(Հ)ԱՅՈՑ ԹՎ(ԻՆ) Ջ (1451) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՅՂՈՒԲԱԹԻՍ:

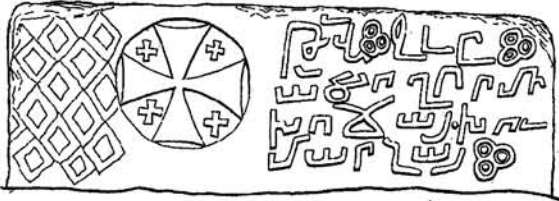
Ծանոթ. Թվում է, թե սա Մ. Բարխուտարյանցի հրատարակած և մեր վերահրատարակած № 176 արձանագրությունն է (համեմատիր):

186. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երեսին փորագրված է (նկ. 71).
ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԴ (1505) ԱԶԻԶ:

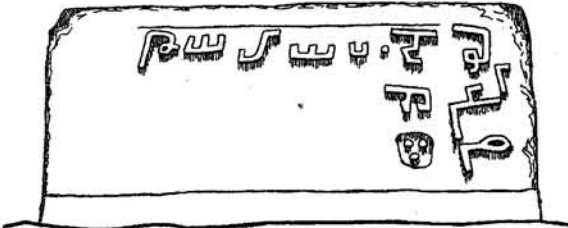
187. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՅՈՎԱԴՆԷՄ՝ Ս(Ա)Ր (ԿԱՎԱ)Գ(Ի)Ն, ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ (1555):

188. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 72).
ԹՎ(ԻՆ)ՋԼԸ (1489) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ |

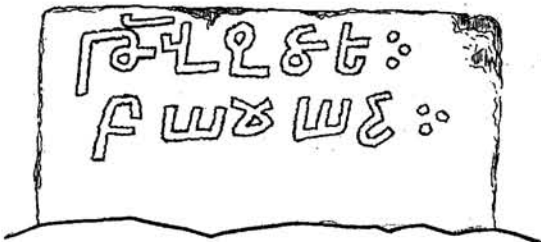
Խ(Ո)ՃԱՅ ԽՈՒՍԱՐՇԱՅ:

189. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 73).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԸ (1493): ԹԱՍԱՍ:

190. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 74).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԵ (1506) ԲԱՃԱՆ:

191. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 75).

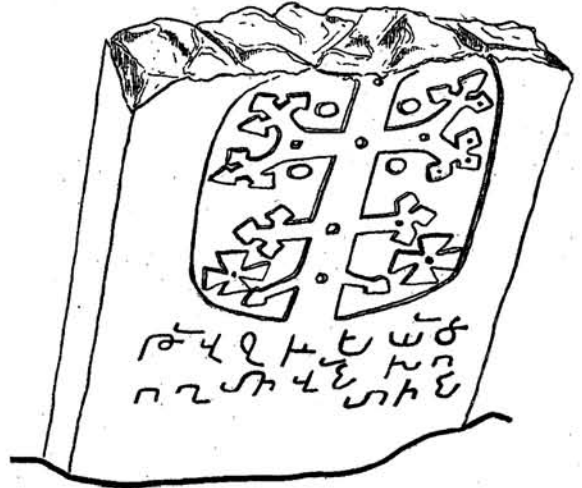
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՈՇԳ (1604) | Տ(Ե)Ր ՄՏԵ՛ ՓԱՆՈՍ:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը՝ Ծ-ն խիստ հողմնահարված է և ներկայացնում ենք որոշ վերապահումով: «Ուզուխ» կոչված գերեզմանոցում գտանք միայն մեկ արձանագրություն: Նույն հնավայրից Բարխուտարյանցը ժամանակին հավաքել ու հրատարակել է 7 արձանագրություն:

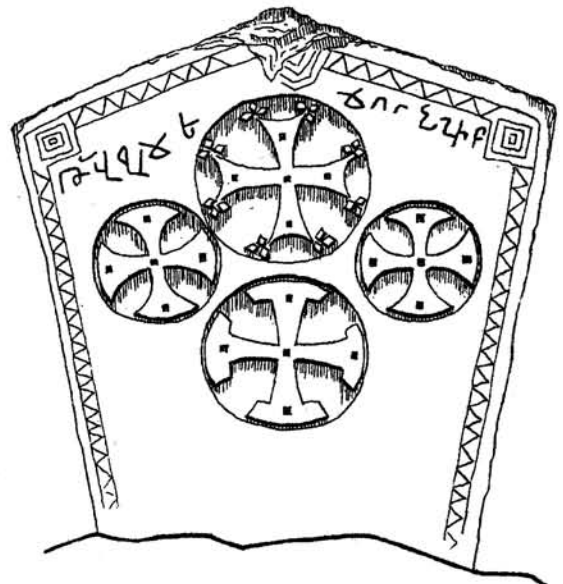
192. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 76).

ԹՎ(ԻՆ)ՋԸ (1459): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Վ(Ա)ՆԽՈՍԻՆ:

193. ԽԱՉԶԱՐ, սրածայր (երկրեք) վերնամասի տակ և ստորին խաչաքների երկու կողմերում (նկ. 77).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԳ (1494) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ...:

194. ԽԱՉԶԱՐ, վրան քանդակված են հավասարաթև չորս խաչեր, վերնամասի ամբողջ երկարությամբ ձգվում է միատող հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 78, 78ա, 78բ)։

ԹՎ(ԻՆ) ՋԱՃԵ (1556), ՃՈՒՆՇԻԲ։

195. ԹՎ. ՃԻ (671) ՍՈՏՈՒՄԱԿ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

Ծանոթ. *Եթե վերծանությունը ճիշտ է, ապա գրիչը ակնհայտ կերպով բաց է բողի հագարավորը՝ Ռ-ն:*

196. ԹՎ, Մ (751) ԲԱՅՈՒՄ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

Ծանոթ. *մեր հավարած նյութի ուսումնասիրությունը մեզ ենթադրել է տալիս, թե Մ. Քարխատարյանցի ընդօրինակություններում պարզապես գրիչներն են բաց բողի հագարավորները (եթե հրատարակման մեջ սխալ չկա), որն էլ պատճառ է դարձել դրանց թվագրությունները VII-VIII դարեր հասցնելու համար:*

197. ԹՎ. ՇԻԲ (1073) ՋՈՆՏԱՐ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

198. ԹՎ. ՉԽ (1291) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԽՈՏԲԱՇԵԽԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

199. ԹՎ. Ջ (1451) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԱՍԼԱՆԻՆ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

200. ԱՐՏԱՇԻՐ ՋՈՒՇԵՐԻ ՈՐԴԻ ԹՎ. ՋԼԲ.

(1483):

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

201. ԹՎ. ՋԿԱ (1512), ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ՃՈՒՄՆՇԻՐԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Քարխատարեանց*, 215։

Ի դեպ «Նոր-Դար» օրաթերթի թղթակից՝ Սյունեցին անձամբ լինելով Ամուրավանում և նրա շրջակայքում, գիել է, որ «ժամհատ» ամուսնով տեղում, որն ընկնում էր Ամուրավանից հյուսիս, պահպանվում էին պարիսպների, աշտարակների, գերեզմանների ավերակներ, իսկ «Ղայաբաշի» կոչված տեղում, որն էլ նույն հնավայրի մի մասն էր, կար նաև եկեղեցի. «... կայ մի եկեղեցի, որի քարերի վերայ արձանագրություններ կան: Այդ արձանագրությունները հայերեն չեն, այլ նմանում է արաբերենի և քրդերենի, իսկ ճակատին նկարում են խաչեր և մի քանի հայոց տառեր Հ. Ա. Ե. և այլն: ... այստեղի մի քարի վերայ կարդացի հետևյալ գրությունը հայերեն ...» («Նոր-Դար», 1887, № 86, էջ 2)

202. ԱՅՍ ԳԵՐԵՉՄԱՆՈՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔՈՒՄ ՕՐԱԿԱՆ ԱՂ Է ԳՆԱՅԵԼ 20 ԳՐՎԱՆՔԱՅ ԵՎ ՏԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐՆ ԵՆ 210-Ը, ՈՐԻ ՄԷՋ ՏԻՐԵԼ Է ՄԷՐ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ։

Ծանոթ. *Խիստ կասկածում ենք մի այսպիսի թովանդակությամբ արձանագրության գոյության վրա:*

Թվում է, թե պրն. Սյունեցին ժողովրդական աստված վիճագրի տեղ է ընդունել:

ԲԼԵՂՇԵՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղի շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավարևելք, Ամուրավանից 3 կմ հյուսիս: 1888 թ. գյուղն ուներ 42 տուն (301 մարդ) հայ բնակչությամբ:¹²⁸ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրության գյուղում բնակվում էին 265 հայեր:¹²⁹ 1918-19 թթ. Բլեղշենի բնակչությունը ամբողջապես զոհ է գնացել երկրամաս ներխուժած թուրք ջարդարարների կազմակերպած կոտորածներին: Ներկայումս անբնակ գյուղի տարածքը հերկված է: Բազմաթիվ տների և Սբ. Մինաս եկեղեցու հետքերն անզամ չեն երևում: Գյուղատեղի մի տեսարանավոր ծայրում պահպանվում է միայն գերեզմանոցը, ուր մնացած բազմաթիվ տապանքարերից շուրջ 30 արձանագրվածները՝ բոլորն էլ վերաբերում էին XIX-XX դարերին:

203. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.
ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ԱՍՏ ԲԼԵՂՇԻ | ՀԱՅ-ՐԱՊԵՏՆ ՏԷՐ ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ, | ՈՐ ՎԱԽՃԱՆ ԸՆԿԱԼԱԻ ԱՈ | ՀԱՅՐ 1857 ԱՄԻ:

204. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԼԵՂՇԻ | ՄԱՐԳԱՐԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ՏԷՐ | ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ | ԽՆԴԻԷ ԱՍԵԼ Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ 1860 ԱՄԻ:

205. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԱՍՏ ԱՍՓՈՓԵԱԼ Է ԲԼԵՂՇԻ ԳՐԻԳՈՐՆ ԳԱՀՐԱՄԱՆԵԱՆ ՕՀԱՆՆԵԱՆՑ, 1872 ԱՄԻ:

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ՅԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՉԻ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, | ՈՐԸ ՎԱԽՃԱՆՎԵՑԱԻ 1874 | ԱՄԻ 15 ՍԵՊՏ. Ի Գ(ԻՒՂՆ) ԲԼԵՂ:

207. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂՇԻ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ|ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԴԱՎԻԹԵԱՆՑ, ՇՆԵԱԼ 1830 ԱՄԻՎԱԽՃ. 1898 ԱՄԻ, ՆՈՅ. 15, Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. *Հայտնի է, որ 1870 թ. Բլեղ գյուղը քահանա չուներ: Նրա բնակիչներին հովվում էր Ամուրավանի շրջիկ քահանա Տէր-Հարություն Հակոբյանը: Բլեղիցների պահանջով իրենց համար քահանա է ձեռնադրվել համագյուղացի Հարություն Գրիգորյան Տեր-Դավթյանը, որի ձեռնադրության թույլատրությունը հոգևոր կառավարությունից ստացվել էր 1873 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5575, ք. 8):*

128 Մ. Քարխատարեանց, 215
129 "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 100

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 7 կմ արևմուտք, համանուն գետի ափին: Աղբյուրներից հայտնի է, որ Բումի հայ բնակչությունը կրոնական հալածանքներից ստիպված դավանափոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: Դեռևս 1725 թվականին Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով դիմած հայկական գյուղերի շարքում հիշատակվում են նաև Բումի ներկայացուցիչները՝ քահանա Տեր Մինասը և ոմն Պայրան:¹³⁰ Գավառի այլ գյուղերի հետ մեկտեղ Բումի հայ բնակչությունը ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու հույսով ուրացավ հարազատ կրոնն ու ընդունեց մահմեդականությունը: Թեև սկզբնական շրջանում այդ երևույթը որոշակի ձևական բնույթ էր կրում և ինչպես իրենք բնակիչներն էին խստաովանվում. «...ցերեկն քրքուփին ենք անում, գիշերն հայութին...»¹³¹ այնուամենայնիվ մշտական հալածանքներն ու սարսափը, դաժան մահապատիժները տարիների ընթացքում կամացկամաց ավելի արմատացրին մահմեդականությունը: Հավատափոխությանը, ինչպես և բնական էր հաջորդեց մայրենի լեզվի կորուստը, իսկ ավելի ուշ անգամ ազգային շատ հնավանդ սովորույթների մոռացումը:

1851 թ. Բում գյուղն ուներ 768 մահմեդական ծագումով հայ բնակչություն:¹³² 1874 թ. գյուղի բնակչության թիվն աճել էր մինչև 1208 շունչ:¹³³ 1890-ական թթ. Բումը հիշվում է իբրև ավան՝ 416 ծուխ բնակչությամբ:¹³⁴ 1976 թ. Բումն ուներ 3808 բնակիչ:¹³⁵

Բում գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են հին գերեզմանոցներ, եկեղեցիներ, բերդեր: Գյուղի հյուսիսային ծայրում պահպանվում են «Գյավոր դալա» (Բրիստոնեի բերդ) կոչված ամրոցի մնացորդները (IX-XIV դարեր): Բերդի արևելյան և արևմտյան կողմերով գետակներ են հոսում: Համեմատաբար լավ վիճակում են բերդի հարավային և արևելյան կողմերի պարսպապատերը՝ շինված անտաշ գետաքարերով, կրաշաղախով: Բերդից արևելք, գետակի ձախ ափում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր: Հնավայրում Մ. Բարխուտարյանը գտել է միայն մեկ տապանագիր: Գերեզմանոցի արևմտյան ծայրում, գետակի նույն ափին («Մուրթուգա-բեկի ջրաղացի հիսիսային կողմում») Մ. Բարխուտարյանը պահպանվում է մի ստորգետնյա սրբատաշ քարերով շինված մատուռ-դամբարան:¹³⁶ Բումից հյուսիս, գետակի ձախ կողմի բարձրության վրա պահպանվում են մեկ այլ քարուկիր ամրոցի ավերակները:

130. Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

131. Մ. Բարխուտարյան, Աղուանից պատմություն, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 85:

132. “Кавказский Календарь на 1852г.”, Тифлис, 1851, էջ 79:

133. “Кавказский Календарь на 1885г.”, Тифлис, 1884, էջ 215:

134. Մ. Բարխուտարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 291:

135. Աղբյուրական Սովետական Հանրագիտարան (աղբյուրներ), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 350:

136. Մ. Բարխուտարյան, ԳՂ. աշխ., էջ 255:

Բումի հյուսիսային ծայրում, լեռնաճյուղի վերջավորության վրա պահպանվում է «Եղիշ Առաքել» հայտնի սրբավայրը: Ըստ ավանդության այդտեղ էր գտնվում այն փոսը, ուր չարագործները նետել էին Սբ. Առաքյալի մարմինը՝ նահատակելուց հետո: Հետագայում Վաչագան բարեպաշտ թագավորը Եղիշե Առաքյալի սուրբ մասունքները փոխադրում է Արցախ (Ջրվշտիկ վանք), իսկ այդ հորի մոտ կանգնեցնում սյուն. «Իսկ յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սին ի գրի նահատակութեանն Եղիշայի»:¹³⁷ Արդեն XIX դարի վերջերին այդ սյունը պահպանված չէր, իսկ հորը մեծ մասամբ լցված էր հողով. «Այսու ամենայնիվ յաճախում է հայերից և մահմեդականներից (նկատի ունի կրոնափոխ հայերին Ս. Կ.) ուխտատրաց մեծ բազմութիւն»:¹³⁸

Հետաքրքրական է, որ միայն XIX դարի երկրորդ կեսում (մահմեդականություն ընդունելուց ավելի քան 100 տարի հետո) Բումի (ինչպես նաև նույն ճակատագրին արժանացած հարևան այլ գյուղերի) մահմեդական ծագումով հայ բնակիչները սկսեցին կառուցել նոր կրոնից պահանջված աղոթատեղիներ՝ մզկիթներ: Այդպիսի աղոթատեղի 1874 թ. դրությամբ Բում գյուղում երեքն էին:¹³⁹

Հայտնի է, որ այդ աղոթատեղիից գլխավորի մոտ գտնվում էր. «Աւանիս եկեղեցին...»:¹⁴⁰

208. ՏԱՊԱՆԱԸԱՐ,

ԹՈՒԻՆ ՍԱ (752):

Հրատ. Բարխուտարյան, 255:

ԳԻՐԴԱԳՅՈՒՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 33 կմ հարավ, Կոկիսուն (Գյուկչայ) գետի աջ կողմում, Բզավանդ գյուղին դեմ հանդիման (միավորված է Մեխրիի գյուղախորհրդին): 1890-ական թթ. գյուղն ուներ 140 տուն՝ 985 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁴¹ 1914 թ. մարդահամարով Գիրդաղյուղում բնակվում էր 1140 մարդ:¹⁴²

Գյուղի արժեքավոր հուշարձաններից էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (չի պահպանվել), գերեզմանոցը: Մ. Բարխուտարյանը գյուղի տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 4 արձանագրություն:

209. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑՑԻՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵՆԷ ԳԻՐԴԱԳԻԻԼԵՑԻՈՅ 1881:

137. Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 12:

138. Մ. Բարխուտարյան, էջ 256:

139. “Кавказский Календарь на 1885г.”, Тифлис, 1884, էջ 215:

140. Մ. Բարխուտարյան, նույն տեղում:

141. Նշված աշխ., էջ 213:

142. “Кавказский Календарь на 1915г.”, Тифлис, 1914, էջ 110:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. *հայտնի է, որ 1881 թ-ից առաջ էլ Գիր-դաղյուզ գյուղում եկեղեցի կար: Մա միևնույն Սբ. Աստ-վածածին անվամբ հիշվում է դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 100):*

210. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, գերեզմանոցում, վրան քանդակված մեծ, հնաձև խաչ ու նախշեր և միայն մեկ տառ.

Հ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

211. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՂՈՍՈՒՆԻՆ, ԹՎ. ԾԳ(654):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. ԹՎՈՒՄ Է, գրիչը բաց է բողից հազարավորը՝ Ռ-ն:

212. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, ՕՎԱՆԷՍ, ԹՎ. Ռ-ՃԽԸ (1699):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

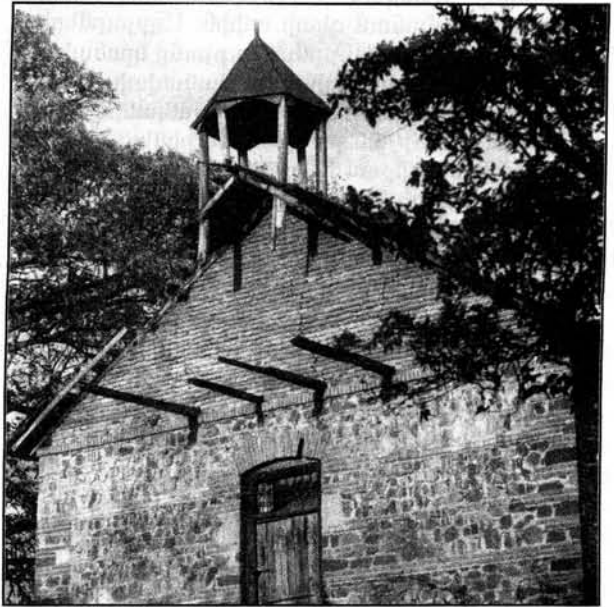
ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ

Այս գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք, կից՝ Չորիու գյուղին: 1888թ. ուներ 35 տուն (300 շունչ) հայ բնակիչ:¹⁴³ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի բնակչության քիվը կազմում էր 361 մարդ:¹⁴⁴ Միրզաբեկյուն գավառի քրքախոս հայերով բնակեցված նշանավոր գյուղերից մեկն էր: 1918-19թթ. քուրքական ագրեսիայի ժամանակ միրզաբեկյուցիները ևս՝ թեև քրքախոս, սակայն, որպես քրիստոնյա հայեր զերծ չեն մնացել կոտորածներից: Մինչև 1988-ի բռնազաղթը գյուղում, բացի քրքախոս հայերից (շուրջ 30 ընտանիք), բնակվում էին նաև լեզգիներ և աղրբեջանցիներ: 1981 թ. գյուղի ամբողջ բնակչության քիվը կազմում էր 628 մարդ:¹⁴⁵

1988-ին Միրզաբեկյուղի հայերը գաղթեցին դեպի Ռոստովի մարզ: Գյուղում պահպանվում է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (փայտածածկ), որի արևմտյան ճակատի վրա կանգուն է փայտաշեն զանգակատունը: Եկեղեցին ունի երկու մուտք (հարավից և արևմուտքից): Կառուցված է գլխավորապես աղյուսով և մասամբ անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ըստ հորինվածքային ու ոճական առանձնահատկությունների բնորոշ է XIX դարի երկրորդ կեսում կառուցված եկեղեցիներին:

Միրզաբեկյու գյուղի պատմության ուսումնասիրության առումով խիստ արժեքավոր են գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերը: Այստեղ բազմաթիվ են անտաշ տապանման տապանաքարերը: Կան նաև շուրջ 20 սրբատաշ ուղղանկյունաձև տապանաքարեր: Վերջիններիցս միայն 5-ը արձանագրված գտանք: Տեղում նշենք, որ ավելի

ուշ շրջանի և ընդհուպ մեր օրերը հասնող տապանագրերում հայերեն արձանագրություններ չկան:

Դրանք բոլորն իրականացված են ոռսերեն կամ որ ավելի գերակշռող է, աղրբեջաներեն:

213. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, գյուղի հարավային ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

Ի ՅԱՅՄ ՏԱՊԱՆՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՄԻՐ-ՉԱԲԱՎԼՈՒԹՅԻ ԽԱՂԻ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԻԵԱՆՅ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ, ՍԱԷ Ա(Ս-ՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. *այս և հաջորդ մի քանի արձանագրությունները առաջին անգամ հրատարակել ենք «Լրարենր հասարակական գիտությունների» ամսագրում (1988, № 1, էջ 40-52):*

214. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒԹՅԻ ՅՕՎՍԷՓ ՄԱՐԿՈՍԻԵԱՆ ՄԱՐԳԻՍԵԱՆՅ, 1870:

215. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, նախորդի մոտ. Ի ՇԻՐՄԻՍ ԵՂԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ՍԱՀԱԿԱՅ | ՍԱԳԻՆԵԱՆՅ ՏՈՀՄԵՆ, ՈՐԴԻՈՅ ՅԱԿՈՎ-ԲԱՅ, | ՅԱՅՅԷ ՅԱՆՅՈՂԱՅ Ի ԽՈՐՈՅ ԿԱՐԴԱՅ | ՓՈՒԵԱԼ ՀՈԳԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ | 1897 ԱՄԻ 15 ՄԱՐՏԻ Ի ԳԻՂՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ:

Ծանոթ. *Սահակ Սագինյանը գյուղական դատավոր էր, բարեգործ և հարուստ անձնավորություն (չորրեւեցի Ղազար քահանայի հարազատ մոր քեռին): Տես՝ Ղազար քահանա Յովսեփեանց, Այնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 29:*

216. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, նախորդի մոտ ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՏՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԱԼԱՍԱՆ ՍՏՈՒՍԻ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ ԱԶԳԱԷ ՏԷՐ ԱՌԱԳԵԱՆՅ, 1899 Թ.:

143. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 244:

144. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 158:

145. Աղրբեջանական Սովետական Հանրապետության (աղրբեջաներեն), Բաքու, 1982, հ. 6, էջ 591:

217. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, նախորդի մաս.

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԳՆԻ | ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՐԳԱՆԻ, ՈՐԳԻ ՄԻՆԱՄԵԱՆԻ | ԱԶԳԱԻ ՊԵՏԻՆԵՆՑԻ, ՎԱՆՃԱՆՆԵՑԱԻ | 1909 ԱՄԻ, 28 ԻՆ ԳԵԿՏԵՍԻՐԵՐԻ:

ՆԻԺ

Կապաղակ գավառի հիմնավորը ու նշանավոր գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ հարավ-արևմուտք, լայնատարած աղբյուրաշատ դաշտավայրում, ծածկված փարթամ բուսականությամբ: Մատենագիր աղբյուրներում Նիժը հիշատակվում է սկսած 1724-1725 թթ.-ից (Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով գրված մամակներում):¹⁴⁶ Նիժը հայտնի է որպես գավառի գլխավոր հայաբնակ գյուղերից, ուր մեծամասնություն են կազմում ուտիախոս հայերը: Կան նաև քիչ թվով կրոնավոր եղած հայեր (ներկայումս իրենց համարում են աղբյուրացիներ): XIX դարի կեսերին Նիժն ուներ 500 տուն բնակչություն:¹⁴⁷ 1890-ական թթ. Նիժն արդեն գյուղաքաղաք էր և ուներ շուրջ 800 տուն (5008 մարդ) բնակչություն:¹⁴⁸ 1914թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Նիժում բնակվում էին 10655 մարդ:¹⁴⁹ Նիժը հայկական այլ գյուղերի հետ մեկտեղ մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919 թթ. ենթարկվելով թուրքական ագրեսիային: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո զանազան վայրեր ցրված Նիժեցիները վերադարձել են ամայացած հայրենի գյուղն ու վերստին շենացրել այն: 1982 թ. գյուղն ուներ 5929 բնակիչ:¹⁵⁰ 1988-89 թթ. ընթացքում գյուղի բոլոր քրիստոնյաները ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Նիժը բաղկացած է չորս մեծ թաղամասերից: Սրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են այլ ավելի փոքր մասերի: Ինչպես հիմնական թաղամասերը, այնպես էլ նրանց առանձին մասերն ունեն իրենց

146. Ա. Արբահամյան, Ուղիների դիմումը Պետրոս 1-ին, «Էջմիածին» 1952, ապրիլ, էջ 39-40: Գ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

147. Ա. Ջալալբանց, նշվ. աշխ., էջ 381:

148. Ա. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 245:

149. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 165:

150. «Աղբյուրացիական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրացիներին), հ. 7, Բաքու, 1983, էջ 272:

առանձին անվանումները: Գյուղի ամենահին թաղամասը Միջին կամ Գարա-մախլա կոչվածն է:

Այստեղ պահպանվում է Սբ. Եղիշե եկեղեցին՝ կառուցված Եղիշե Առաքյալի գերեզմանի տեղում: Հայտնի է, որ եկեղեցին ավերվել էր XVIII դարի սկզբներին: Ներկայիս կանգուն եկեղեցին կառուցվել է ավերված հին եկեղեցու տեղում 1823 թվականին: Ըստ շինարարական արձանագրության թվագրության Նիժի հաջորդ եկեղեցին կառուցվել է 1869 թ. (հիմնվել է 1866թ.) գյուղի ներքին կամ Գարաքաղ թաղամասում Սբ. Աստվածս. ՚ի մանվամբ: Եկեղեցու կառուցմանը մեծապես օժանդակել է տեղի իշխան Գալուստ հարյուրապետը. «Նիժ ա-

սացեալ զիղում ուտիաբարբառ ազգասեր Գալուստ իւզբաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից լինելով, ցոյց տուաւ նորերումս իւր ջերմեռանդութեան զովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհակա-նութիւնից մի զմբէթաձև փառատր կոփածոյ քարամբք եկեղեցի. այս ազգասիրի ջերմեռանդութեան, ցոյցը տեսնելով, եւ փոխանորդ արժանապատիւ Հայր Արիստակէս վարդապետը, նորա ազգասիրական եւ Աստուածահաճոյ ձեռնարկը օրհնելէն զկնի, յորդորեց, որպէս զի կատարելագործ է իւր բարեգործութիւնը, յաւելլով ի վերայ՝ եւ մի վարժարան նոյն իսկ եկեղեցույ պարսպի մէջ ուտիախոս մանկտեաց դաստիարակութեան համար»:¹⁵¹ Հայտնի է, որ 1876 թ.-ից սկսած գործում էր նաև վերևում հիշատակված կառուցվելիք դպրոցը:¹⁵² Ի դեպ այն ստացել էր Սբ. Մեսրոպյան անվանումը և անխափան գործել շուրջ 75 տարի:¹⁵³ Թե եկեղեցին և թե մայսկին եկեղեցական-ժխական Սբ. Մեսրոպյան դպրոցի շենքը ներկայումս պահպանվում են գրեթէ անվնաս:

Նիժի Վերջին կամ Պիժելու թաղամասում, որը զբաղեցնում է գյուղի հարավային մասը, գոյություն ուներ Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին: Վերջինս ներկայումս հիմնավեր վիճակում է: Նրա քարերով կառուցված են այլ շենքեր: Սրա շրջակայքում տարածվում է գերեզմանոցը:

Գյուղի Վերին կամ Մալբել թաղամասում, որը տարածվում է Նիժի հյուսիսային ծայրում ցայտօր իր ողջ շքեղությանը կանգուն է Սբ. Աստվածածին

151. Յ. Մելքոնեան, Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ, «Արարատ», 1869, օգոստոս, էջ 81:

152. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 56, ց. 3, գ. 62, քք. 42-43:

153. Ա. Բարայելեան, էջեր իմ օրագրից (անտիպ):

եռանալ գմբեթավոր բավական ընդարձակ ու շքեղ եկեղեցին: Սա գյուղի եկեղեցիների շարքում ամենից ուշ կառուցվածն է, որ և փաստում է տվյալ

ժամանակաշրջանում բնակավայրի խիստ բազմամարդության իրողությունը: Սա հիմնադրվել է 1890 թ. և ավարտվել XIX դարի վերջերին (արձանագրության մեջ ավարտի քվականի միավորը չի փորագրված): Եկեղեցու արևելյան և հարավային կողմերում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Նիժ գյուղի գերեզմանոցներից և եկեղեցիների որմերից հավաքել ենք թվով 13 արձանագրություն, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ:

218. ՄԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, քառատող շինարարական արձանագրությունը փորագրված է ղոնազվիսին (նկ. 79).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՄ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒՄԱԲ Ս(Բ)ԲՈՒՆ ԵՂԻՇԵԻ, ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄ(Բ)Բ ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ Տ(Ե)Ր | Ա(ՍՏՈՒԱ)ՑԱՏՈՒԲ Զ(Ա)Հ(ԱՆ)ԱՅ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ՅՕՀԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐՉԱԿԱՆ | ...:

Ծանոթ. 4-րդ տողում միայն մի կիսատ բառ է փորագրված: Մր. Եղիշե եկեղեցու վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային վավերագրեր: Այն հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 98), 1869 թ. կատարված գողության առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5322, ք. 1), 1879 թ. նորոգման առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7067, ք. 1), 1885 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8112, ք. 1), 1917 թ. (Ֆ. 56, ց. 4, գ. 816, ք. 1-3) և այլն:

219. ՄԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրություն՝ փորագրված նախորդից քիչ բարձր, բարավորին (մոտավորապես կրկնում է նախորդ արձանագրության բովանդակությունը) (նկ. 80).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՄ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒՄԱՐՆ ՍՐԲՈՅ | ԵՂԻՇԵԻ

ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲՆ | ԵՆԳԻԲԱՐԻ,
ՈՐ Տ(Ե)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ՑԱՏՈՒԲ, ՈՐ
Է ՅՈՀԱՆՁԱՆՆԻ ԻՒՐՈ ...:

220. ՄԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, ավագ խորանի մոտ արևմտահայաց պատին սվաղից դուրս մնացած մի քարի վրա մեծ մասամբ փակագիր ու անհասկանալի ոճով փորագրված է.

ԱՅՄ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂ(Ե)ՑԻ | ՇԻՆՈՂ ԴՂՈՐԱՆՑ ... | ... ՁԱԶԱՐ, ԵՍ | ԱՎԵՏԻՍ ԳՐ(Ե)ՑԻ ԵՏ Թ(ՎԻՆ) | 1823:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը կասկածելի է (ծածկված է սվաղի շերտով):

221. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Մր. Եղիշե եկեղեցու հարավային պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 81).

Ի ՅԱՅՄ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂ(Ի)ՇԵՑԻ ՇԻՆՕ(Ղ) ԱՅՄ Է ՀԱՆԳՈ(Ի)ՑԵԱԼ ՆԻՇԵՑԻ ՁՈՂԱՆԵԱՆՑ ԵՆԿԻԲԱՐԻ ՈՐԹԻ ՕՀԱՆՁԱՆՍ Է ԵՒ | ԻՒՐ ՈՐԴԻ ԱՆԻՇԱՍԱԿ Տ(Ե)Ր ԱԵՏԻՍ ԻՍՂ ԱՅՄ ԶԱՐՍ ԲԵՐԵԼ ԿԱՄ ԴԱՇԵԼ ԵՒ ԳԻՐ | ԳՐԵԼ, Օ(Վ) ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ց ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐԱՆ ԾՆՈՂԱՅՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՈՍՉԹ (1840):

Ծանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակված Տեր Ավետիսը Նիժ գյուղի Միջին քաղի քահանաներից էր և մահացել է 1873 թ.:

222. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 82).

ՈՍՏԱԿԵՄԵԱՆՑ ՅԻՇԱՍԱԿ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՁԵՑԵԼՈՅ | ԻՒՐԵԱՆՑ ՀԻՄՆԵՑԱԻ Ի ԹՎԻՆ | ՀԱՅՈՑ ՌՅԺԵ (1866), ԱԻԱՐՏԵՑԱԻ ՌՅԺԸ (1869):

Ծանոթ. Ինչպես Նիժի մյուս եկեղեցիները, այնպես էլ այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Արխիվային վավերագրերում սրա մասին հիշատակություն կա 1839թ., երբ այն ենթարկվել է կողորպտման ու հրդեհման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 12-13):

223. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մույն ճակատում նախորդ արձանագրությունից քիչ բարձր (նկ. 83).

ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ց(ԱՇՆԱՅ) ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՆԻՇԵՑԻ ԳԱ | ԼՈՒՍՏ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱՐԱՉՈՒՄ, ՉՈՐԻՑ ՀԱՐԱՉԱՏ ԵՂԲԱՐՑ, ՌՂՀ (1870):

224. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրությունից ձախ (արևմուտք) ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 84).

ԵՂԻԱՁԱՐԵԱՆ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ | ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻ | ՅԵՐԿԱՆՑ ԻՒՐ | Ի ՇԻՆՈՒԹԻ(Ի)Ն | ՏԱՃԱՐԻՍ | ԵՏ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՒՐ | ՌՈՒԲԼԻՍ:

225. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին քանդակված է խաչ, որից ցած 6 տող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 85).

Ի 1890 Թ(ՎԻ)Ն ՄԿՍՈՒԵՑ | ԱՅՄ ՆԻՇ ԳԻՒՂԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՑԱԾԻՆ | ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹ(Ե)ԱՆ | ԾԱԽՔՈՎ, ԱԻ(ԱՐ)Տ 189. Թ.:

Ծանոթ. Մույն արձանագիրը կրող ներկայումս կանգուն եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վավերագրերից մեկում Նիժի Վերին քաղի Մր. Աստվածածին եկեղեցին հիշատակվում է 1860 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4047, ք. 1): Վիմագրում կառուցման ավարտի քվականի վերջին տառը չի փորագրվել: Ամենայն հավանականությամբ վիմագիրը փորագրվել է մինչև ամբողջ եկեղեցու կառուցելը, իսկ երբ ավարտել են, մտացել են ավելացնել քաջ բողոք թիվը:

ներից էին Սր. Գևորգ եկեղեցին (չի պահպանվել) և հին գերեզմանոցը, ուր բացի տապանաքարերից (արձանագիրները հասնում են մինչև XX դարի սկզբները) պահպանվել են նաև խաչքարեր:

236. ԽԱՉԶԱՐ, գերեզմանոցում.
ՀԳ (624) ԹՎ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇՈՂԱ-
ՔԱԹԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 217:*

237. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 217:*

238. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գյուղից արևելք, ձորի մեջ.
ԹՈՍԱՍ ԺԲ ԹՎԱՌՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 217:*

Ծանոթ. «Բայց քե այդ թուականում գործածական էին այս ձև տղագրութիւնն և տառերն» (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 217):

ՍՈՒԼԹԱՆ-ՆՈՒԽԻ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 14-15 կմ հարավ-արևմուտք, Կոտկաշեն - Ադդաշ մայրուղու վրա: Այն բաղկացած է երկու թաղամասից՝ արևելյան և արևմտյան: Մրանք համապատասխանաբար տարածվում են մայրուղու աջ ու ձախ կողմերում: 1874 թ. գյուղն ուներ 746 հայ (առաքելական) և 281 քաքար (սյուննի) բնակչություն:¹⁵⁸ 1888 թ. գյուղում բնակվում էին միայն հայեր (առաքելական, թրքախոս) 152 տուն՝ 1019 մարդ (521 արական, 498 իգական):¹⁵⁹ 1914 թ. գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 1110 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁰ Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918-1920 թթ. ենթարկվելով երկրամաս ներխուժած օսմանցիների և տեղի մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայաջինջ կոտորածներին: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը և բնակվում էին միայն արևմտյան թաղամասերում (25 տուն): Նրանք հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ գյուղի արևելյան թաղում էր շուկան, իսկ արևմտյանում. «Նորաշեն և փառաուր եկեղեցին» ս. Աստուածա-

ծին»:¹⁶¹ Սա ունի եռանակ բազիլիկի հորինվածք: Այն քարաշեն է, փայտածածկ: Մրա որմերին երկու տեղ պահպանվել են արձանագրություններ:

Գյուղի արևելյան թաղամասերում կիսավեր վիճակով պահպանվել է մեկ այլ եկեղեցի: Սա հորինվածքով կրկնում է նախորդին: Այս եկեղեցու կարևոր առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև ավագ խորանը (փայտաշեն ծածկը այստեղ չի պահպանվել, ներկայումս օգտագործվում է իբրև ամառային կլինոթատրոն): Ըստ ոճական, շինարարական, ճարտարապետական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Հայտնի է, որ 1874 թվականին արդեն գյուղում գոյություն ուներ 2 եկեղեցի, հետևաբար, եթե արևմտյան թաղի եկեղեցու շինության թվականը ստույգ հայտնի է (1873), ապա արևելյան թաղի վերոհիշյալ եկեղեցին էլ կառուցված պետք է լիներ առնվազն մինչև 1874 թ.:

Գյուղի արևմտյան թաղում, Սր. Աստվածածին եկեղեցուց քիչ հարավ-արևմուտք տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են XVIII-XIX դարերի և XX դարի սկզբներին վերաբերող բազմաթիվ ուշագրավ տապանագրեր: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները շարունակվում էին մինչ 1988-ի բռնագաղթը: Վերջիններս տապանագրերի լեզուն ի տարբերություն հնեների՝ հայերեն չէ, այլ ադրբեջաներեն կամ ռուսերեն:

Արևելյան թաղում, արքայակաղնու մի այգում Մ. Բարխուտարյանցը ժամանակին տեսել ու ընդօրինակել է, մի տապանագիր: Քարի վրա քանդակված է եղել թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ (գավազան) և մկրատ: Տապանագրային կից եղել է մի խաչքար, որի արձանագրությունն էլ հրատարակել է երախտաշատ գիտնականը: Ցավոք, մենք այն տեղում չենք գտել և առնելով Մ. Բարխուտարյանցից անփոփոխ վերահրատարակում ենք:

Արձանագրությունները պարունակող գյուղի տարբեր հնավայրերից ստորև ներկայացնում ենք 19 արձանագրություն, որից մասկիմում հրատարակված են եղել միայն 2-ը:

239 ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է հնգատող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 89).

Բ(Ե)ՐԻ ՔԱՐՆ ԱՅՍ Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր ԱԹ(Ա)Բ(Ե)Կ(ԵԱՆՅ)| Ի 1873 ԱՄԻ, 10 ԻՆ ՄԷԿՏԵՍԲ(Ե)ՐԻ ՇԻՆԵՑ(Ա)Ի | Ս(ՈՒ)ՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾ(Ա)ԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ Մ ԾԱԽՈՒՔ | ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹ(Ե)ԱՆ, Ի ԺԱՍԱՆԱԿԻ ՔԱՀԱՆՈ(Ի)Մ Է| ԱԻԻՏԻՍ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա) Տ(Ե)Ր ԻՍՐԱԷԼԵ(Ա)ՆՅ, ՍՕԼԹԱՆ (Ն)Ո(Ի)ԽԻ:

Ծանոթ. *Չինարարական բնույթի այս վիճագիրը կրող ցայսօր կանգուն եկեղեցու տեղում հնում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վերջինիս վերաբերյալ արխիվային վավերագրերում հիշատակություններ կան 1839 թ. (եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման Ֆ. 56, g. 1, q. 562, p. 11),*

158. “Кавказский Календарь на 1885г.”, Тифлис, 1884, էջ 216:
159. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 242:
160. “Кавказский Календарь на 1915г.”, էջ 183:

161. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 241:

1843 թ. (հիշ. նույն առիթով ֆ. 56, ց. 1, գ. 1374, թ. 1): 1895 թ. նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9130, թ. 3): Ինչ վերաբերում է վիճակի վերջում հիշատակված ծխական քահանա Տեր-Ավետիսին, որը ձեռնադրվել էր 1870 թ. ապրիլի 19-ին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5567, թ. 2), ապա սա, որպես գյուղում քահանայագործող երկու հովիվներից մեկը, հիշվում է նաև 1877 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 6886, թ. 40): Մրան հիշում է նաև Մ. Բարխուտարյանը մտա 1890 թ., որը քահանայի տանը տեսել էր մի հին «Հայսմավոր»՝ գրված բամբակի թղթի վրա (նշվ. աշխ., էջ 241): Մեկ այլ անթվակիր վավերագրից պարզվում է, որ քահանան մահացել է մարտի 29-ին (տարեթիվը չի նշված) մոտ 65 տարեկան հասակում: Մահվանից դեռ 6 տարի առաջ արդեն չէր քահանայագործում, բայց միշտ անշահախնդիր ծառայում էր ժողովրդին: Հայոց դպրոցների փակվելուց հետո էլ նա մասնավոր կերպով ձրի հայերեն էր սովորեցնում երեխաներին (ֆ. 227, ց. 1, գ. 72, թ. 62):

240. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում՝ հյուսիսային պատի մեջ ագուցված մկրտարանի սրբատաշ քարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԲԱԶԱՆՆ ԷՐ | Է-
ՐԵՑԻ ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՒՍԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ՍԱՆԴՈՒԽՏԻՆ Ե(Ի) ՈՐԴՈՅՆ ՂԱ-
ՐԱՎՁԻՆ, ՕՀԱՆԻՆ, ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԻՆ:

Ծանոթ. Էրեր գյուղը, կարծում ենք, Վարանդայի շերտերն է (այժմ՝ ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում):

241. ԽԱՉՔԱՐ, արևելյան թաղում արքայա-կաղնու մի այգում, կից մի տապանաքարի.

ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՌՍԱ-
ՄԻՆ, ԹՎ. ՄԷ (758):

Հրատ. Բարխուտարյանց, էջ, 242:

Ծանոթ. Նկարագրված տապանաքարի քանդակ-ները (թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ կամ ավելի ճիշտ գավազան և այլն) ճշտությամբ կրկնված են գավառի արիշ հին գյուղերի գերեզմանոցներում պահպանված տապանաքարերի վրա (Ռուշան, Ամուրավան, Գյանդ-խան, Ղալակա և այլն): Ի դեպ արձանագրվածները XIV-XVI դարերից են: Տվյալ դեպքում Մուրան-Նուխի տապանաքարը՝ կից խաչքարով, մենք տեղում չենք գտել և վիճակից, որը թվագրված է ՄԷ-758 թ. ստուգելու հնարավորություն չենք ունեցել:

242. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, արևմտյան թաղի մեծ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ Է, ԹՎ(ԻՆ) ՌԲԴԽԴ (1795):

Ծանոթ. «Թ. Փ. » ստորագրությամբ մի ուշագրավ հոդվածում, որը 1889-ին տպագրվել է «Նոր-Դար» օրա-թերթում (№ 65, էջ 3), կարդում ենք. «...Տեր Դանիելի արքի Տեր Իսրայելը բռնակալ խաների, սուլթանների հա-լածանքներից խոյս տալու համար, բոլոր ժողովրդով փախել է Կովկասեան լեռների անտառներն, որտեղ գի-շերը սաստիկ քամոց մի ահագին ծառ արմատայնի լի-նելով՝ իր տակ կոտորում է շատ շատերին և Տեր Իսրա-յելի կին՝ Աննային օրօրացի երեխայով (դրանց գերեզ-մանները եկեղեցու բակումն են): Տեր Իսրայելը վախճա-նուել է ՌՄՉԶ թ. (82 տարի է), իսկ կինը - ՌՄՉԴ թ. ...»:

243. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ ԱՔԱ-
ՐԻ ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՄԻՆ Թ(ՎԻՆ)|ՌՄԿԳ (1815),
ՄԱՀԻՄԻ Ժ (10):

244. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ | ՆՈՒԽԵՑԻ ՃԱ-
ՆԱՆԻՆ, ՈՐԴԻ | ՅՕՀԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԿԳ (1815):

245. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ՏԵՂԻ ՄԵԾ| ԻՇ-
ԽԱՆ ԱԹԱՔԻՇԻ ԻԲՋԲԱՇԻՆ, ՈՐ Է| ՈՐԴԻ՝
ՊԱՏԱԼԻ, ԲՆԻԿ ՍՈ(Ի)ԼԹԱՆ

246. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՔԱԼԱԽԱՆԵՑԻ ԽՈՋԱ ԸՍ-
ՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՌՆԸ | ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՌՄԿԵ
(1816):

247. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ|ԴՈՒՐ-
ՄԻՇԻՆ, ՂԱՐԱԿԱՏԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԿԵ
(1816):

248. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ ՄԱՐ-
ԳԻՄԻ ՈՐԴԻ|ՅՕՄԷՓԻՆ Ե, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻ-
ՊԻՔ ՄՍԱ ՄԷԿ յՈՒԴՎ ՍՐՏԻԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՅԷՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՁԵՁ Ո-
ՂՈՐՄԵՍՑԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԸ (1819):

249. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ Տ(Է)Ր ԱԼԻՔ-
ՍԱՆՆ ԿԱԼՈՒՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՉԷ (1838):

250. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵ-
ՏԻ|ԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ, 1840 ՅՈՒՆ-
ԻԱՐԻ ԺԷ (17):

251. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՄԱՐԻԱՄԻ, ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ Տ-
(Է)Ր ՉԱՔԱՐԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԷՐ ՅՈՀԱՆԵՍԻ,
ՈՐԴՈՅՆ ԿԱՐԱՊԵՏ|Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ, 1844
ԱՊՐԻԼԻ 8-ԻՆ ՎԱԽՃԱՆԻ:

252. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՏՈՒՐԱՄԵՇ|ՈՂԱԼԻ ԱՔԱՐԻ
ՈՐԴԻ|ԲՈԼԻ ԻԲՋԲԱՇԻՆ, |1846 ԱՄԻ, ՄԱՐ-
ՏԻ 1:

253. ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՈՐ Է ՈՐ
ԴԻ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ, ԹՈՌՈՆ ԿՈՉԻ ՔԱՀԱ-
ՆԱՅԻ, ՆԱԽԱՄԵՇՄԱՐ ՏԷՐ ԳԱՆԻԷԼ, |ՍՈՔԱ
ԵՆ ԱՉԳ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, Ի ԲՆԷ ՍՈՒԼԹԱՆ
ՆՈՒԽԻ, ՅԱՄՍ 30 ՍԱ ՁԵՌՆԱԴԻԻ, ՎԱԹ-
ՍՈՒՆ ԱՄԻ ԱՌ ԳՈՒԴԻ ՏԷՐ ՓՈՒԽԻ, |ՈՐ
ՀԱՆԴԻՊԻ ՍՈՅՆ ՍԱՊԱՆԻ ՄԻ ՉԱՆՑ ԱՌ-
ՆԷ ՀՈԳԻ(Ո)Ց ԱՄԻ, 1846 ԱՄԻ, Ի 4 ԱՌՈՒՐՆ

ԱՄՅԻՄԻ, ՅԱՍՄ Է ՎԱՆՃԱՆԻՔԻՆԻՊՈՂԱՅԴ ԱՂԱԶԵՄ ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵԼ ԱՂԹԵՄ, ԻՍԿ ՈՐ ԱՌՆԹԵՐ ԿԱՆ ՈՒՇԻՄ ՍՏՕԶ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱՆ:

Ծանոթ. *Տապանագրի ուշագրավ տվյալները ավելի ևս լրացնելու համար մեջ ենք բերում մասնույժ քաղված հետևյալ նյութը. «...Ամուլունցիները հաստատ հայեր են եղած, որովհետև նրանց մի ժամանակ հովուել է Մուրթան-Նուխու քահանայ Տէր Դանիէլը, որ այժմեան քահանայ Տէր Աւետիսի պապի պապն է: Եփրեմ կաթողիկոսն Տէր Դանիէլից Ամուլի գիւղացի մի մնջեցյալի հոգեբաժին փողն է պահանջել հրամանով. (այդ բոլոր միմչև անցեալ տարի մնում էր Տէր-Աւետիսի տանը, այժմ, ինչպէս իրենք են ասում չկայ):...» (շարունակությունը տես № 242-ի ծանոթ., «Նոր-Դար», 1889, № 65, էջ 3):*

254. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԱՍԼԱՆ ԲԷԿԻ, | ՈՐԴԻՈՅ ՂԱՐԱՊԱԳՅ(Ի) ԶՐԱԵՐԳԵՑԻ | ԱԹԱԲԷԿԵԱՆՅ ՅԱԿՈՎԲԷ ԿԻՈՐ ՅԱՍՏԻՃԱՆԻ ԿՕԼԼԵՑԻԱՅ ՍԵԿՐԵՏԱՐԻ | Ի ԿԶ (46) ԱՄԱՅ ԻՐ ԸՆԿԱԿԻ 18⁸/₃₀ 47:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 242-243: Հրատարակիչը բաց է թողել 4-րդ ամբողջ տողը, ունի նաև այլ վրիպումներ:*

Ծանոթ. *Մ. Բարխուտարյանը նշում է, որ այս Ասանը կը Զրաբեքի Կուսապատ գյուղի Մելիք-Վանու բռն էր և այդ կողմերում վարել է դատավորի պաշտոն:*

255. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱԼՈՅ ՆՈՒԽԵՑԻ ՏԵՐ ԿԱՐԱՎՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ԳՊԻՐ ՅՕՀԱՆՆԵՄԻՆ, ՈՐ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱՒ 1851 ԱՄԻ, Ի 26 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԻՍԿ | ԹԱՂԵՑԱՒ ՄԵՐՉ ԱՌՇԱՅՐՆ ԻՐԵՆՈՒՄ:

256. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈԼԹԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ՂԱՆԻՊԵԼԿԻ ՈՐԴԻ ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ՅՈՍԵՓԻՆ, | 1860 ԱՄԻ, 24 ՅՈՒՆՎԱՐ:

257. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ ՃԱՎԱՅԻՐՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՈՐ Է | ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՐԶԱՐԱՅԻԸ(Ա)ՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍԵՂԱՆ Ի ԲԼԵԴԻՑԻ, 1861 ԱՄԻ:

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Շ Ր Ձ Ա Ն

Ջրաղեցնում է Բուն Աղվանքի արևելյան մասը: Համապատասխանում է միջնադարյան Շիրվանի կենտրոնական մասին: Ներկայիս շրջանը իր բռնած տարածքով ամենից ընդարձակն է Ադրբեջանի հանրապետության տարածքում (զբաղեցնում է 3.9 հզ. քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Շամախին), 2 քաղաքատիպ ավան, 1 բանավան, 103 գյուղ: Սահամանակից է Ադսուի, Իսմայիլի, Մաշքաղայի, Մալլանի, Մաքիբաբադի և Քյուրդամիրի շրջաններին: Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 15 գյուղեր. Մատրասա, Բարքանջ, Բալախան, Արփավուտ, Խանիշեն, Դարա-Բարքանջ, Միրիշեն, Մեյսարի, Չարխու, Մաղիան, Փախրաբուշ, Գյուրջիլար, Ղաջար, Տվարիշեն և Բալիշեն: Մեծ թվով հայեր ապրում էին նաև Շամախի քաղաքում: Հայաբնակ բոլոր գյուղերն առանց բացառության տեղաբաշխված են շրջանի նախալեռնային գոտում (իհարկե, հնում այդ ցանցը ձգվում էր շատ ավելի հյուսիս, մինչև Կովկաս լեռների փեշերը): Շրջանը հարուստ է հայկական պատմական հուշարձաններով: Առանձնապես նշանավոր են Մաղիանի, Մեյսարու, Փախրաբուշի վանքերը: Մատրասայի, Բալախանի եկեղեցիները: Մաղիան, Մատրասա, Մեյսարի, Բարքանջ գյուղերի հիմնավոր գերեզմանոցները, ուր պահպանվել են խոյաձև տապանաքարեր, խաչքարեր: Հնավայրերի մեծ մասում պահպանվել են նաև արձանագրություններ: Դրանց մի զգալի մասը, որ հավաքել ու հրատարակել էին նախկին ուսումնասիրողները, հուշարձանների ավերման, ոչնչացման հետևանքով ներկայումս պահպանված չեն: Այդպիսիները ստուգման հնարավորություն չունենալու պատճառով վերահրատարակում ենք՝ առնելով հրատարակված օրինակների համեմատական ուսումնասիրությամբ դուրս բերված առավել վստահելիները: Ընդհանուր առմամբ շրջանի ներկայիս տարածքից նախկինում հրատարակված են եղել 86 արձանագրություն: Դրանցից տեղերում պահպանված գտանք միայն 6-ը, որոնց թերությունները վերացնելով ու ստուգելով՝ ներկայացնում ենք ստորև: Բացի այդ՝ ներկայացվում է նաև նախկինում չհրատարակված, նորահայտ 56 արձանագրություն, ըստ որում շրջանից մեր ամբողջ հավաքածուն կազմում է 142 միավոր արձանագրություն:

ՍԱՏՐԱՍԱ

Շրջանի հին ու նշանավոր հայկական գյուղերից էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շամախուց) 7 կմ հարավ-արևմուտք: Հայ մատենագրության մեջ Մատրասան հիշատակվում է սկսած 1403 թվականից: Այդ թվականին գյուղում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «... ի յերկիրս Շրվանայ, ի գեղջս որ հորջորջի վերածայնելով

Մատրասայ, ընդ հովանեա մօր լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս ...»:¹⁶² Մատրասան ինչպես հնում, այնպես էլ մինչև 1988-ի բռնազաղթը մնում էր որպես զավառի գլխավոր ու հայաշատ բնակավայրերից մեկը: Այն 1861 թ. ուներ 340 տուն բնակչությամբ:

162. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ԺԵ դար, մասն Ա, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 31-33:

260. ՉԻՆԱՐԴԱՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ, գտնվում է Մատրասայից 1-2 կմ հյուսիս-արևելք, ճակատին ազդեցված քարին փորագրված է հետևյալը.

1867 ԱՄԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ | Հ(ՈՎ)ՍԵՓ ԿԻՆ
ԾԱՂԻԿ, ՈՐԴԻՆ՝ ՄԳԵՓԱՆ | ՄԱՐԴԻ ԴՐՈՄ՝
ՄՈՒՐԱԴԵ(ԱՆ)Յ:

261. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվել է Մատրասայից Շամայի տանող ճանապարհին.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԱՏՐԱՍԱԲՆԱԿ ՄԱՐ
ՔԱՐԱՅ ԱՆՏՕՆԵԱՆՅ ՏԵՐ ՄԱՀԱԿԵԱՆՅ
1886 ԱՄԻ 6 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ:

Գրակ. Քաջբերունի (անտիպ է): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ք. 57, ց. 1, գ. 439, քերթ 20:

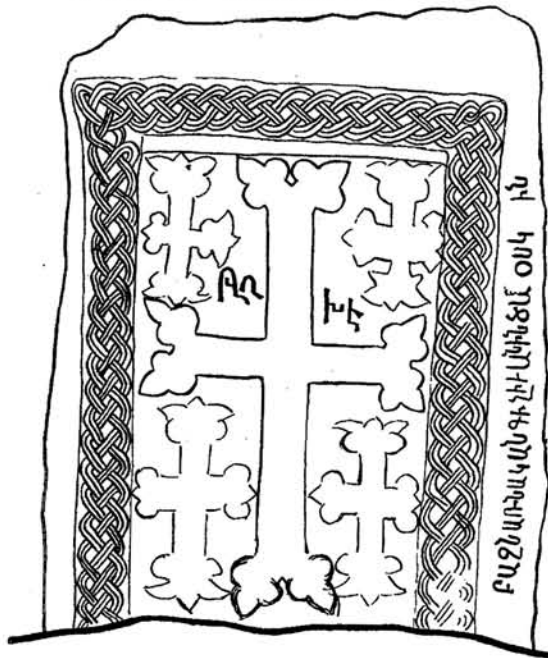
262. ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՔԱՐ, սպիտակ մարմար, տեղահան է արված, ջարդված ու գլորված Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմը, թեք լանջին (սկզբնապես գտնվել է եկեղեցու բակում):

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ | ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ | ՄԱՐԳԻՍ |
ԴՕՆՂԱՐԵԱՆՅ Ծ. | 1805 Թ. + 1890 Թ. | ՄԱ
ՕՐԻՆԱԿ | ԵՂԱԻ ԲԱԶՄԱՅ | ... ԴՍԵԱՅ՝
ՁՏՈՒՆՍ, ՋԱՅԳԻՍ | ԵՎ ԿԱԼՈՒԱԾՍ | ՆԱ
ԴՊՐՈՅԻՆ | ԿՏԱԿԵԱՅ:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ այս Մարգիս Ղուղարյանցը մեծապես օժանդակել է նաև Սր. Աստվածածին եկեղեցու շինությանը (տես՝ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 546):

263. ԽԱՉՔԱՐ, գերեզմանոցում, հիմնախաչի վերին երկու կողմերում (թվականը) և աջ եզրին փորագրված է հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 91).

ԹՎ(ԻՆ) ՈՒԽԷ (1598), ԲԱԶՆ ԱՌՆԱՎԱՆ
ԳԻՉ ԻՒԱՆԻՆ, ԾԱՍՐՕՍԱԿԻՆ:

Ծանոթ. Խաչքարը գտնվում է կիսով չափ հողի մեջ խրված վիճակում, սակայն դատելով դիրքից (երեսով դեպի արևելք է), այն գտնվում է ոչ իր սկզբնական տեղում, այլ միայն հետագայում են մատրասեցիները պահպանման նպատակով այն կանգնեցրել (ավանդականին հակառակ դիրքով):

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԸՆԴ ՅԱՅՄ ՏԱՊԱՆԻՍ ՀԱՆԿՉԻ | ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՄԱՍՈՒԷԼԻ | ՈՐԴ-
ԻՈՅՆ ՄԱՐՈՒԹԱՅԻ ԴՈՆՂԱՐԵԱՆՅԻ |
ՀՈԳԱՔԱՐՉՈՒԻ ՈՒՄՈՒՄՆԱՐԱՆԻ
ԳԵՂՋՍ ՍԵՐՈՅ ՄԱՏՐԱՍԱՅԻ | ՀԱՆԳԵԱԻ
Ի ՏԵՐ 15 Դ(Ե)ԿՏԵՄԲԵՐԻ | 1889 ԱՄԻ:

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՏՐԱՎՍՈՒ
ԵՐԵՎԵԼԻ ԶԱԶ ԵՎ ՊԱՏԻՒԱՌՈՐ ՏԱՆՈՒ |
ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՐՆ ՄՏԵՓՈՆԵԱՆ Է ՖԵՆՏՏ-
ԵԱՆՑԻ, ՎԱՍՏԱՆԵԱԼ Է 61 ԱՄԱՅՀԱՍԱ
ԿԻ, | Ի 1901 ԹԻԻ, 15-ԻՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԱՍԷՔ |
Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ:

ՄԵՅՍԱՐԻ

Մեյսարին մոտակա վանքի շնորհիվ մի առանձին հոշակ ուներ ողջ զավառում: Սրա անվան ստուգաբանությամբ զբաղվողները տվել են տարբեր բացատրություններ:¹⁶⁸ Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 16 կմ արևմուտք: Ըստ ավանդության հնում գյուղն ունեցել է մինչև 70 տուն բնակչություն,¹⁶⁹ սակայն ստույգ վիճակագրական տեղեկությունները XIX դարից են: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակչություն:¹⁷⁰ 1861 թ. գյուղն ուներ 40 տուն, իսկ 1890-ին՝ 80 տուն (500 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁷¹ 1914 թ. հունվարի 1-ին մարդահամարով այստեղ ապրում էր 705 հայ:¹⁷² Մ. Բարխուտարյանցը, որը գյուղ է այցելել 1880-ական թթ. վերջին նշում է, թե եղած 88 տնից 25-ը՝ բնիկներ էին, իսկ մնացածը արցախահայ վերաբրնակիչներ՝ գաղթած Շոշու, Ավետարանոց (Չառախչի), Հադրոս, Յոր և Տոզ գյուղերից:

Մեյսարին հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն

168. Մ. Ջալալյանցը գրում է. «... գիղը Մեյսարի, որ ամեալ է զանում իր ի հեղիկ հողոց, հանապազ հնչելը ...» (նշվ. աշխ., էջ 397): Մ. Բարխուտարյանցը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Պարսկերեն մէյ նշանակում է գինի և սեայ՝ գլուխ, իսկ Մէյսարի՝ գլխատր գինի» (նշվ. աշխ., էջ 169): Մ. Սմբատյանցը նշում է. «Մասերի և այժմ Մեյսարի բարդ զանազան մեկնություններ են բացատրում գիղացիք. բայց ես կարծում եմ թե ի պատիւ մասանց սրբոց որ այն վանքումն են եղել, անուանել են Մասերի վանք, կամ Մերավանք այն է Մերովբայ վանք, ինչպես Գողթանեաց գառառի Մարվան գիղը, իսկ թե այլազգական բառ համարելով Մեյսարին այնպես բացատրենք. հետեւեալը դուրս կը գայ:

Մասերի՝ նշանակէ հանրախօսական ստորագրութեան բոլոր, բազմակնիք, զանեն մահսերագրութիւն, որպէս երեւի վանքի մօտի ժողովուրդ լինելով Մեյսարեցիք՝ սովրած են եղել միշտ մահսերագրութեամբ բողոքել վանահօրից, որպէս եւ Սաղահանցիք եւ այլք» (նշվ. աշխ., էջ 142):

Սեգ առավել հավանական է թվում Մ. Սմբատյանցի առաջադրած առաջին տարբերակը: Ի դեպ, վանքը «Մասերի» ձևով է հիշատակում նրա առաջին գիտնական այցելուներից մեկը՝ Հ. Շախսարունյանցը (նշվ. աշխ., էջ 381):

169. Ջալալյանց, էջ 397: Սմբատեանց, էջ 144:
170. Նույն տեղում:
171. Սմբատեանց, էջ 139:
172. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:

վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին քարաշեն, փայտածածկ եկեղեցին:

Մեյսարու հյուսիս-արևմտյան կողմում, 0,5-1 կմ հեռու, խոր կիրճի ձորաբերանում պահպանվում են Մեյսարու վանքի ավերակները, ընդարձակ գերեզմանոցը: Վանական հուշարձանախումբը, որը

Մեյսարու վանքի տեսքը դարասկզբին

Մեյսարու վանքի տեսքը 1980-ական թթ.

բաղկացած էր երկու միմյանցից փոքր-ինչ հեռու, առանձին խմբերից ներկայումս գտնվում է հիմնավեր վիճակում: Այն վերջին տարիներին պայթեցվել է, իսկ սրբատաշ զրեթե բոլոր քարերը տեղափոխվել են գյուղ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով: Ամենացավալին այն է, որ այդ բարբարոսությանը զոհ են գնացել նաև տեղում՝ եկեղեցիների որմերին փորագրված XVII-XIX դարերին վերաբերող բազմաթիվ արձանագրություններ:

Նախկին հետազոտողները բարերախտաբար ընդօրինակել ու հրատարակել են Մեյսարու վանքի արձանագրությունները, սակայն դրանցում առկա են բազմաթիվ տարրերություններ, տարրնթերցումներ, որը հաճախ կասկածելի է դարձնում թե մեկ և թե մյուս ընդօրինակության ճիշտ լինելու հարցը: Ինչևէ, հնարավորություն չունենալով դրանք վերստուգել, ստորև ներկայացնում ենք մեր կարծիքով առավել վստահելի ընդօրինակությունները: Մեյսարի գյուղից, վանքից, գերեզմանոցից նախկինում հրատարակված է եղել 17 արձանագրություն: Դրանց հավելելով նորահայտ 3 արձանագրություն՝ բոլորը միասին ներկայացնում ենք ստորև.

266. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գյուղամիջում, հյուսիսային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԻՄԱՆԷ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒ ԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՅՍԱՐԻ ԳԵՂՁ ԾԱԽԻԻՔ ԵՎ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՇԱՄԱԽԵՑԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՊԱՐՕՆ ԳԱԼԸՍ ՏԵԱՆ ԵԱՆՑ, ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԾՆՈՂԱՑ ԻՐՈՅԻ ԹԱԳԵՈՍ ԱՌԱԳ ԶԱՀԱՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅԱՄԻ ՏԵԱՈՆ ԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ծանոթ. Մեյսարի գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2596, թ. 63): 1874 թ. մեյսարեցիք մի խմբազարդ ղեկն էին հոգևոր իշխանությանը՝ 1869 թ. երկրաշարժից մեծապես տուժած իրենց եկեղեցին հիմնավորապես վերստին շինելու (հնի տեղում) ցանկությամբ: Դրա բույրավորությունը ստացել էին նույն թվականին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6442, թ. 1): 1895 թ-ին այն հիշվում է. «... խարխալ, հող է կտուրով, ցած պատուհաններով եւ դռներով մի խոնավ եկեղեցի ...» («Նոր-Դար», 1895, № 160, էջ 3): 1902թ երկրաշարժից. «... Նորաշեն եկեղեցին ստացել էր մեծ ճեղքումները ...» («Մշակ», 1902 № 32, էջ 1): Ստացվում է, որ այս արձանագրությունը փորագրվել է 1895-1902 թթ. ընթացքում քայքայված հին եկեղեցու տեղում՝ նորի կառուցման կապակցությամբ:

267. ՄԱՍԱՆՑ ԿԱՍ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՆՔ, ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վերնամասում արտաքուստ փորագրված է եղել.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՎԻՆ ՌՈՉ (1680): ԱՐԴ ԵՍ ՀՈՒՄԿ ԱՆՏՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ՉԱՍՏՈՒԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔՍ, ՈՐՔ ՀԱՆ ԴԻՊԻՔ ՄԱ ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՏԷՐ, Ի ՌՃԻԹ (1680)ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 381 (վերջից չունի թվականի մասը): Ջալալեանց, 399 (սկզբից և վերջից չունի թվականները): Մմբատեանց, 147 (սկզբից թվականի ՌՈՉ-ի փոխարեն ունի ՌՉՃ): Քաջբերունի, անտիպ է (սկզբից չունի թվականը), տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 1, գրք 439, թերթ 37:

268. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում բեմի արևմտահայաց երեսին եղել է.

ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՉՁՈՒՂԱՅՈՑ ԴԱՇՏԵՑԻ ԲԱՆԴՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ԽՕՁԱՅ ՇԱՀՎԷԼԻՆ, ՈՐ ՇԻՆԵԱՑ ՉԲԵՄ ԵՒ ՉԴՈՒՌՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՍՏՐԷՆ ՆՆՁԵՑԵ ԼՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԿՁ (1717):

Հրատ. Ջալալեանց, 399 (խիստ աղավաղումներով): Մմբատեանց, 148 (որից և առնում ենք):

269. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տանիքի վրա՝ գմբեթից բացվող մուտքի ճակատին եղել է. ՇՆՈՐՀՕՔՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽՈՐԱՆՍ ԱՆՈՒԱՄԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՅՆ ԵՒ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՉՕՐԱՅՆ, ԱՂՈԹԻՔ ԵՒ ԲԱՐԵՆՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ՍՈՅԱ ՈՂՈՐՍԵԱՅ ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԾ ԱՆՏՕՆ ԵՒ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՆԱԲԱՆԴ

ՄԻՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻՆ, ԹՈՒԻՆ 1879,
ԱՄԻ, 29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, Ի ԳԻԻՂՆ ՄԷՅԱՐԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 157: Առավել ամբողջական է Քաջբերունու ընդօրինակածը, որից և առնում ենք ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37 (անտիպ է):*

Ծանոթ. Այս վիճագրից տեղում միայն մի փոքրիկ բեկոր է պահպանվել, սկզբի երկու տողերի թերի մնացած արձանագրությամբ:

278. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՑՄ ՉԱԼԱՊՈՒ ՈՐԴԻ ՂԵՒԱՆՂԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ՓԱՐՈՒՆ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԱԲԳԱՐԻՆ, ԴԱՆԻԷԼԻՆ ԵՒ ՉԱԼԱՊԻՆ:

Հրատ. *Ջալալյանց, 399: Մմբատեանցը վերցրել է նրանից (էջ 160): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:*

279. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային պատի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՑՄ ԽԱՐՓԵՐԹՅԻ ԸՍԱՁԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆԻՆ, ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ ՇԱՀԻՆԻՆ ԵՒ ԻՐԵԱՆՑ ԾՆՈՂԱՅՆ ԳՈՂԱՐԻՆ:

Հրատ. *Ջալալյանց, 399: Մրանից վերցրել է Մմբատյանցը, 161: Մենք առնում ենք Քաջբերունու ընդօրինակությունից (անտիպ է, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թ. 37):*

Ծանոթ. *Ջալալյանցը «Խարփերթցի Ըսազի որդի Ոհանին» հատվածի փոխարեն ունի «Խամփերթցի Ռամազին որդույ Հանին» իսկ «Շահինին»-ի փոխարեն «Շայնին»:*

280. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային սկիհի պատուհանի տակ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՑՄ ԳՈՏՈՒ ՈՐԴՈՅ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԳՈՁԱԼԻ ՈՐԴԻ ԱՐԳԱՍԻՆ:

Գրակ. *Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից և առնում ենք (ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 35):*

281. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքուստ հյուսիսային պատի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՒԱԶԱՆՍ ԻՐԻ ԵՂ ԲԱՅՐ ՈՒՎԱԶԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ:

Գրակ. *Վերցրել ենք Քաջբերունուց (միակ ընդօրինակությունն է, անտիպ): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 36:*

282. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան դռան վրա, խաչանիշ պատկերի թևերի միջև փորագրված է եղել.

ՌՃԿԸ (1719):

Գրակ. *Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից և առնում ենք: Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշված փաստաթուղթը, թերթ 37:*

283. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Սբ. Նշան եկեղեցու հարավային կողմում: Մրա ճակատին փորագրված է եղել.

ՄԷՍԱՐՈՒ ԳԻՐԴԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՑԵԱԼ

ԱՂԲԻՐՍ Է ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՐՈՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՍԱԽՈՒ ԲԱՂԱՔԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ՊՐ. ՅՈՂԱՆԵՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ, ԹՈՒԻՆ 1879 ԱՄԻ, 29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ԳԻԻՂՆ ՄԷՍԱՐԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 158: Քաջբերունի (անտիպ է), ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37:*

284. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնվում է Սբ. Նշան եկեղեցու շուրջ տարածված զերեզմանոցում (նկ. 94).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... | ԻՍ ... ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԽԴ (1695):

285. ԽԱՉԲԱՐ, գտնվում է զերեզմանատան նոր մասում: Այն տեղադրված է նոր հանգուցյալի հիշատակին՝ մեջքի վրա պատկեցված վիճակով: Խաչքարի վերին և ստորին ծայրերում փորագրված է մեկական տող արձանագրություն (նկ. 95, 95ա).

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԶ(ՄՈ)ՂԱՍ(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ(Ի)Ս:

Ծանոթ. *Գրչությունն ու զարդարանդակների ոճը բնորոշ է XVII-XVIII դարերին:*

Մեյսարու վանքը հայտնի գրչության կենտրոն էր: Այստեղ ստեղծված բազմաթիվ ձեռագրերից մի քանիսը հասել է մինչև մեր օրերը: Գրանցից 2-ը պահպանվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Չեռագրերից մեկը «Աւետարան» է գրված 1695 թ. Կիրակոս երեցի կողմից (ստացող՝ Սալվար),¹⁷³ իսկ մյուսը՝ «Ժողովածու» (17-րդ դար, գրիչ՝ Վլաս):¹⁷⁴

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆՎԱՆ (ԽԱՆԻՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ-արևմուտք, մի բարձրադիր ու տեսարանավոր սարավանդին: 1851 թ. ուներ 95 բնակիչ (բողոքն էլ հայեր):¹⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 210,¹⁷⁶ իսկ 1914 թ. հունվարի 1-ին 392 հայ բնակիչ:¹⁷⁷ 1986 թ. գյուղում բնակվում էին 5-6 տուն հայեր, որոնք 1988-ին բռնազաղթվեցին:

Գյուղում պահպանվել է Սբ. Հարություն եկեղեցին: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված ու վերակառուցված տեսքով: Կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Անկյունաքարերը իրականացված են սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանդին կառուցված են երեք աղբյուրներ: Գրանցից մեկն ունի թվով 4 հպակիճ արձանագրություն:

XIX-XX դարերի արձանագիր տապանաքարերով առանձանայես հարուստ է գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում, թեք բլրավանդին տարածված գերեզմանոցը:

286. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 96).

ՉԱՅՍ ԱՂԲԻԻՐՍ ՇԻՆԵԱՅ | ՅԻՇԱՍԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽԱՆԻՇԻՆԵՅԻ ԴԱՄԻՐՉԻ ԳՐԻԳՈՐ | ՅՐՈՒԹԵԱՆ, ԹԻԻՆ 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. *Դամուրջյանց Հարություն Գրիգորյանը (այսպես է վկայված փավերագրում) ըստ երևույթին հայրենասեր ու քարեգործ անձնավորություն էր: Գրա օգտին է խառն այն հանգամանքը, որ 1865 թ. (այսինքն՝ դեռ մինչև աղբյուրի կառուցումը) նա ձեռնամուխ է եղել*

173. «Յուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, ձեռ. № 3187:

174. Նույնի՝ հ. Բ, ձեռ. № 5997:

175. “Кавказский Календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851, էջ 92:

176. Սմբատանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

177. “Кавказский Календарь на 1915 г.”, Тифлис, 1914, էջ 195:

հայրենի գյուղում սեփական ծախսով եկեղեցի կառուցելու գործին (Ֆ. 56, ց. I, գ. 4630, ք. I):

287. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ փորագրված է (նկ. 96).

ՆՈՐՈԳԵՅ | ՋՐԻ ԱՄԲԱՐԸ ԽԱՆԻՇԻՆԱԲՆԱԿԻՉ | ՀԱՅՐԱՊԵՏ:

288. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ, երկու ծայրերում փորագրված է թերի պահպանված արձանագրություն (լրացնում է 1869 թ. արձանագրությանը):

ԿԻՆՍՈՐ(Ա)Յ ԱՂԱՓԻՆ:|. . .|ՈՐԴԻՔՆ| Ս(ՈՐԱ)Յ

289. ԱՂԲՅՈՒՐ, կից նախորդին՝ սրբատաշ այլ քարի վրա.

ԱԲՆԵՍԵԱՆ ԱԲՆԵՍԵԱՆՑԸ ԻՐԻ ՅԻՇԱՍ(Ա)ԿԻՆ, 1912 ԹԻԻՆ:

290. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 97). ԱՍՏ ՀԱՆ(Գ)ՉԻ ՍԱՐՄԻՆԸ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ ԳԻՒՂԱՑԻ | (ԽԱՆԻ ՇԻՆ) ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱԼ ԵԶՄԱՆ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՄԵՎՈՒՆՑ, ԿՆԶԵԱՅ ՋԿԵԱՆՍ ԻՐԻ 70 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ 1857-1927, ԱՄԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. *Տապանագիրը փաստում է, որ Խանի-Չեն գյուղի վերանվանումը տեղի է ունեցել 1920-ական թթ.:*

291. ԵՐԿԱԹԱՉՈՒՅԼ ԽԱՉ. ընկած է եկեղեցու պատի տակ (նկ. 98):

Երեք խաչաքների ծայրում գրված է.

«Դ.Ա.Պ.» տառերը, իսկ մեջտեղում՝ «1894»:

ՇԱՄԱԽ

Երկրամասի հինավուրց ու զլխավոր քաղաքներից մեկն է: Ունի պատմական չափազանց հարուստ անցյալ: Այն հիշատակվում է դեռևս II դարում՝ Պտղոմեոսի կողմից՝ Սամելխիա ձևով:¹⁷⁸ Ըստ հայկական աղբյուրների՝ քաղաքը շինվել է (հավանաբար նորոգվել - Ս. Կ.) Շաք Խազրի (խազարների թագավորն էր) կողմից Աղվանից Վիրո կաթողիկոսի (595-629) գահակալության տարիներում. «Տէր վիրոյ ամս երեսուն և երեք: Սա զբազում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր: Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաքայ խազրէ, յորդոյն Ձերու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաքայ՝ զՇաքառ, զՇաքմոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամայիսի . . .»:¹⁷⁹

Քաղաքի կառուցման վերաբերյալ ուշագրավ

178. «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի: Քարտեզը վերականգնել է ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երևմյանը (Հայկական Սովետական Հանրազիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, 416 էջից հետո ներդիր քարտեզ):

179. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 195:

Կովկաս լեռնային բնակեալ Լազգիքն եկեալք առին զքաղաքն Շամախի եւ ամենայն Պարսիկքն սուր սուսերի մաշեցին եւ ամենայն մերձակայ գաւառս՝ եթէ Շաքի, Շրվան եւ Ղարալայ աւարի առեալ, քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այս պէս»։²⁰⁶ Դեպքերն ավելի հանգամանորեն են նկարագրված Եսայի կաթողիկոսի պատմության մեջ. «Դարձեալ եկին վերոյ յիշեալ լեռնականքն քանգաւառսն յոյժ ամբոխիւք, եւ պատերազմեցան ուժգնութեամբ գաւուրս երկոտասան, եւ սպա առին զքաղաքն Շամախի ի Ռճճ թուին Հայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յատուր չորեքշաբթի»։²⁰⁷ Լեզգիները ոչնչացնում են շիա մահմեդականներին. «Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն թէ բնակիչք քաղաքին, եւ թէ այլ զիւղօրէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարումն ընչիցն ոչ սակաւ եղեւ»։²⁰⁸ 1734 թ. քաղաքը նվաճում է պարսից Նադիր շահը եւ մեծ թվով գերիներ վերցնում քրիստոնյաներից։²⁰⁹

Մնացած փոքրաթիվ քաղաքաբնակ հայության համար 1735 թ. Աբրահամ կաթողիկոսը պարսից կառավարությունից թույլտվություն է ստանում ավերակ Շամախու մոտ, Գյուլիստան բերդից մեկ ժամվա ճանապարհ հեռու նոր բնակավայր հիմնել. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին ավերեալ էր եւ քակեալ զՎալիմամաքն, յորժամ էառ՝ յառաջ քան զգայն ի Կենճէ, եւ Ը (8) ժամու ճանապարհ հեռու ի Շամախուցն հողէ բերդ մի շինեալ, հրամայեաց զմնացեալ շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել։ Եւ զի էր օղն ապականեալ, եւ տեղն՝ շոդային եւ ջուրն՝ պակաս եւ տաճկունք, որք են լազկիք եւ սյուննիք, վշտացուցանէին եւ նեղացուցանէին զառապեալսն, այսինքն՝ զագզն մեր, վասն որոյ խնդրեցին բազում անգամ կրկին բնակիլ ի արեւելայ Շամախու քաղաքն, որ եւ բարկացեալ՝ իսպառ քանդեաց։ Վասն որոյ անճարացեալ եկին առ իս աղերս։ Որ եւ ես սրտապնդեալ արգ արարի մեծի Վալիմամաքին եւ խնդրեցի ի մմանէ տալ հրաման՝ շամախեցի հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին, ժամու մի ճանապարհ իեռի ի բերդէն, ի տեղի մի վայելուչ, գոր նոքա խնդրեցին, զի շինեսցեն վասն իրեանց բնակութիւն, եւ՝ հող ըստ պիտոյից զի տնկեսցեն այգիս եւ արասցեն արտս։ Այլ եւ ի գետոյն, գոր գտանիր արդ մերձ, առու մի ջուր, զի առոգանիցի գեղն եւ արտորայքն եւ այգիքն իրանց։ Այլև՝ շինելոյ եկեղեցի մի, զի անհնար է հայոց ազգին առանց եկեղեցի(ւ)ոյ բնակիլ է տեղի մի՝ թեև դրախտ իցէ»։²¹⁰ Նադիր շահի մահից հետո (1747) հայերը թողնում են իրենց նորաստեղծ բնակավայրը և վերստին հաստատվում Շամախում 1750 թ.։ 1752 թ. քաղաքին կրկին տիրում են լեզգիները։²¹¹

206. ՄԺԲ, էջ 430:
 207. Եսայի Հասան Ճալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 31-32:
 208. Նշվ. աշխ., էջ 33:
 209. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրեւոացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իրոց եւ Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 58: Տես նաև՝ Մ. Բարխուդարեանց, Աղոտանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 157:
 210. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրեւոացոյ Պատմագրութիւն ..., էջ:
 211. Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն պարսից, էջ 287-288:

XVIII դարի վերջերին որոշ խանութուններ և առաջին հերթին Շամախու Մուստաֆա խանը ոչ միայն չենթարկվեց պարսից կառավարությանը, այլև սպաստամբություն բարձրացրեց. «... եւ միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապստամբ։ Վասնորոյ առաքեաց Աղայ Մահմատ խանն զքաջ զօրավարին իւր գեներալայի խանն բազում զերկիրն եւ պատեալ պաշարեաց զամբոցն՝ ուր էին արգելեալ ինքն նախարարն Շամախոյ»։²¹²

Նույն թվականին Շամախի են մտնում ռուսական զորքերը։ «Նսանն Մատաւայ լմացեալ (գեներալ Ջուրովի գալու մասին - Մ. Կ.) առաքէ գաւառչնորդն հայոց գՅօհան վարդապետն միջնորդ հաշտութեան առ Ջուրովն բարեխօս ունելով զբարձր սրբազան Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արդուբեան զգերեալն ընդ մեծին Ջուրովայ հրամանալ քագուհոյն։ Ջուրով խոնարհի ի հաշտութիւն, բայց խնդրէ գյուսալի պատանդ խանն Մաղաւեայ տեհաճեալ ընդ այս փախչի ի Ղարաբաղ, իսկ եղբայր նորա տայ զորդին իւր ի պատանդ եւ ինքն զբաւեալ զպատի խանութեան նստի ի Շրուան ...»։²¹³ Ջուրովի վերադարձից հետո Մուստաֆա խանը կրկին վերադառնում է Շամախի, հալածում խան հոչակված ու Շիրվանը կամավոր ռուսներին հանձնած իր եղբորը, ինչպես նաև Հովհան վարդապետին, որը իր միջնորդությամբ կարգավորել էր Շիրվանը Ռուսաստանին առանց կովի միացնելու հարցը. «... գՅոհան վարդապետն որպէս խանկարիչ այր միջնորդութեան չարաչար տանջէ եւ բրածծե՛ծ առնէ եւ առեալ ի նմանէ գտոյժս շնորհէ զկեանս եւ յինքն գրաւեալ դարձեալ զխանութիւն այնր աշխարհի (Շիրվանի-Մ. Կ.), բարեկարգէ գտուն եւ զհայսն միշտ պահէ ի խաղաղութեան»։²¹⁴ XIX դարի առաջին քառորդում Մուստաֆա խանը հայերին փոխադրում է քաղաքից հյուսիսարևմուտք, Կովկասի ֆիթ կոչված լեռան մոտ։ Տարաբախտ հայերը այստեղ բնակվում են մինչև ռուսների կողմից Շամախու վերջնական գրավումը (1805) և խանի Պարսկաստան փախչելը (1818)։²¹⁵ Դրանից հետո, մի վերջին անգամ, արդեն խիստ սակավաթիվ շամախաբնակ հայերը վերադառնում են հայրենի քաղաք։ Շամախու և ամբողջ Շիրվանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուն պես (1805 թ., դեկտեմբերի 27) հայերն անցնում են խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի։ Կառուցում են բազմաթիվ քարաշէն հասարակական շէնքեր, աղբյուրներ, կամուրջներ, տներ, նորոգում են հին եկեղեցիներ, կառուցում նորերը։ Յարական կառավարության նախաձեռնությամբ իրականացված արդեն առաջին վիճակագրական տեղեկություններից պարզվում է, որ XIX դարի կեսերին քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության փոքր մասը։

212. Հայկական աղբյուրները Աղայ Մոհամադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 68-69:
 213. Նշվ. աշխ., էջ 160-161:
 214. Նշվ. աշխ., էջ 162:
 215. Մ. Մնբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 332:

Մա, ինչ խոսք, բնական էր, քանի որ հայերի թիվը սկսել էր նվազել դեռևս XVIII դարի սկզբներից՝ լեզգիների արշավանքների հետևանքով: Հինավուրց հայաշեն ու հայաշատ այս քաղաքը դառնալով անընդհատ պատերազմների թատերաբեմ, տալով արտագաղթ, անթիվ գերիներ, կոտորածներ, ենթարկվելով տեղի իշխողների կազմակերպած բռնի տեղահանություններին ի վերջո մեծապես հայաթափ է եղել: Մյուս կողմից կամաց կամաց ավելանում էր մահմեդական տարրը, որը հարյուրամյակներ շարունակ թիկունքում վայելում էր մահմեդական իշխողների հովանավորությունը: Տարածքի Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո քաղաքում երևան եկավ նաև ռուս ազգաբնակչություն: Այսպես, 1851 թ. Շամախու բնակչությունն ուներ հետևյալ ազգային կազմը:²¹⁶

Մուսուլմաններ (գլխավորապես պարսիկներ)	արական	իգական	միասին
Հայեր (ուսավորչական)	6256	5492	11748
Հայեր (լուսերական)	3287	2951	6238
Հայեր (լուսերական)	11	13	24
Ռուսներ (ուղղափառներ)	1276	309	1585
Մալականներ, այդ թվում՝	276	212	488
Մտառորարյոց (հնածես)	3		3
Սկոպցով	96	38	134
Վրացիներ	67	43	110
Եվրոպացիներ (կաթոլիկ)	25	15	40
Հրեաներ	10	6	16

1916թ. քաղաքն ուներ 27752 բնակիչ, որից 4564-ը հայեր (2344 արական, 2220 իգական), 1737-ը ռուսներ:²¹⁷

1883 թ. քաղաքում կար 3 ուղղափառ եկեղեցի, 2 հայկական եկեղեցի և 2 մզկիթ:²¹⁸ 1890-ական թթ. սկզբներին Շամախին ուներ հետևյալ նկարագիրը. «Շամախի քաղաքը առանձին բերք ու պտուղ չունի բոլորը շրջակա գիւղերից, եւ առանելապես Աղսու գիւղիցն են բերում. որովհետև իբրեւ իբր թէ ազնի քաղաքացիք արժան չեն համարում այգեգործությանը եւ երկրագործությանը պարապել: Շամախու շրջապատումն կան միայն մի քանի այգիներ, որոնց մէջ նշանաւոր է արքունի ճանապարհի վրայ պարոն Եագոր Իւանիչ Քալանթարեանցի այգին, Շամախու նշանաւոր եւ յայտնի արհեստն է մետաքսագործութիւնը, որոյ համար կան արհեստանոցներ՝ բայց ասիական հին ձեւով. սակայն բաւական լաւ գործուածներ են պատրաստում, գոր օրինակ՝ թաշկինակ, վերմակի երես, պարանոցապահ (շարֆ-վզի) եւ այլն:

Շամախու քաղաքական բերքերն են՝ 1. Հայոց և Ռուսաց եկեղեցիքն. 2. Հայոց և Ռուսաց տղայոց ուսումնարաններն. 3. Հայոց օրիորդաց դպրոցն. 4. Հայոց գրադարան-ընթերցարանն և 5. Հայոց թատրոնը»:²¹⁹ Հայտնի է, որ օրիորդաց ուսումնարանը երկդասյան էր և կոչվում էր Սբ. Մանդիխայան:²²⁰ Ուշագրավ է նաև քաղաքին վերաբերող մեկ այլ առավել հանգամանակից նկարագրություն շարադրված 1920թ. «Ներքին, հարաւային հարթ հրապարակի վերայ սփռուած է թաթարների թաղը իրենց տներով, խաչաձև փողոցներով, մէջիղներով, աղբիւրներով, բաղնիքներով, պարտեզներով, կաշէ-գործական գործարաններով (տաբադխանա) եւ քաղաքի գլխաւոր բազարով եւ առևտրական խանութներով ու մազազիններով:

Այնուհետև դեպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը եւ բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով եւ այլն:

Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, աւելի գեղեցիկ եւ կանոնաւոր մասը, հայոց եւ խառն ռուսների հետ քրիստոնեայ թաղը, լայն՝ խաչաձև փողոցներով: Այդտեղ են ռուս ուղղափառ եկեղեցին, հայոց եկեղեցին, հայ լիւտերականաց և ռուս մալականների ժողովարանները, քաղաքի այգին, պետական զանձարանը, բանտը, հասարակաց կուրը, պետական վատողատունը, պոստ-հեռագրատունը, գորանոցը, հաշտարար դատարանը և այլ հիմնարկութիւնները:

Քաղաքի բոլոր փողոցները ծածկուած են քարով, միայն մի փողոց խճաժածկ է և համարում է առաջին փողոց, և նա սկիզբն է Շամախի-Աղսու-Քիւրտամիր խճուղու:

Նոր քաղաքում են հայ եւ ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. գոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալայելի տունը իւր պարտեզով, որ խիստ բարձրությունից նայում է ներքի բազարի՝ թաթարների թաղի և մէջիղների վերայ: Նա շինած է տերութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակում էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նազարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անսասան պահել է երկրաշարժերի դէմ:

Ապա գալիս են խճաժածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշեն տունը, Մարգսեանի և այլոց տները: Միս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եգանեանի, Գեանջեցեանի և այլոց բազմաթիվ տները:

Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ: ... Տեղում բոլոր աղբիւրներից անուանի է քարաշեն, ծորակահոս Բչարա բուլաղը, հայոց թաղի բարձրադիր հարթութեան վերայ: Մա շատ յարգի է և ծառայում է իբրև գրոսավայր, մանաւանդ շոգ եղանակների ժամանակ: Երբեմն լինում է մեծ բազմութիւն, մանաւանդ մայիսին, զատկին և

216. "Кавказский Календарь на 1852г.," Тифлис, 1851, էջ 429:

217. "Кавказский Календарь на 1917г.," Тифлис, 1916, էջ 178-179:

218. "Кавказский Календарь на 1885г.," Тифлис, 1884, էջ 211:

219. Մ. Մմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 281:

220. Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր ..., էջ 162:

Համբարձմանը:

Միսն է նորաշեն քարաշեն բանտի աղբիւր կոչուած, քաղաքին բոլորովին մոտիկ, կալանատուր-ների բանտի կողքին: Ուրիշ շատ տեղ կան աղ-բիւրներ, բայց շատերը շինուած չեն, ծորակ չու-նին, անյարմար են»:²²¹

Շամախին գտնվում է ակտիվ սեյսմիկ շրջա-նում և բազմիցս վնասվել է ուժեղ երկրաշարժերից: Հայտնի են 1668, 1806, 1828, 1859, 1869, 1872, 1875, 1886, 1888, 1902 թվականների ուժեղ երկրա-շարժերը: Քաղաքն առանձնապես սուժել էր 1828 թ. հուլիսի 9-ի և 28-ի ուժեղ շարժից, որով փլվել են 247 տուն և 30 խանութ:²²² 1869 թ. օգոստոսի 21-ի կեսօրին տեղի ունեցած երկրաշարժից փլվել է 5000 տուն:²²³ Աղետարեր էր մահավաճող 1902 թ. հուն-վարի 31-ի երկրաշարժը,²²⁴ որը խլեց շատ զոհեր:

Շամախու ճարտարապետական արժեքավոր կառույցներից էին հայկական երկու եկեղեցիները (ներկայումս հիմքից քանդված են և տեղերում նոր շենքեր կառուցված): Մրանք հանձինս որմերին փորագրված մի քանի ընդարձակ արձանագրու-թյունների ունեին մակ պատմական մեծ արժեք և կարևոր էին քաղաքի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Եկեղեցիներից հինը, որն առավել հարուստ էր արձանագրություններով պարբերաբար կրկնված երկրաշարժերի հետևան-քով մեծապես վնասվել էր և արդեն 1881 թվակա-նից դարձել անգործածելի: Ըստ արձանագրու-թյունների այն կառուցվել էր 1701 թ. ավելի հին եկե-ղեցու տեղում և մասամբ նրա քարերով:

Նոր եկեղեցին, որ նույնպես կոչվում էր Սբ. Աստվածածին, կառուցվել է 1845-1850 թթ. ընթաց-քում:

Շամախի քաղաքի եկեղեցիներում ու դպ-րատներում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Դրանցից մեզ են հասել Մարտիրոս Գրչի 1742 թ. ստեղծած «ժողովածու»-ն,²²⁵ գրիչ և քարգմանիչ Հաքիմ Շաղուպ Բարբիջանի 1717-1720 թթ. հայա-տառ-պարսկերեն գրված «Անետարան»-ը,²²⁶ «Աղօ-թագիրք» 1765 թ. (ստացող Անտոն երեց, ավարտել

է Սաղիանի վանքում)²²⁷ և այլն:²²⁸

Շամախին ունեցել է երեք հայկական գերեզմա-նոցներ. «մինը քաղաքի արեւելեան կողմին՝ կից քաղաքին՝ շատ հին. երկրորդը քաղաքի հիսսիսա-յին՝ շատ նոր, որոյ մօտ է «Բէչարայ բուլաղ» անու-նով աղբիւրը. իսկ երրորդը 3-4 հարիւր տարուա-նից՝ հարաւային կողմումն՝ «Քալախանի» անո-ւամբ, ...»:²²⁹ Մեզ է հասել միայն մեկը (հյուսիսա-յին կողմում), ուր և թաղումները շարունակվում էին մինչև 1989 թ. վերջին հայերի բռնազաղթը:

Ներկայումս Շամախին Ադրբեջանի հանրա-պետության գլխավոր քաղաքներից է: 1976 թ. ուներ 20 հազար բնակիչ:²³⁰

1986 թ. քաղաքն ուներ ընդամենը 60 տուն (շուրջ 200 մարդ) հայ բնակչություն, որոնք 1988-89-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծամուն շատ մտավորականների: Այստեղ են ծնվել գրողներ Կոստան Չարյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, դերասան Հովհաննես Աբեյյանը և շատ ուրիշներ:

292. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է. Ի ՌՃԾ (1701) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՍ ԸԱՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵԻՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՄԻՑ, ՈՐ ԵՒ ԸՍՏ ԽՆԴՐՈՅ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ ՍԱՆԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ԷԼՉԻ ԹԱԳԻՆ ՀՈՔՄ ԷՐ ՏՈՒԵԼ ՎԱՄՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒԲԵ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՍՑԷ ԵՒ ԷԼՉԻ ԹԱԳԻՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆՆՁԵՑԵԼՈՅՆ ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՒ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱԳԵԿԵՍՑԷ, ԵՒ ԱՐԳ ՄՆԵ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՔՍ ...:

Հրատ. *Սմբատեանց, 258-259: Բարխուտարեանց, 160: Արձանագրության արտագրության հեղինակ է մակ շամախեցի Սաղա Ալեքսանդրյանցը, («Մեղու Հայաստանի», 1873, № 20, էջ 1) որը նշում է, որ այն փորագրված է եկեղեցու հարավային առավել փոքրիկ զավթի*

221. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գործ 439, քերթ 3-7:
222. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 158:
223. «Արարատ» Բ տարի, 1869, սեպտեմբեր, էջ 104 (հոդվածի հեղինակն է Անդրեաս արքեպիսկոպոսը):
224. Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Շամախու երկրաշարժը և քեմա-կան հաստատութեանց Բագու փոխադրելու խնդիրը, «Արա-րատ» 1902, փետրվար, էջ 133-135:
225. «Յուցակ ձեռագրաց», հատոր Բ, ձեռ. հմր. 8361:
226. Նույն տեղում, ձեռ. հմր 8492:

227. Նույն տեղում, ձեռ. հմր. 9729:
228. Մատենադարանում պահվում են մակ Շամախի քաղաքում ստեղծված հետևյալ ձեռագրերը. «Մոռիրդատետր» 1825 թ. (ձեռ. հմր. 2941), «Զրիստիանոսի ճանապարհորդությունը» 1844 թ. (ձեռ. հմր. 8499), գրիչ Առաքել Բիչարայով՝ ստացող՝ Գեորգ Գեոկչանեանց, «Մէյեաղ Շամախեցի, երգարան» 1861 թ. (ձեռ. հմր. 10005), գրիչ՝ Մսեր Մսերեանց, «Պետրոս Մաղաթեան (Մէ-յեաղ), Մատենագրութիւնը» գրիչ՝ հեղինակը (ձեռ. հմր 7655), ձեռ. հմր. 9295 և այլն:
229. Սմբատեանց, էջ 227:
230. «Հայկական Մովսեսական Հանրագիտարան», հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 439:

վրա: Մադայի 1873 թ. կատարած արտագործության և մեր երկու հրատարակիչների վերծանություններում կան առանձին տարբերություններ: Նախ թվականը ունի Ռ-ճՄԵ (1706) ձևով, սպա բոլոր ԵԻ շաղկապների փոխարեն ունի ՌԻ շաղկապը:

Շանոթ. Կասկածից վեր է, որ Շամախում հայկական եկեղեցի եղել է 1701 (կամ թե 1706) թվականից շատ առաջ: Գուցե և վաղ միջնադարից, սակայն դրա վերաբերյալ տեղեկությունները հաստակապես առատ են սկսած XIX դարի սկզբներից: Հայտնի է, որ երբ քաղաքից արքայազմ հայերը 1820 թ. վերադարձել էին Շամախի, հին եկեղեցին գտել էին գոմի վերածած՝ տեղում հաստատված վրանարնակ թուրքերի կողմից: Շուտով հայերը կարողացել էին թուրքերից ետ գրավել ու մաքրել եկեղեցին (Ֆ. 234, գ. 1, գ. 9, ք. 1): Կարճ ժամանակ անց եկեղեցին վնասվում է երկրաշարժից՝ 1828 թ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 5): Հայտնի է, որ 1839 թ. եկեղեցին գտնվում էր խիստ քայքայված ու վթարային վիճակում (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 55, ք. 1): 1852-54 թթ. դիմումներ էին եղել եկեղեցու նորոգման թույլտվություն ստանալու խնդրանքով: Դրա իրականացման համար հարկերից ետ գրավել ու մաքրել էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 4-5): Եկեղեցու նորոգման ժամանակ տանիքը ծածկել էին կպրածեթով, իսկ զանգակատան վրա կառուցել փայտյա գմբեթ, ծախսվել էր 535 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 15): 1857 թ. շամախցիները խնդրում էին հին եկեղեցու տեղում շինել նոր եկեղեցի (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3604, ք. 1): Եկեղեցու նոր խարխալումը տեղի էր ունեցել 1859 թ. մայիսի 30-ի ժամը 6-ի և մայիսի 31-ի ժամը 8-ի երկրաշարժերի հետևանքով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3844, ք. 1: Ֆ. 27, գ. 1, գ. 1, ք. 1): 1863 թ. խնդրվել, իսկ 1864 թ. թույլտվություն էր ստացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը իրականացնել 400 ռ. ծախսով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4373: Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4373, ք. 6): 1872 թ. նոր ուժեղ երկրաշարժից (հունվարի 16-ին) հետո եկեղեցին, թեև, մնացել էր կանգուն, սակայն բոլոր կողմերից ճաքծված ու խարխալված պատերով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6041, ք. 1): Այս եկեղեցու վերջին հիշատակության (1889 թ.) համաձայն, այն գտնվում էր քայքայված և վաղուց ի վեր կիսակործան վիճակում: Համարադարացիները այդ առթիվ ներկայացրել էին առաջարկություն՝ քանդել և վաճառել եկեղեցու տանիքի դեռևս չփտած գերանները: Դրա թույլտվությունը ևս ստացվել էր նույն թվականին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 171, ք. 1-2):

293. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի ճակատի հյուսիսային կողմում փորագրված է եղել. ՀԱՌԱՏԱՐԻՄ ԱՆՏԵՍ ԲԱՆԻՆ, ՓՈՂԵԱԼ ԲԱՐՈՋ ԵՐԿՆԱՌՐԻՆ, լՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՐ ԾԵՐՈՒՆԻՆ, ՎԱՌԵԱԼ ՍԻՐՈՎ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ, ՊԱՏՏԱՆ ԵՂԵՒ ԱՅՍ ԸՆԽՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԻՉ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ: ՎԱՋՄԵԱԼ ՏԱՃԱՐ ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԻՆ, ՀՐԱԻԻՐԵԼՈՎ ՅԵԿԵՂԵՑԻՆ, ՎԱՋՈՒՄ ԱՇԽԱՏ ԵՒ ՉԱՐՉԱՐԱՆԸ, ՀԱՋԻԻ ԿԱՐԱՅ ՈՒ ԿԱՏԱՐԱՆ, ՎԱՍՏՈՒԱԾ ՏԱՅԵ ԻՐ ԵՕԹՆԱՐՓԵԱՆ, ԵՐԱՆԱԻՏ ՉԱՅՆԻՆ ԱՐԺԱՆ, լԵՒ ՅԵՏ ԱՍՏԵԱՅՍ ԵԼԱՆԵԼՈՅ, ԱՐԺԱՆ ԱՌՆԵ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ, ՎԱՋԱՐՈՐԴԻ ՀԱՐԻԻՐՈՐԴԻ, ԵՒ ՎԵՅ ՏԱՍԱՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴԻ: Ռ-ճԿԵ (1718):

Հրատ. Բարխատարեանց, 159-160 (որը2 հատվածների բացթողմունքով): Մնթատեանց, 258 (որից և առնում ենք):

294. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքում մկրտարանի ավազանաձև քարի վրա (պատկանում էր ավելի հին եկեղեցու) եղել է.

ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՋԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄԱՆԱԹԻՆ՝ ԲԱՐԵԽՕՍԵՑԵԸ ՎԱՍՆ ՀԱԳՈՅ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՂԱԿՑԻՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՍՈՒԼԹԱՆ ԿԻԻԼԻՆ, ԹՎԻՆ Ռ.Ձ (1587) ԻՆ:

Հրատ. Մնթատեանց, 259 (որից և առնում ենք): Բարխատարեանց, 160 (ունի մանր վրիպումներ):

295. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ ազուցված մի խաչքարին կարդացվել է միայն թվականը.

Ռ-ՄԹ (1610):
Հրատ. Մնթատեանց, 259:

296. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ՆՈՐ) ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ գտնվում էր աղա Պետրոս Հակոբյանի գերեզմանը, որի միջոցներով կառուցվել էր այդ եկեղեցին՝ փայտածածկ, եռանավ, ներքուստ վեց սյուների վրա (այժմ թե եկեղեցին և թե ընդարձակ արձանագրությանը տապանաքարը չեն պահպանվել):

ԱՂԱՅ ՊԵՏՐՈՍ ՅԱԿՈՎԵՏԱՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆՅ ՅԱՋՆՈՒԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵ ՄԵԼԻՔԵԱՆՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԲԱՂԱՔԱՅԻ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ՍՐՔՈՅ ԱՆՆԱՅԻ ԵՐՐՈՐԿ ԱՍՏԻՃԱՆԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ Ի 20 ԱՊՐԻԼԻ 1856 ԱՄԻ, Ի ՀԱՄԱԿԻ ԾԵՐՈՒ ԹԵԱՆ: Չափածո շարունակվում է.
ԸՆԴԵՂՐ ԿՈՐԹՈՂԸ ՀԻՄ ԵՒ ԱՐՉԱՆՔՎԵՄԸ ԲԱՐԱԿՈՓ՝ ՅԱՐԴԱՐԻՆ. ՎԻՐԸ ԲԱՆԳԱԿԻՆ՝ ԳՈՎԵՍՏԸ ՏՈՂԻՆ՝ ԲԱՆԸ Ի ՆՈՒՄԻՆ՝ ՅԵՐԻԻՐԻՆ ՎԵՐ ԶՄԵՆԵԼՈՅՆ, ՉԻ ԶԱՆՑԵԼՈՅՆ՝ ՄԻՇՏ ԱՌ ՅԱՊԱՅՆ ԿԵՆԱՅ ՃԱՌՎՈՒՄԱՆ ԳՈՐԾՈՑ՝ ԳԻՐ ԽՕՍԵՍՑԻ՝ ԳՈԳ ՎԵՊ ԱՆԱՆՅ՝ ԿԱՅՑԵ ԲԱՐ: ԻՄԿ ԲԵՋ ԱՌ ԻՆՉ՝ ԱՐՉԱՆ ՎԻՍԱՐԴ՝ ԿԱՄ ՈՍԿԵԶՕԾ՝ ՆԵՐՔՈՂԵԱՆ՝ լԵԹԷ ԴՈՒ ԻՆՔՆ ԲԵՋ ԿԱՌՈՒՑԵՐ՝ ԶԱՍՐԱԿԱՌՈՅՑ ՄԱՀԱՐՉԱՆ. լԵԿԵՂԵՑԻՄ ԱՅՍ ՏԻՐԱՍՕՐ՝ ԸՈ ՊԵՐՃ ԱՆՈՒՄ՝ ՄԻՇՏ ԲԱՐՈՋ. լԲԵՋ ՕՐՀՆՈՒԹԻՆ՝ ԱՌԻՐ ԱՌՈՒՐԻ՝ ՄԱ ԵՐԳԵՍՑԷ՝ ՅԱԻԵՏԱՆ: լԵՐԹ ՎԱՃԱՌԵԱ ԱՍԱՑ ՅԻՍՈՒՄ՝ ԶԻՆՉՍ ԸՈ ՏՈՐԻ ԱԳՔԱՍԱՑ, լԱՀԱ ԳԱՆՁԸ ԻՄ ՏԵՐ ԲԱՐԵՆԱՄ, ԿԱՐՕՏԵԼՈՅ ԱՀԱ ՀԱՅ, լՉԱՅՄ ԱՍՅԵՐ՝ ՏՈՒՆ ԸՆԵՑԵՐ՝ ԴՈՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀՈՅԱԿԱՊ, լԵՒ ԶԿԱՅՄԵՐՆ ԵՏՈՒՐ ԿԱՅՄԵՐ, ՈՐ ԶԲԵՋ ԽԱՉԻՐ՝ ՊՄԱԿԵԱՑ: լԱԳԷ ԸՈ ԳԱՆՁԸ՝ ԱՆԿ ԵՆ ՅԵՐԿԻՆՍ՝ ԱՆԱՊԱԿԱՆ՝ ԿԵՆԳԱՆԻ. լՀԱՌԱՔ ԵՒ ԳՈՐԾՔ՝ ԱՆԿ ՉԵՆՆ Ի ՉԵՆՆ՝ ԲԵՋ ԶՈՒԳԸՆԹԱՅ ՅԱՏԵՆԻ լԱՆԱՀ ԱՆՈՒԱՆԿ՝ ԱԶՆԻԻ ՏՈՀՄԻՐ՝ ԳՈՐԾՈՅ ԲԱՐԵԱՑ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ, լ

ՔՈՅԻՆԱՍՏԵՂԾ ԴԱՐՈՒՅ Ի ԴԱՐ՝ ՏԱՅՑԷ ՏԱՃԱՐՄ ԱՍՏ ՅԵՐԿԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 160-161: Սմբատեանց, 259-261:

Ծանոթ, Հայտնի է, որ Ըամախու նորակառույց Մր. Աստվածածին մայր եկեղեցին օծվել է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2807, ք. 1): Արդեն 1858 թ. եկեղեցու փայտաշեն զմբեթի վերաբն ու տանիքները կարող էին նորոգման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): Բաղաքի համանուն հին եկեղեցու օրինակով մայր եկեղեցին ևս մեծապես վնասվել էր 1859 թ. մայիսի 30-ի և 31-ի երկրաշարժերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1): 1870 թ. մայր եկեղեցու քիթեղյա տանիքը ներկելու, խաղովակներն ուղղելու, շուրջը եղած կարասպապատը նորոգելու (հարավային և արևելյան կողմերում քանդվել էր երկրաշարժից) ծրագիր էր կազմվել, որի իրականացումը պահանջել էր 200ռ. արծաթ դրամ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5419, ք. 11): Եկեղեցին նոր ավերման էր ենթարկվել 1872թ. հունվարի 16-ին, ժամը 10-ին տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժից: Այս անգամ ամբողջապես փլվել է եկեղեցու և կից զանգակատան զմբեթները, աննորոգելի ճաքել էր արևմտյան պատը և տեղ-տեղ այլ հատվածներում (Ֆ. 56, ց. 1, 6041:Ֆ. 234, ց. 1, գ. 44, ք. 1): 1894թ. մայր եկեղեցու քիթեղյա ծածկը քայքայված էր և նախատեսվում էր փոխարինել նորով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8987, ք. 1): 1902թ. դրությամբ նույն քվի հունվարի 31-ի երկրաշարժի հետևանքով մայր եկեղեցին շատ տեղերից խախտվել էր, գտնվում էր վթարային վիճակում, իսկ ժամերգությունը դադարեցվել էր (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9874, ք. 3): Հետագայում այլևս այս եկեղեցին նպատակահարմար չեն գտել նորոգել, այլ 1908-10 թթ. կառուցել են նոր եկեղեցի սրբատաշ քարերով: Ի դեպ մինչ այդ, հենց 1902թ. կառուցել էին մի փայտաշեն մատուռ՝ ժամանակավորապես այդտեղ եկեղեցական արարողություններ կատարելու համար:

297. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր նույն եկեղեցու դռան արևմտյան կողմում.
ԸՆԴ ՎԻՍԱԻՄ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ԲԱՆԱԹԱՐԵԱՆՑ, ԾՆԵԼՈՅ Ի 19 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, 1833 ԱՍԻ, ՎԱՆՃԱՆԵԼՈՅ Ի ՍՂՍԿՈՒԱ, Ի 15 ՆՈՅՏԵՐԵՐԻ 1879 ԱՍԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 161-162: Սմբատեանց, 261:

298. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր «Բալախանի» կոչված զերեզմանոցում
Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԵԴԱԻ ՍԱՐՄԻՆ՝ ՀՈԳԻՆ ԴԱՐՉԱԻ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ՝ ՆԱԽՁԵԻԱՆՑԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ՝ ՏՈՀՄԻՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՍԱ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԻՆ՝ ՍԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅ ՍԵՍՐՈԲԱՅ. ԵՒ ԳՈՐԾԱՎԱՐ ԵՒ ԲԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ ՆՄԻՆ ԳՈԼՈՎ ՅԱՐԱՎԱՅ:
Հրատ. Սմբատեանց, 277:
Ծանոթ. Սա Ըամախու բնի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի եղբայրն էր, որ մահացել էր 1892 թ. համաճարակից:

299. ԿԱՍՈՒՐՋ, գտնվում էր քաղաքի մոտ Չողալա կամ Չանգալավա կոչված գետի վրա:

Այն միաթոխք էր, կառուցված սրբատաշ քարերով: Սրա հյուսիսային ծայրում, արևելյան ճակատին «արաբական զուցե պարսկական կամ տաճկական արձանագրութեան շարքում կարդում ենք կարճ, հայերեն գրութեամբ հետևյալը».

ՎԱՐՊԵՏ ՅԱԿՈԲ ՕՍՄԱՆՑԻ, 1828:

Գրակ. Զաջրերունի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթ, թերթ 3:

Ծանոթ. Զաջրերունին նշում է, թե. «Ըամախի քաղաքի տնատեր բնակիչներից մինը պահում էր իր տանը, քաղաքում, լաւ փողոցի վերայ ազուր դեղատուն և ազգանունով կոչում էր Օսմանցով: Սա զուցե յիշեալ վարպետի սերունդն է» (նույն տեղում): Կարևոր է նաև, Մ. Սմբատյանցի վկայությունը. «կամուրջը Հաջի Ռահիմի ծախիք շինել է հայ ազգի ուստայ Օհանը 1827 թոին, ըստ արձանագրութեանն» (նշվ. աշխ., էջ 297): Ինչպես տեսնում ենք ընթերցումները խիստ տարբեր են:

300. ԱՂԲՅՈՒՐ «ՍՌԻՍԱԲՈՒԱՂ» գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում: Կառուցված էր

սրբատաշ քարերով, կամարակալ: Ներսում ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է վեց տողանոց շինարարական արձանագրություն (նկ. 99).
ԱՅՍ ՍՌԻՍԱԲՈՒԱՂԻ | ԱՂԲԻՐՍ ԿԱՌՈՒՑՁԻՆ | ... ՎԱՐՅԵԱՏՈՒՐՈՒԹ- (ԵԱ)Ն ԻՐԵԱՆՑ ՇԱՄԱԽՈՒ ՀԱՅՊՈՅ՝ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻ(ԻՆ)Ն, Ի 1 ՅՈՒՆԻՍԻ, 1863 ԱՍԻ:

Ծանոթ. այս աղբյուրի ջուրը նվազել էր 1872 թ. երկրաշարժի հետևանքով. «Բաղաքիս հայոց բաժնի մի աղբիւր (Մուսարուլաղի) մեծ շարժի օրից գրեթէ կիսով չափ քարակած է այժմ: Ոմանք ասում են, թէ նոյն օրը յիշված աղբիւրի ջրից ծծմբի հոտ էր գալիս» («Մշակ», 1872, № 7, էջ 3)

301. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում էր քաղաքի քարայրների քաղ կոչված մասում, ուներ հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ԱՂԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ԹԱՌՈՒՀԵԱՆՑ, 1864:

Գրակ. Զաջրերունի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթ, թերթ 3-5 (անտիպ է):

302. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, քաղաքի նոր զերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 100).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՂԱՍԵՌ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ԼԵՒՕՆԻ | ՍԻԵԱԿ ՈՐԴԻՆ՝ ԳԱԼՈՒՍԻ

ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՑ ՏՈՂՄԻՎԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱՇՔՈՎ ՁՈՂ ԳՆԱՅԻ | ԹՈՂԻ ԾՆՈՂԱՅՍ Ի ՍՈՒԳ ՏՐԴՈՒՄ ԱՐՏԱՍՎԱԼԻ, ՀԱՆԳԵԱՅ Ի ՏԵՐ 19 ԱՄԱՅ, 20 ՕԳՈՍՏՈՍԻ | 1905 ԱՄԻ Ի ՇԱՄԱԽԻ, ԽՆԴՐԵՄ ԱՍԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ:

303. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 101). ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԳԱ ԼՈՒՍՏ ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՑԻՆ, ՁՈՂԳՆԱՅ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱՇՔՈՎ | ԹՈՂԵԼՈՎԻՐ ԿՆՈՋՆ Ի ՍՈՒԳ ԵՒ ԱՆՄԵՒԻ-ԹԱՐ, ՎԱՆՏԱՆՎԵՅԱԻ 60 ԱՄԱՅ ՀԱՄԱԿԻ, 1905 ԱՄԻ, 20-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ:

304. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԻՐԱՍՈՒՆ ՄԱՐԻԱՄՆ | ԱՄՈՒՄԻՆ ՍԵՐԳԷՅԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ ԴՈՒՍՏՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՇԱՐԵԱՆՑ| ԿԵՆԴԱՆԻ ՎԿԱՅ ԿՈՐՏԱՆՍԱՆ ՇԱՄԱԽԻՅԻ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՄԵԿՆ ՅՈՒՆԻԱՐԻ 1902 ԱՄԻ, ՈՐ Ի ՔՍԱՆՄԱՍԵԱՅ ՀԱՄԱԿԻ ԵՐԿՆԱՍԼԱՅ, | ԹՈՂՈՒՑ ՋԻՐ ՄԻՐԵԼԻՍ ԱՆՄԵԻԹԱՐ ԵՒ ՍՈՒԳ:

305. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ. ՀԱՆԳՉԻՍ ՍԵՒ ՀՈՂ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՆ | ԾՆՈՂԱՅՍ ՊԱՏՈՒԿԱՆ ԱՆՄՈՂԱՆԱԼԻ ՈՐԴԻՆ | ՍԵՐԳԷՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ՝ ՇԱՐԵԱՆՑ ԱՉԳԻՅ, ՁՈՂ ԵՂԱՅ 1902 Թ. ԿՈՐՏԱՆՍԱՆ ՇԱՄԱԽԻՅԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՅԻԳՆԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ԵՐԵՍՈՒՆՄԻ ԱՄԱՅ, Ի 31-ԻՆ ՅՈՒՆՎԱՐԻ | ԴՍԵՐՅՍ ՈՐԲԻԿ ՈՒ ԾՆՈՂԱՅՍ ՍՈՒԳԻ ՄԷՋ ԹՈՂԻԿՄԿ ԽԵՂՆ ԱՍՈՒՄՆՈՒՄ ԴԱՌՆԱԳԻՆ Ի ԼԱՅԱՆԲՈՂՁ ՇԱՄԱԽԻՆ ԿԱՐՇԵՄ ԱՓՍՈՍԱՅ:

ՄԱԴԻԱՆ

Գավառի ամենափոքր ու պատմության փառավոր էջերով նշանավորված գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Շամախի քաղաքից շուրջ 20 կմ արևմուտք, Աղսու-Շամախի մայրուղուց 2 կմ հարավ: Հնում Սաղիանը չափազանց մարդաշատ է եղել: Դրա վառ ապացույցն է գյուղի հին գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մինչև XVIII դարին բնորոշ մի քանի հազար տապանաքարեր: Պակաս ընդարձակ չէ նաև XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարերով հարուստ գերեզմանոցի հատվածը: Ի տարբերություն շրջակա շատ բնակավայրերի՝ Սաղիանի վերաբերյալ, շնորհիվ իր հոչակավոր եպիսկոպոսանիստ վանքի, մատենագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ: Այնուամենայնիվ խոր հեռություն ունեցող այս գյուղի Սաղիան անվանումը անվանը աղբ-

յուրներում հանդիպում ենք միայն սկսած 1636 թվականից: Այդ թվականին ոմն Աբրահամ դարի ձեռքով ստեղծված «Աղոթամատույց»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ՝ գրեցաւ Աղոթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի գեօղս որ կոչի Սաղիան, ձեռամբ Աբրահամ դարի, ի խնդրո Շաքեցի Խուրիարի որդի Ռահմէս դարի ...»: ²³¹ Հետագայում Սաղիանը հիշատակվում է մատենագիր ու վիճակագիր այլ բազմաթիվ աղբյուրներում: Գյուղի բնակչության թվի վերաբերյալ առաջին վկայություններին հանդիպում ենք սկսած XIX դարի կեսերից: Նշված ժամանակներում գյուղում արձանագրվել է 50 տուն հայ բնակչություն: ²³² 1861 թ. գյուղն ուներ 75 տուն, իսկ 1890-ին՝ 162 տուն (950 մարդ) բնակչություն: ²³³

1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Սաղիանի բնակչությունն աճել էր մինչև 1207 մարդու (բոլորն էլ հայեր): ²³⁴ Երկրամասի շատ գյուղերի օրինակով Սաղիանն էլ մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ.: Գյուղը վերստին շենացել է խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Սաղիանը զուտ հայաբնակ էր մինչև 1970-ական թթ., որից հետո այնտեղ հաստատվեցին նաև ադրբեջանցի վերաբնակիչներ: Գյուղի վերջին հայերը 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Սաղիանը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Առանձնապես կարևոր է գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրում տարածված խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են ավելի քան 2 հազար գերեզմանաքարեր: Թաղումների ամենախիտ ու հին շարքերից մեկում ամբողջական տեսքով պահպանվել է նաև խոյաձև մեկ տապանաքար: Թեև արձանագիր քարեր շատ կան (ավելի քան 600), սակայն մեր գտած ամենափոքր թվագրություն ունեցողները XVI դարից էին:

Սաղիանի հաջորդ կարևոր հուշարձանը գյուղամիջի հին եկեղեցին էր: ²³⁵ Ներկայումս այն հիմնավեր է, որի տեղում կատարվել են նոր կառուցապատումներ:

Սաղիանից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռու, բլրակի գագաթին պահպանվում է Մբ. Նշան կիսավեր մատուռը կառուցված համակ սրբատաշ դեղնագորշավուն տեղական քարերով:

231. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 859-860 (այսուհետև նշելու ենք՝ ԺԷԲ, համապատասխան էջերով):

232. Մ. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 394:

233. Մ. Սմբատյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

234. «Кавказский Календарь на 1915г.» Тифлис, 1914, էջ 180:

235. Մ. Սմբատյան, էջ 19: Ի դեպ, 1654 թ. ստեղծված մի ձեռագիր «Ժողովածու»-ի հիշատակարանում իբրև գրչության վայր նշված է. «ի գեաղս որ կոչի Սաղիան, ընդ հովանեսա Ս. Աստուածածնիս» («Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Գ, կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 624): Քանի որ գյուղում ու նրա տարածքում քաջի այս եկեղեցուց, Մբ. Ստեփանոս վանքից ու Մբ. Նշան մատուռից այլ պաշտամունքային կառուցվածքներ չկան, ուստի և մնում է ենթադրել, որ խոսքն այս եկեղեցու մասին է, որն և կոչվել է Մբ. Աստվածածին:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում պահպանվում է Մաղիանի ամենաճանաչվող ու արժեքավոր հուշարձանախումբը՝ Սր. Մտեփանոս Նախավկայի վանքը: Վանական համալիրը բաղկացած է մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատերից, դարպասից, աղբյուրներից, գերեզմանոցից:

Մի քանի հարյուրամյակ շարունակ այս վանքում էր նստում Շամախու քեմի առաջնորդը: Եպիսկոպոսանիստ Սր. Մտեփանոսի վանքը կառուցվել է 1660 թ., իսկ հետագայում ենթարկվել մի

ՄԱՂԻԱՆԻ ՄԱՐԵ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Տեսքը դարասկզբին

Տեսքը վինչև 1988թ.

շարք վերանորոգումների: XIX դարի երկրորդ կեսին վանքի եկեղեցին գտնվում էր կիսավեր վիճակում և հոգևոր իշխանությունները ստիպված են լինում ի հիման է քանդել այն և նույն տեղում կառուցել նոր եկեղեցի: Այդ աշխատանքները ավարտվում են 1893 թ. փայտաշեն գմբեթի կառուցմամբ:

Մաղիան գյուղի ու նրա տարածքում եղած հուշարձաններից նախկին հետազոտողները հավաքել ու հրատարակել են 25 արձանագրություն: Դրանց հիմնական մասը ներկայումս չի պահպանվել (21 արձանագրություն), իսկ 4-ը՝ բարերախտաբար հաջողվեց վերագտնել տեղում: Վերջիններիս նախկին հրատարակություններում նկատելի էին բազմաթիվ անճշտություններ: Բացի այս, գյուղի տարբեր հնավայրերից հավաքվեց թվով 23 նորոհայտ, նախկինում չհրատարակված արձանագրություն, որով և մեր ստորև ներակայացվող հավաքածուն կազմում է 48 միավոր:

306. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին շենքի մասին է, որը կիսավեր վիճակով կանգուն էր մինչև 1878 թ.: Դրա տեղում 1878-1887 թթ. ընթացքում կառուցվել է համանուն նոր եկեղեցին): Բենի սեղանի ճակատին գրված է եղել.

ԱՐԴ ԵՄ ՍԵՂԱՊԱՐՏՍ Ի ԾՆՈՒՆԴՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՐԿՈՍ ՊԻՏԱԿ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, ԲՆԻԿ ՅԵՐԿԻԵՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, Ի ԳԵՂՁՆ ՍԱՂԻԱՆՈՒ ԸՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՍՈՒԹԵԱՄԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՏՈՒ ԸԻՆԵԼ ՉԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՅԵԼՉԱԿԵՐՏ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ, Ի ՌՃԹ (1660) ԹՎԻՆ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՔԱՅ, ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԻ ԶՈՐ ԵՒ ԱՂԵՐՍԵՄ ԶՀԱՆԴԻՊՈՂՍԴ ՅԻՇԵԼ ԶԻՍ ԵՒ ԶՏԵՐ ՂԱԶԱՐՆ ՀՈԳԱՔԱՐՉՈՒ ՎԱՆԻՑՍ ԵՒ ԶԱՍԵՆԱՅՆ ԱՇԽԱՏԱՌՐՍ ՍՈՐԻՆ, ՈՐՔ ՅԻՇԵՆ՝ ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՑԻՆ ԱՌԱՋԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ:

Հրատ. Շահխաբունեանց, 380: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի ժամանակ վիմագիրն արդեն գոյություն չուներ, այն ոչնչացվել էր տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հետևանքով: Միաժամանակ Սմբատյանցը նշում է, որ այդ արձանագրությունից միայն մի կտոր էր պահպանվում, ուր կարդացվում էին ԶԿՐԿՍ (Կիրակոս վարդապետ) ՌՃ. ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ քառերը: Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու ընդօրինակությունները (տե՛ս՝ նշվ. աշխ., էջ 50, 52): Ջալալյանցի ընդօրինակության մեջ բաց են թողնված ՊԻՏԱԿ, Ի ԳԵՂՁ ՍԱՂԻԱՆՈՒ, ԶԻՍ ԵՒ քառերը, թվականը՝ ՌՃՂ: Կան նաև այլ մանր տարբերություններ:

307. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին եկեղեցու մասին է), եկեղեցու հյուսիսային պատին փորագրված է եղել.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԱՆԴԵՐՉ ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ԱՇԽԱՏԱՆՕՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ ԵՒ Ռ(1000) ԼԻՏՐ ԿԻՐՆ ԿԱՍ ԱՀԱԿԻ ՓՈՂՆ ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՏ, ՈՐ ՍԱՄՆԱԿԻՑ ԵՂԵՒ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1786):

Հրատ. Շահխաբունեանց, 380-381: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի հետազոտման ժամանակ այս արձանագրությունը ևս ոչնչացված էր: Նրա պահպանված մի քանի կտորների վրա կարդացվել էին հետևյալ քառերը. ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ, ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ: Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու հրատարակությունները (էջ 50-53): Ջալալյանցը ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ քառերի փոխարեն ունի ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ քառը, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ փոխարեն ՍՊԱՆԴԱՐ: Կան նաև այլ մանր տարբերություններ:

308. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատից բացվող մուտքի բարավորին ուղղանկ-

յունածև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին 9 տողով փորագրված է (նկ. 102).

ՉՔՆԱԳ ՏԱՃԱՐՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՃԱՅԻՆ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ|ՍՏԵՓՈՒՆՆՈՍԻ ԼԱԿԱՎԿԱՅԻ Ի ՀԻՍԱՆՑ ՆՈՐՈԳԵ|ՅԱԻ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ | ՍԱԿԱՐԱՅ ԱՌԱՋՆՈՑ. ՋԱՆԻԻԷ ԵՒ ԱՇԵՆՏՈՒԹԵԱՐԱ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՇԱՍԱԽԻՈՑ ՏԵԱՌՆ | ԹԱԳԷՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ԱՐԳԵԱՐԲԵ ԲԱՐԵ|ՊԱՇՏՕՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԳՈՒ ՔԱՂԱԶԻ,| ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ 1335,| ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 18:

Ծանոթ. 1878 թվականից սկսվել է Սաղիանի հին վանքի քայքայված շինությունների քանդումը և տեղում նոր եկեղեցու կառուցումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Այդ աշխատանքների ավարտման ժամանակը հստակ երևում է ներկայացված արձանագրություններից: 1899 թ. բարձրակարգ Նիկողայոս Թադևոսյանի միջոցներով Սաղիանի վանքում սրբատաշ քարերով կառուցվում են երեք սենյակներ՝ գեղեցիկ սրահով: Մի սենյակ էլ կառուցում է պարոն Թ. Այվազյանը իր միջոցներով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 373, ք. 52): 1903 թ. եկեղեցու արևմտյան դռան կողպեքը կտրելով՝ անհայտ ոճրագործները գողացել էին գորգեր ու կարպետներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 476, ք. 1): 1906 թ. նախատեսվում էր ներկել վանքի քիթեղյա տանիքը, շուրջը սալահատակել և վանքապատկան տան սյունները նորոգել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 10638, ք. 1):

309 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատից բացված մուտքի բարավորին փորագրված է 6 տողով (նկ. 103).

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՆ ՇԱՍԱԽԻՈՅ|ՍԵՍՐՈՎԸ ԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ) ՍՄԲԱՏԱՆՑ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԱՅԻ | ԷՕԾ ՋՏԱՃԱՐՍ ՅԵՏ ԲԱՆԱԼ ՏԱՌՈՑ ՋՀԱՐԱԻԱՅԻՆ | ՆՈՐ ԳՈՒՌՆՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԾՕՂԱՅՆ ԵՒ ՅԱՄԱՐՏ|ՍԾԵԼՈՑ ՋՇԻՆՈՒ(Թ)Ի(ԻՆ) ՏԱՃԱՐԻՍ Ի ՀԱՅՐ(Ա)Պ(Ե)ՏՈՒ(Թ)Ե(ԱՆ) ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ | Տ(ԵԱՌՆ) ՍԱԿԱՐԱՅ. ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1887 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4378:

Հրատ. Մմբատեանց, 19-20:

310 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, նախորդ արձանագրությունից փոքր ինչ բարձր, ձախ կողմում ուղղանկյունածև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 104).

ՕԺԱՆԴԱԿԵԱՑ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ ՐՈՒՔԼԻ ԴՐԱՍՕԸ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ ԹԱԳԷՈՍ ԱԲԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅՆ ԲՈՒԿԱԳԵԱՆՑ ԵՒ ԵՂԱՐՔ ՆՈՐԻՆ ՍՈՎՍԷՍ, ԵՂԻԱ ԵՒ ԵՆՈՎԸ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1880:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

311 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրության օրինակով մուտքից աջ, յոթ տողով փորագրված է (նկ. 105).

ՕԺԱՆԴԱԿԵ(Ա)Ց ՇԻՆՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն| Տ(Ա)Ճ(Ա)ՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ Բ(ՈՒ)ՔԼԻ ԴՐԱՍՕԸ ԲԱԳՈՒԱԲՆ(Ա)Կ | ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆ Պ. | ԳԷՈՐԳ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ|ԵՄԵԱՆ ՔԱՄԱԹԱՐԵ(Ա)ՆՅ| ՅԱՄԻ Տ(ԵԱ)ՌՆ 1881: Հրատ. Մմբատեանց, 21:

312 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային ճակատի արևելյան կողմում ուղղանկյունածև քանդակազարդ խորշի մեջ, սրբատաշ քարին 6 տողով փորագրված է (նկ. 106).

ՀԻՍԻՍԱՅԻՆ ՈՐՄՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Յ(Ն) ՏԱՃԱՐԻՍ | ՇԻՆԵՅԱԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՀԱՍԱ|ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԱԳԵԱՆՈՒԳԵՂՋ| ԸՆԴՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՍԱՀԱԿ| ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՅՈՆԱՆԵԱՆՑԻ Թ(Ի)ԻՆ Հ(ԱՅՈ)Ց|1335 ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

Ծանոթ. Սաղիան գյուղի քահանա Սահակ Հոնանյանը իր սեփական միջոցներից վանքի նորոգմանն էր հատկացրել 150 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Նա վախճանվել է 52 տ. հասակում, որից 27 տ. քահանայագործել է Սաղիանում: Հանգուցյալի մարմինը 1889 թ. հոկտ. 7-ին ամփոփեցին Սր. Ստեփանոս եկեղեցու հր-արդ կողմում («Նոր-Դար», 1889, № 174, էջ 2):

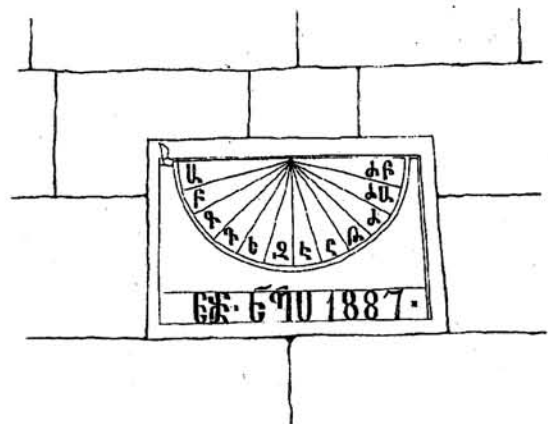
313 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևելյան ճակատին փորագրված է (նկ. 107).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1893 | ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4385| Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒ(ԹԵԱ)Ն ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑՅԼ. ՄԿՐՏՉԻ, ՏՆՕՐԷՆՈՒ(ԹԵԱՍ)Բ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՄԵՍՐՈՔ ԱՐՔԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ)Ի|ՍՄԲԱՏԱՆՑ ՇԻՆԵՅԱԻ ԿԱԹ(ՈՒ)Ղ(Ի)ԿԷՆ | ՎԱՆԻՅՍ 600 ՐՈՒՔԼԻ ՏՐՕԸ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն ՆԻԿՕԼԱՅԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԹԱԳՌՍԵ(Ա)ՆՑ Ի ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀԱՆԳՈՒՅԵ(Ա)Լ ՍԱՐԻԱՍՈՒ ԳՍՏԵՐ ՀՕՐԵԳՕՐ ԻԻՐՈՅ|ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ԹԱԳՈՍԵԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 79:

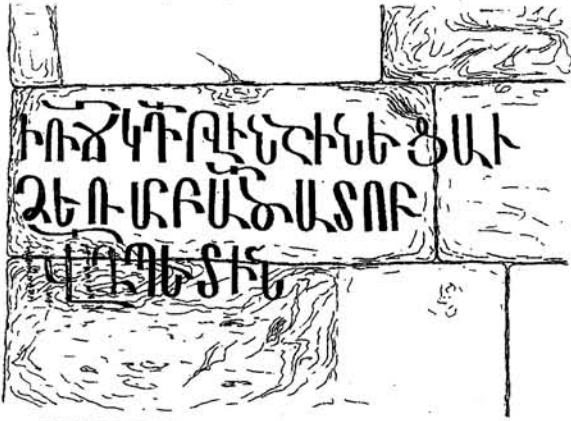
314 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, արևային ժամացույցի տակ, փակագիր (նկ. 108).

ԵՍ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, 1887:

315. ՇՏԵՄԱՐԱՆ, փոքրիկ քաղածածկ ուղղանկյունաձև հատակագծով շենք է: Բացի արևելյան ճակատից, որն իրականացված է սրբատաշ քարերով, մնացած մասերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Արևելյան ճակատից բացված միակ մուտքի աջ կողմում եռատող փորագրված է (նկ. 109).

Ի ՌՃԿԴ (1715) ԹՎԻՆ ՇԻՆԵՑԱՊՉԵՌԱՍԲ

Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ:
Հրատ. Սմբատեանց, 74:

316. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, քառակուսի հատակագրով անտաշ և կոպտատաշ քարերով (անկյունաքարերը սրբատաշ են), կրաշաղախով կառուցված բավական ամրակուռ շենք է: Ներքուստ, չորս անկյուններում կան մեկական քաղածածկ սենյակներ: Շենքի կենտրոնական մասի ծածկը, որն այժմ մասամբ քանդված է, երդիկաձև է եղել: Սենյակներից բացվում են բազմաթիվ խորշեր, բուխարիներ, լուսամուտներ: Երկու մուտքերն էլ բացված են արևելյան ճակատից: Շենքի տանիքի մաքրման աշխատանքներ կատարելիս 1888 թ. հայտնաբերվել է տնտեսատան շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, ՍՈՎԵԱԼ ՍԱՐԳՈՅ ՍՐՏԻՆ Է ՍԻՒՆ, ՈՎ ՍՈՐԱ ՄԵՋ ԼԻՆԻ Ի ԶՈՒՆ, ԱՂՕԹՔ ԱՌՆԷ ԳԻՇԵՐՆ Ի ԲՈՒՆ, ՄԱԳԹԵՄ ՅԻՇԵԼ ԵՒ ԶԻՍ Ի ՆՈՅՆ, ՎԼԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՊԻՏԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՎԵՐԱՉԱՅՆԻ ՇԻՐՎԱՆԱՏՈՒՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻՆ (1691):

Հրատ. Սմբատեանց, 73:

317. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, արևմտյան պատի մեջ արտաքուստ ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է հետևյալ քառատող արձանագրությունը (նկ. 110).

ՀԱՅՅԷ ՀԱՐԿ ... ԲՈՂ ՅԱՅՍ ՋՈՒՐԵՆ | ՅԻՇԵ ՈՂՈՐՄԻ ՀԻՆ ՎԱՐՅՔ ԱՐԱՐԻ Վ(Ա)ՄՆ ԱՂ | ... ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու բեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը, նպատակ ունենալով վերանորոգել ամբողջ վանքը, հասցրել էր նորոգել միայն տնտեսատան շենքը, ծախսելով դրա վրա 78ռ. 93 կոպ. (Ֆ. 56, g. 1, q. 4870, p. 4): Ծրագրված մնացած աշխատանքները չեն իրականացվել:

տանքները չեն իրականացվել առաջնորդի մահվան պատճառով (1868 թ.): Կարծում ենք, որ տնտեսական այս արձանագրությունը փորագրվել է այդ նորոգման առթիվ և հետևաբար մինչև 1868 թ.:

318. ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ, գտնվում էր եկեղեցու արևելյան կողմում: Սրա մուտքի ճակատին եղել է.

Ի ԹՎԻՆ ՌՄԿԵ (1816) ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՆՆ ԵՓՐԵՍԻ ԵՒ Ի ՅԱՌՈՒՐՍ ԴԱՏԱԴՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՍԱՖԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՍԵՆԱՉՕՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՈՐ ՄԻՇՏ ՀԵՂՈՒ ԶՇՆՈՐՀՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԱՐԱԾՈՅՍ ԱՌԱԽԵԼ ԶԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՇԻՆՈՂԱՅ: ՈՒՍՏԻ ԵՒ ԵՍ ՅՈՒՍԱՅԵԱԼ Ի ՏԷՐ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ Ի ՅԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԵՒ ԹՈՂԱՈՎ Ի ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱԵՒՍ ՈՐՈՅ, ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ ՏՈՒՐՍ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՐԱՅ, ԶՎԱՐՉՍ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԸՆԿԱԼՅԻՆ, ՈՐ ԵՒ ԻՍ ՎԱՌԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅ ՍՐԲՈՅՆ ՄՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ ԽՈՆԱՐՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՍԱԽՈՅ Ի ԶԱՂԱՔԱՆԻՇ ԳԻՒՂԻՅՆ ԿԻԼԻՍՏԱՆՈՒ:

Հրատ, Ջալալեանց, 395 (ունի բազմաթիվ վրիպումներ): Սմբատեանց, 73-74 (առավել ճշգրտված հրատարակությունն է, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. Ջալալյանցի մոտ բացակայում են ԱՍԵՆԱՅՆ, իսկ ավերացված են ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ (ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ քառերից հետո), ՍՈՒՐԲ (ՍՐԲՈՅՆ քառից հետո) քառերը: Թյուր ըմբերցման հետևանքով աղավաղված են մի շարք քառեր: Այսպես՝ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ -ի փոխարեն կարդացվել է ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՀՆՉԱՆՍ, ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱ ԵՒՍ ՈՐՈՅ-ի փոխարեն ՅԱՊԱԿԱՅՍ ՎԿԱՅԵԼՈՅ ԵՆ Ի ՆՈՅԱ, ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ-ի փոխարեն ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԱ ՕՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԻՆՕՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՕՀԱՆ, ԶԱՂԱՔԱՆԻՇ-ի փոխարեն ԶԱՂԱՔԱԳԻՂԻՅՆ և այլն: Օհան շամախեցի եպիսկոպոսը Սաղա-նի վանքում առաջնորդ (հավանաբար նաև Շամախու բեմի) հիշատակվում է նաև 1811 թ. (Ֆ. 56, g. 1, q. 3558, p. 2): Այս այն Օհանն էր, որի գործում միջամտությամբ հնարավոր եղավ Շամախու գրավումը առանց պատերազմի՝ գեներալ Ջուրյուկի կողմից, որի համար ինքը հետո խիստ պատժվեց Շամախուց փախած, այսպե՛ս վերադարձած Մուստաֆա խանից (տես՝ Շամախի քաղաքի պատմության բաժինը, էջ 93):

319. ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (չեն պահպանվել և շենքը, և արձանագրությունը):

ՇԻՆԵՑԱԻ ՎԵՐՆԱՏՈՒՆՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՒՏԱՏԱՅԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՉԵՌԱՄԲ ՕՀԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՇԱՄԱԽԻՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԵՂՐԹՐՆ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ՂԱՐԱԲԱԳԵՑԻ ՂԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ԹԱՄԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԿՁ (1817):

Հրատ. Ջալալեանց, 395: Մնքատեանց, 53 (անփոփոխ վերահրատարակել է Ջալալյանցի հրատարակածը): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:

320. ԳԱՐՊԱՍ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը, որը փորագրել է տվել դալակեցի Մարգիս վարդապետը պարսպապատերի ու դարպասի նորոգման ու կառուցման առթիվ.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՉԵՌԱՄԲ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԻՐՁԱԲԷԿԵԱՆՑ, 1870 ԱՄԻ:

Հրատ. Մնքատեանց, 74:

Ծանոթ. Մարգիս վարդապետը տեղում վանահայրության պաշտոնը վարում էր 1852 թ. սկսած («Նոր-Դար», 1887, № 66, էջ 3): 1871 թ. մայիսի 6-ին Մաղիանի վանքի վանահայր Մարգիս վարդապետը գրել էր, որ վանքի շուրջ տարածված պարսպապատը հարկավոր էր նորոգել, մանավանդ դրա իսպառ ավերված արևմտյան ու հարավային հատվածները: Նույն քվին ստացվել էր թույլտվությունը (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 5848, թ. 1-2): Այս Մարգիս վանահոր վերատեսչությանը Մաղիանի վանքին կից 1869 թ. քաջվել է վանական դպրոց («Արարատ» 1869, օգոստոս, էջ 80-82):

321. ՋԱՆԳ, կախված է կիսավեր դարպասից: Ստորին մասով միատող շրջանաձև ձգվում է նվիրատվական արձանագրությունը (նկ. 111).

ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՏ ՋԱՆԳԱԿՍ ՂԱՐԱԲԱԳՅԻ ՀԱՇՏԱՐԽԱՆ ԲՆԱԿԵԱԼ Տ(Է)Ր ԱԻԵՏԻ ՈՐԴԻ ԲՈՅԱՆՉԻ ՍՏԵՓԱՆՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԱՆՔԻՆ՝ ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, Ի 1816 ԱՄԻ:

322. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է սրբատաշ քարերով: գտնվում է եկեղեցու և տնտեսատան միջև: Ծակատին ազուցված քարին քառատող փորագրված է (նկ. 112).

ՅԻՇԱՏԱԿ | ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՇՏԱՐԱՎԿԵՑԻՈՅ 1903 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1903 թ. Եփրեմ վարդապետ Մուրխայանի առաջնորդության վերջին տարին էր: Նույն քվին նրան փոխարինեց Ընծակ վարդապետը («Նոր-Դար», 1903, № 105, էջ 1):

323. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, հուշարձանախմբի շուրջ տարածված գերեզմանոցում, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, սալաձև (նկ. 113).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՍԱՐԿՈՍԻ, Ի ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ Զ(ՐԻՍՏՈՍ)ԻՂ ՈՐ Ի ԵՐԿՐԻՍ ՇԱՄ(Ա)ԽԵՑԻ ԱԶՆԱՎՈՒՐԻ Տ(Է)Ր ՓԻ-

ԼԻՊՊՈՍԻՈՍԻԱ (1792) ԹՎԻՆ, Ի ԱՍՍԵԱՆԸՆ ՄԱՅԻՄԻ ԺԵ(15):

ԱՅԱՆՏԱՊԱՆԱԲԱՐ ԵՒ ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԿ ԸՆԴՔԻՐ ՈՒՆԵՐԻՍ ԶԱՆԽԵՑԻ ԱԶՆԱՎՈՒՐ Ի ԵՂ ԳԻՐԿՐԻՍ ՈՒՐԻԱ ԸՆԴ | ԱՆՆԱԸՆ ԱՅԻՄ ԺԵ

324. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև սալաքար, նախորդի մոտ (նկ. 114).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՐԱՆ ԻՍ Տ(Է)Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ, | ՈՐ Է Ո(Ր)ԴԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻՆ ՇԱՄ(Ա)ԽՈՒ ԱՄԼԱԶ ԶԱՀԱՆԱԽՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՈՍԻԵ (1776):

ԱՅՍ ՏԱՊԱՐԱՆ ԵՒ ՀՐՔԻՐ ՓԻԼՊՊՈՍԻՆ ՈՒՆԵՐԻՍ ԱՇԱՏՈՒՐԻՆ ԶԱՆԽՈՒԱԻ ԱԿԻՔԱ ՀԱՆԱԽՆ : ԸՆԴ ՈՒՐ Ի Ե

325. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդին կից, նույնաձև (նկ. 115).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՇԱՄ(Ա)ԽԵՑԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՏԵՐՂ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՈՐԴԻՆ ... ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Տ(Է)Ր ՕՀԱՆԻՆ, ԹԻՒՆ ՌՄԿԳ (1815):

326. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև սալատապան, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ.

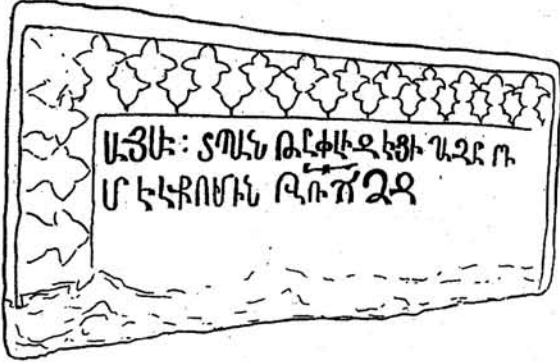
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՈՍԵ (1758):

ԱՅԱՆ ՏԱՊԱՆ
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱ
ՐԴԱՊԵՏԻՆ
ԹՎ

Հրատ. *Սմբատեանց, 75 (թվականի 4-րդ տարում եղած ՄԷ տառերը չի նկատել և 1758-ի փոխարեն ստացել 1551 թ.)*:

327. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև, սալամանա ուղղանկյունաձև (նկ. 116).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԹԵՓԼԻՉԷՑԻ ՂԱԶԱՐԻ (Ո)ՐԴԻՒ ՄԷԼԸՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃՁԶ(1737):

Հրատ. *Սմբատեանց, 76:*

328. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու հարավային մուտքի առջև, կողքի շրջված դիրքով: Ունի 16 կարճ տողերով արձանագրություն: Կենտրոնում գավազանի քանդակն է: Պահպանվել է խիստ եղծված ու հողմնահարված (նկ. 117).

ԱՐՓԻ ՊԱՆԾԱԼԻ ՀՐԱՇԱՎԳԵՂ ԶԱՐՍԱՐԱԼԻ ՏԱՊԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՅՈՎՀԱՂՆՈՒ ԱՐՔԵՂ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍԻ)Ն ԷՐ ՍԱՂԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱԳԻԱՆՈՒՒ ՈՒԽՏԻ, ՓՈՒՏԻ ԹՅԱԻ ԱՌ ՏԷՐ ՅՈՒՅՄՆ ԱՍԵՆԻ, 1832 ԹՈՒԻ ՅՈՒԼԻՍ ԱՍՏՈՅԻՔՍԱՆ ԵՒՈՒԹԻ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 75 (արձանագրության առավել վնասված ու անընթեռնելի հատվածները լրացրել ենք ըստ նախորդ հրատարակության):*

329. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (այս և գերեզմանոցից ներկայացվելիք մնացած տապանագրերը ներկայումս տեղում չեն պահպանվել).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ
.... ԹՎ. Ռ(1551):

Հրատ. *Սմբատեանց, 76:*

330. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՀՆԱԳԻՍ ԹԻՖԼԻՉԷՑԻ ՅԱԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ՄՍԱՄՈՐԹ ԱՍԼԱՆԻՆ ԹՎ. ՌՃՁԶ (1737):

Հրատ. *Սմբատեանց, 76:*

331. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՏԷՐ ՅՈՎ ՍԵՓ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ: ՌՄԽԸ (1798) ԹՎԻՆ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 76:*

332. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր աղբյուրի ճանապարհի վրա.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՈՐ Է Ի ԳԻՒԴԷՆ ՏՈՒՏԱՅ, ԹՎ. ՌՄԹ (1760):

Հրատ. *Սմբատեանց, 74:*

333. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր հարավային մուտքի առջև.

ՎԻՃԱԿԱՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԱՄԱԽՈՅ ԳԱՆԻԷԼ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 41 ԱՄԱՅ, Ի 4 ՅՈՒԼԻՍԻ 1868 ԱՄԻ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 75:*

Ծանոթ. *Երախտաշատ հազարականը, 1865 թ. այցելելով թեմի բոլոր հայաբնակ գյուղերն ու հուշարձանները, իր տպավորությունները շարադրել է մի ստվարածավալ հողվածաշարում, որն էլ լույս է տեսել 1870 թ. մահվանից 2 տարի անց («Արարատ» 1870, էջ 229-231, 257-263, 318-323): Վանքի նորոգման գաղափարով ռզևերված առաջնորդը Բարսիլի, Ղուրայի, Դարբանդի հայերի շրջանում հանգանակություն էր կատարել ու հավարել 778 ռ. 93 կոպ.: Այդ նպատակին 300 ռ. էլ նվիրել էր կաթողիկոսը: Մակայն արքեպիսկոպոսի անժամանակ մահը (1868թ.) խափանել էր ծրագրի իրականացումը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, թ. 4):*

334. ԽԱԶԸԱՐ, գտնվում էր արևմտյան մուտքի մոտ: Վրան անձև մանր գրերով գրված է եղել.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱԼԻՔՃԱՆԱՅ, ԱՌԱԶԱՅ, ՊԱՊԱՃԱՆԱՅ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 75:*

335. ԽԱԶԸԱՐ, ունեցել է մեծ չափեր.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՅ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԵՒ ԲԱՐԵԽԱՄ ՏԷՐ ԵՓՐԵՄԻՆ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 75:*

336. ԽԱԶԸԱՐ, կից է եղել նախորդին.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽՕՍ ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԿՈՒՄԻՆ, ՌՃԳ (1654):

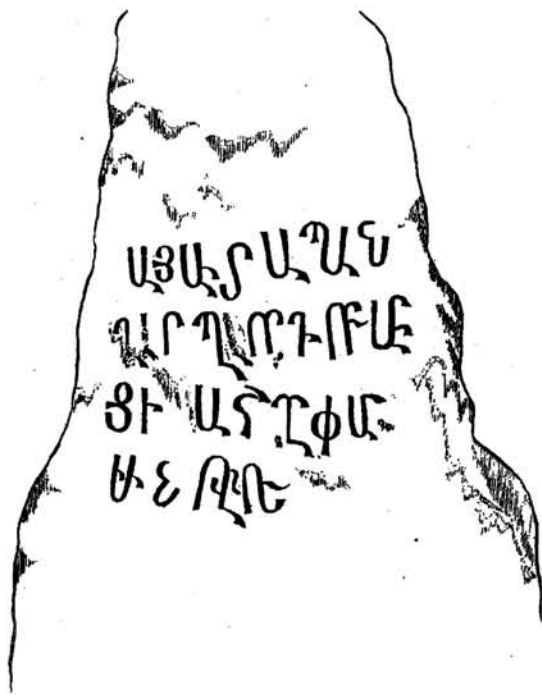
Հրատ. *Սմբատեանց, 76:*

337. ԽԱԶԸԱՐ, գտնվել է վանքից վերև, «Նահատակ» կոչված ուխտատեղի-մատուռի մոտ. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԹՈՒԻՆ ՌՃԿԳ (1715):

Հրատ. *Սմբատեանց, 71:*

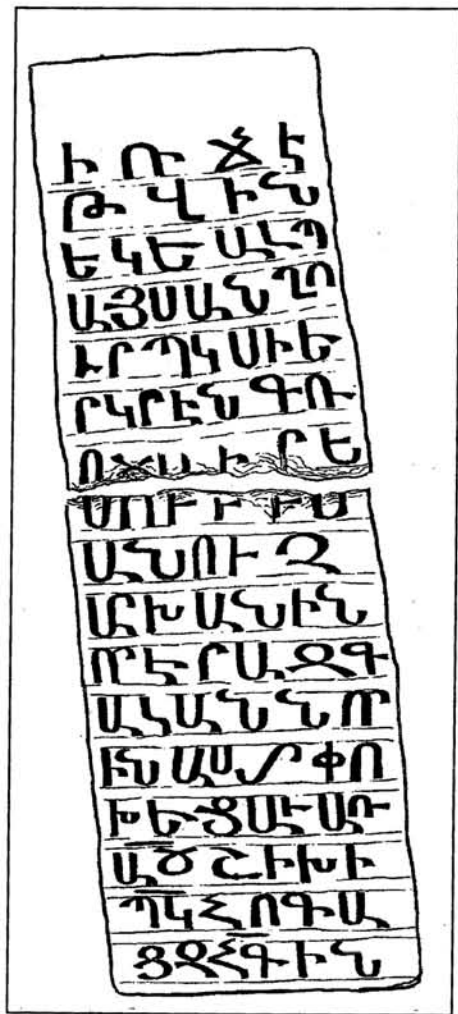
338. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմի թեք բլրալանջին տարածված գերեզմանոցում: Անկանոն եզրագծով սալատապան է (նկ. 118).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐՊԱՆ ՈՐԴԻ ՈՒՐՍԷԻ ԱՇԳ ՓԱՐՍԻՆ, ԹՎԻ(Ն) ՌԵ (1556):

339. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, վերին հարթ երեսին միայն մեկ տողով (ճկ. 119). ԱՅՄՈՒՄ, ՌԻԱ (1592)

| Մ ՆՈՒՍ ՌԻԱ

№ 340-ի և 342-ի գրչանկարները

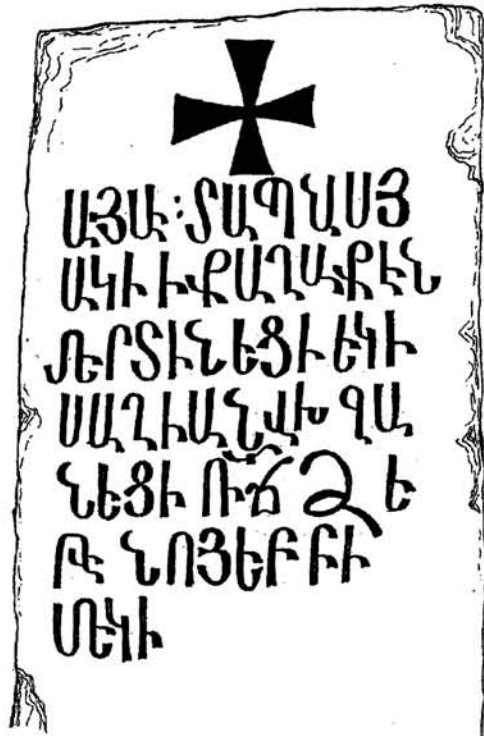
340. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ցախաղբի մոտ, ուղղանկյունաձև, մեջտեղից կիսված է երկու մասի: Երեսին 17 կարճ տողերով փորագրված է (ճկ.120, 120ա, 120բ).

Ի ՌՃԷ (1658) ԹՎԻՆ ԽԿԵԱԼ ՊԱՅՄԱՆ-
ՂՈՒԻ Պ(Ե)ԿՄ Ի ԵԼԿԵՆ ԳՈՒԻ | ... |.....
ՄԱՆՈՒՉՍԱՐ ԽԱՆԻՆ, | ՈՐ ԷՐ ԱԶԳԱ-
ԿԱՆ ՆՈՐԻՆ, ԱՍՏ ՓՈՒԽԵՑԱՒ ԱՌ ՍԱ-
(ՍՏՈՒՄ)Ծ ՇԻՆԻՊ(Է)Կ ՀՈԳԱՅ՝ ԶՀ-
(Ո)ԳԻՆ:

341. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է: Երեսից կես մասը քառատող արձանագրության հետ մեկտեղ փշրվել է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱ(Ն)... | ԵՑԻ ՅԱՐՈՒԹ՝
ՊՈՒԻ | ՍՏՐ ԶԱՍԱՄՆ... | ԹՎ(ԻՆ)ՈՄ...:

342. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարթ սալանման: Վրան յոթ տողով փորագրված է: Գրտնըվում է Մաղիանի մեծ գերեզմանոցում (ճկ. 121).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, Ի ԶԱՂԱԶԷՆ | ՍԵՐՏԻՆԵՑԻ, ԵԿԻ | ՍԱԴԻԱՆ Վ(Ա)Խ-
 ԶԱՂԵՑԻ, ՌՃՁԵ (1736) | ԹՎ(ԻՆ) ՆՈՅԵ-
 (Ս)ԲԻՐԻ | ՄԵԿԻ:

343. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գախարդի մոտ, Գույ-
 ցաձև (ճկ. 122).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈ|ՈՍՄԻՄԻ, ՈՐ ԻՄ Դ-
 |ՈՒՍՏՐ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, ՌՃՁԵ (1736) ԹՎ(ԻՆ):

344. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույցաձև (ճկ. 123).
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂԱ-
 ԿԻՑ ՍԱՐՔԱՐԻԳԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻ (1771):

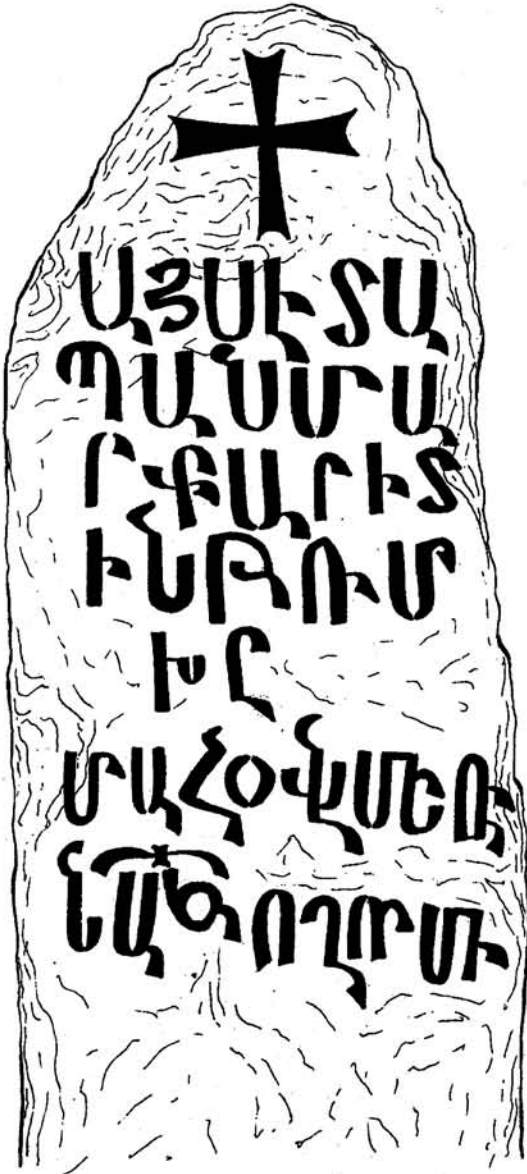
345. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույցաձև (ճկ. 124).
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ԱԹԱ ... ԵՒ ՈՐԴԻ |
 ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) | ՌՄԻ (1771):

346. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույցաձև (ճկ. 125).
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
 ԱՆԳՕՆԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

347. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 126).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՂԻՔԱՐԻՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799): ՄԱՀՕՎՆ ՄԵՆԵՒՆ, Ա(ՍՏՈՒ-
 Ա)Ճ ՈՂՈՐՄԻ:

№ 348-ի և 349-ի գրչանկարները

348. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույ-
 նաձև (նկ. 127).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799):

349. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույ-
 նաձև (նկ. 128).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)|ՌՄ
 ԽԸ (1799), | ՈՐ Է ՈՐԴԻՔ | Տ(Է)Ր ՅՕՀԱՆԻ:

350. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 129).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799):

ՓԱՆՐԱԲՈՒՇ

№ 350-ի գրչանկարը

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ փոքրիկ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի Սաղիանից 5-6 կմ հյուսիս: 1861 թ. Փախրաքուշն ուներ 10, իսկ 1890 թ. 16 տուն (70 մարդ):²³⁶ Գյուղատեղիում պահպանվում է փոքրածավալ գերեզմանոցը, ուր պահպանված արձանագիր տապանաքարերը (շուրջ 15 հատ) վերաբերում են XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, Աղսու գետի հովտին նայող թեք անտառածածկ սարալանջին պահպանվում են միջնադարյան մի ավերակ վանքի մնացորդները:

Հնավայրը, ուր հայտնաբերվեցին նաև արձանագրություններ, հայտնի է Մխլու վարդապետի վանք անվամբ (Միքայել վարդապետի վանք): Ավերակների մեջ պահպանվել են մի քանի խաչքարեր, արձանագիր քարեր, որոնց մի մասը, երևում է, ազուցված են եղել երբևէ գոյություն ունեցած եկեղեցու պատերի մեջ: Հուշարձանախմբի ուսումնասիրությամբ առաջինը զբաղվել է Մ. Սմբատյանը. «Մի քանի Սաղիանցի եւ Փախրաքիւշցի մարդկանց հետ զնայով Մխլու վարդապետի վանքը, աշխատեցինք արձանագրեր գտնել, եւ սեղանոյ օծեալ վիմի (վեմ քարի) շրջապատը փորելով եւ եղած քարերը շրջելով՝ գտանք 15-ի չափ խաչքարեր զանազան թուերով եւ զանազան մարդկանց անունով, որ են հետեւեալքն»:²³⁷ Հնավայրում XIX դարի վերջին եղել է նաև Քաջբերունին, որը տեսել է արձանագրված միայն երկու քեկոր:²³⁸ Մեր այցելության ժամանակ գտանք միայն 7 արձանագիր քարեր և խաչքարեր: Տարօրինակ էր, որ նախկինում հրատարակածներից ոչ մեկը չվերագրվեց: Այդպիսով, ստորև ներկայացվող հավաքածուն բաղկացած է 24 արձանագրությունից:

Դատելով պահպանված վիմագրերի բովանդակությունից XVI-XVII դարերում տեղում գոյություն է ունեցել բավական աշխույժ հոգևոր կենտրոն, որին զանազան անձինք կատարել են բազմաթիվ նվիրատվություններ: Ուշագրավ է նաև վիմագրերի բավական ինքնատիպ գրչությունը:

356. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 130).

ԽԱՉԱՅՅՏՈՒՐ ԵՂԲԱՐՆ ԻՄ | ՊԱՂՈՒՄՆ ԵԻՁՀԱՅՐՆ | ՄԵՐ ՆԻ ... | ... ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ ... (1620-ական թթ.):

357. ԽԱՉՔԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 131).
ՄԿՐԴԻՉ, ՄԱ(Բ)ԳԱՐԻՏ:

351. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱՐԱԲ(Ա)ՂՈՒ Ի ԿՈՒՂԷՆ ԱՎՏՈՒՇՕՅԵՑԻ ՅՕՄԷՓԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՈՒՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՈՄՇԴ (1805):

352. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐ(Ա)ՊԱՂՈՒ ԱՇԱՆԵՑԻ ԳԱՆԵԼԻ ՈՐԴԻ ԶԱՎԱՏԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՈՄՇԵ (1806):

353. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ, Ի ԳՈՒՂԷՆ ԹԱՂԱՍԵՑԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ՈՐԴԻ | ԱԲԱՔԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՈՄԿԵ (1816):

354. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԵՂԷՆ | ԹԱՂԱՍ, ՓԻՐԻ | ՈՐԴԻ ՊԱՏԱԼԻՆ, | ԹՎ(Ի)Ն ՈՄԿԵ (1816):

355. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև, վրան քանդակված է երաժշտական գործիք.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ, ԳԻՒՂԷՆ |

236. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

237. Մ. Սմբատյանց, էջ 186-187:

238. ՀՀՊՊԿԱ ք. 57, գ. 1, գործ 439, քերթ 31:

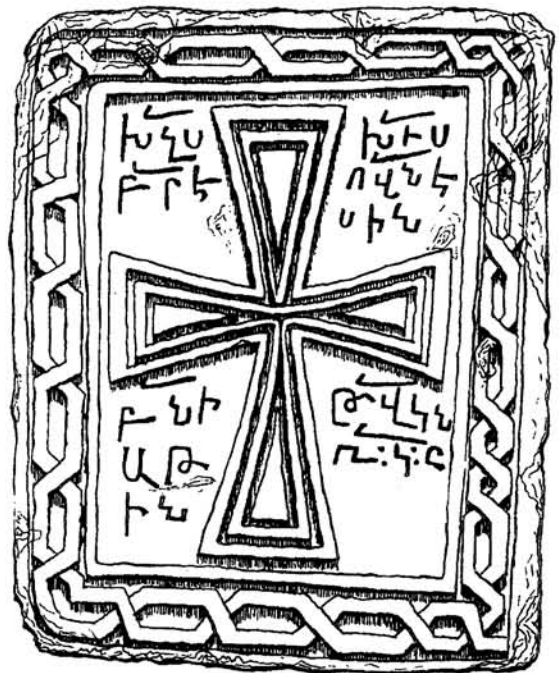
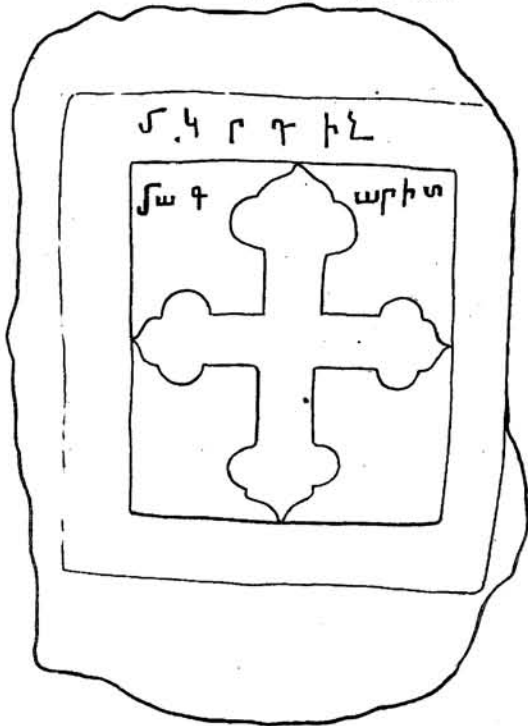
358. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ԶԱՐ, քառակուսի, սրբա-
տաշ (նկ. 132)
ԵՄ ՅԱԿՈԲ ՍՄԱՐԳԱՒԱՂԳՍ ԳԻՐԵՑԻ,
ԹՎ(ԻՆ) ՌՀԶ (1627):

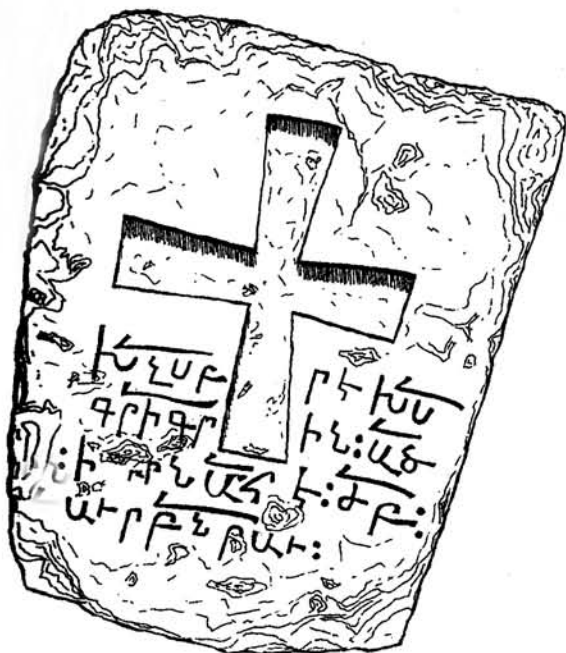
359. ԽԱՉԶԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 133).
Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ:

360. ԽԱՉԶԱՐ, փոքր (նկ. 134).
Խ(Ա)ՉՍՄ Բ(Ա)ՐԷՄ(Ա)ԻՍՈՎ(Ա)ՆԷՄԻՆ,
Բ(ՈՒ)ՆԻՍԻԱԹԻՆ, ԹՎ(Ա)Կ(Ա)Ն | Ռ:Կ:Ը:
(1619):

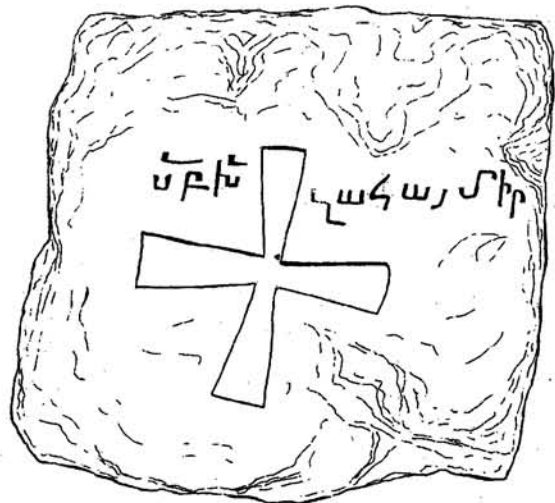
№ 356 և 357-ի գրչանկարները

361. ԽԱՉԲԱՐ (նկ. 135)
 Խ(Ա)ՉՍ Բ(Ա)ՐԷԽ(ԱԻ)Ս| ԳՐԻԳ(Ո)ՐԻՆ:
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ|(ԱՏ)ՊՈՒՐՆ Ա(ԻՐՀՆՈՒԱ)Ծ
 Է...: ԺԲ: (12)| ԱԻՐ...:

362. ԽԱՉԲԱՐ
 Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԴԽԱՉԱՅՏԻՐ:

363. ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՐԵՅ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

364.
 ԽԱՉՍ ՏԷՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ:
 Հրատ Մնրատեանց, 186:

365.
 ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

366.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ ՃԱՆՈՒՊԵՐՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

367.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ ԹՈՍԱՍԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

368.
 ՉՈՒԹՈՒՐԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

369.
 ԴԻՆՈՒՇ ԱՂԱՅԻՆ Է:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

370.
 ՇԱՀՈՒՄԻՆ, Թ. ՋԿԲ (1513):
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

371.
 ԹՎՆ ՌԿԸ (1619), ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱ-
 ԲԵՒԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԳԻ ԽՈՋԱԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

372.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ ԱԻԱՔԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

373.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐ
 ՔԱՀԱՆԱՅ, ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ,
 ԹՎԻՆ ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

374.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

375.
 ԱԻԱՆԷՍԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

376.
 ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԱՏԵԱՆԻՆ:
 Հրատ. Մնրատեանց, 186:

377. ԽԱՉԲԱՐ, փոքրիկ գրությամբ.
 ՇԻՆԵՑԱԲ...:

Հրատ. Մնրատեանց, 186: →
 Ծանոթ. Այս խաչքարը Մ. Մնրատյանցը իր ժա-
 մանակին տեղափոխել է տվել Սաղիանի վանք (մենք
 այն չենք գտել):

378. ԽԱՉԲԱՐ.
 ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԱԲՍ...:
 Գրակ. Զաջրեքունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 31:

379. ԽԱՉԲԱՐ.
 ... ԲԱՐԵՒԱԲՍ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, Թ. ՌԿԲ
 (1613):
 Գրակ. Զաջրեքունի, նույն տեղում:

Քալախասը գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 10 կմ հարավ, գոգավոր սարահարթում: 1861 թ. գյուղն ուներ 44, իսկ 1890-ին 86 տուն (375 մարդ) հայ բնակչություն:²³⁹ 1914 թ. գյուղն ուներ 717 հայ բնակիչ:²⁴⁰ Հայտնի է, որ Քալախասի բնակիչները բնիկներ էին:²⁴¹ Երկրամասի հայոց շատ գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել ու ամայացել 1918-1920 թթ.: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Քալախասը նորից դարձել է բարեշեն գյուղ: 1980 թ. գյուղն ուներ 263 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴² Նրանք 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են աղբյուրներ, եկեղեցի, գերեզմանոց: Առանձնապես արժեքավոր է գյուղամիջի Մր. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ամբողջապես կանգուն է, կառուցված

սրբատաշ քարերով, փայտածածկ: Ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Ավագ խորանի երկու կողմերում կան շուրջառկայուն հատակազով մեկական ավանդատներ: Հյուսիսային որմուն, իր ավանդական տեղում պահպանվում է մկրտարանի ավազանը: Ծածկը պահում են երկու զույգ փայտե սյուները: Ըստ պահպանված արձանագրությունների այն՝ կառուցվել է 1833 թ. Քալախասեցի Մովսես Սկրտչյան Նիսիսյանցի միջոցներով:

Գյուղի հարավային կողմում գործում են մի քանի աղբյուրներ, կառուցված սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր սարավանդի թեքության վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած ամենահին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի երկրորդ կեսին:

Քալախասի հարավային ու հարավարևմտյան կողմերում տարածվում է բավական ընդարձակ պարսկական գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են մի քանի գմբեթաձև դամբարաններ «քյումբազներ»: Հնավայրը թվագրվում է XVII դարի 2-րդ կեսով: Դամբարանների որմերին ու տապանաքարերի վրա պահպանվել են արաբատառ արձանագրություններ:

239. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
240. "Кавказский Календарь на 1915г." Тифлис, 1914, էջ 139:
241. Մ. Բաբխուսյանց, 624. աշխ., էջ 166:
242. «ԱՄՀ», հ. 5, Բաքու, 1981, էջ 336 (աղբյուրներին):

380. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային պատին մկրտարանից քիչ բարձր ազուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է.
ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1833, ԻՄԿ Ի ԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ 1282, ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՏԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՓԱԿԱՆ ՍՈՒ(Յ)Ն ԳԻՒՂ ՔԱԼԱԽԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄՈՎՍԷՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՆԻԱԶԵԱՆՑՆ Ե(Ի) ԵՂԵԱԿ(Բ) | ԻՒՐ ԱՇԽԱՏՕՂ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՆԻԱԶՈՒ:

Ծանոթ 1863 թ. քալախանցիները թեև կոնսիստորիայից ստացել էին իրենց եկեղեցու տանիքը նորոգելու բյուջավորությունը, սակայն, տեսնելով որ եկեղեցու պատերը ևս խարխուլված են (երկրաշարժից), այդպես էլ ոչ մի նորոգում չկատարեցին: Համապետության պարոն Մուսայել Միրզայանցը 1872 թ. հոգևոր կառավարությանը առաջարկել է իր սեփական միջոցներով այն նորոգել հիմնովին՝ սրբատաշ քարերով, որն արդեն բավական ժամանակ դարձած էր անօգտագործելի: 1875 թ. եկեղեցու բոլոր նորոգչական աշխատանքները բարեհաջող ավարտին էին հասցված (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 1, 3): 1895թ. եկեղեցին դարձյալ գտնվում էր քայքայված վիճակում: Նորոգման նոր աշխատանքների կատարման համար գյուղացիները համախոսակամով դիմել էին հոգևոր կառավարությանը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9120. ք. 2): Եկեղեցու համախափ քայքայման պատճառը երկրաշարժերն էին:

381. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԽԱՉՔԱՐ. ազուցված ավագ խորանի դեպի սրահ նայող արևմտահայաց պատին.

Ի Ս(ՈՒՐ)Բ | ՄԵՂԱՆՆ | ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ | ՔԱԼԱԽԱՆՑԻ ՄՈՎՍԷՍ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ | ՆԻԱԶԻԱՆՑԻՆ:

382. ԽԱՉՔԱՐ, ազուցված նախորդի օրինակով.

ԹՎ(Ի)Ն ՈՄՂԲ, (1833) | ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՏԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ:

383. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուտքից վեր 6 տողով արձանագրված է (նկ. 136).

ԱՅՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՏԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻՆ | ՔԱԼԱԽԱՆՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԵԿՆ / ԵՒ ՈՐԴԻ ՆՈՐԱ ՄՈՒՍԱՅԷԼՆ | ՄԻՐՁԱՅԵԱՆՑ Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ | ԻՒՐԱՆՑ: 1873 ԱՄԻ, ՅՈՒԼԻՍԻ 15:

384. ԱՂԲՅՈՒՐ, քիսում է գյուղամիջում, եկեղեցու մոտ: Ծակատին ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՔԵԱԼԱԽԱՆՈՒ ԲՆԱԿԻՉՔ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԱՂԲՈՒՐՍ ԸԻՆԵՑԻՆՔ ՄԿՐՏԻՉ, ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՒ ՄԵՋԼՈՒՍ ԱՂԱՍԱԼՕՎՔՍ, 1871 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍԻ 26:
Գրակ. Զաջբերունի, նշվ., փաստաթուղթ, քերթ 9:

385. ԱՂԲՅՈՒՐ, գյուղում (նկ. 137).
ԻՆՉ ԱՋԱԿՑ(ՈՒ)ԹԻՒՆ ՑՈ(Ի)ՅՑ ՏԱԼՈՒ | ՀԱՍԱՐ ԽՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՍ

ԵՄ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ԸԱՀՈՒՄԵԱՆ | ԵՒ ԶԵԼԱ-
ԽԱՆԻ Գ(ԻՒՂԵՐ)Ի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ,
ԱԿՏԻՎԻՆ, ՆԱԽ(ԱԳԱՀ) Օ. ՊԱԴՎԱՆԻՆ,
ԲԲ(ԻԳԱԴԻՐ) Մ. ԻՇԽԻՄԻՆ Պ.Կ.Շ.Ն. ՄԵ-
ՐՈԺԱ, ՀԱՇՎԱՊ(ԱՀ) Մ. ՆԻԿՕԼԱՅ, ԶԱՐ-
ՀԱՏ Գ. ՖԻԻԴՈՆ, Մ. ԲԱԲԱ, ՎԱՐՊԵՏԸ՝
Գ. ՄԻՐԶԱԷԱՆ Մ.:

386. ԱՂԲՅՈՒՐ, հնգաթև աստղի քանդակի
աջ կողմում 13 տողով փորագրված է նորոգման
արձանագրությունը (նկ. 138).

ՀԻՇԱՍԱԿ Է ԱՂԲՅՈՒՐ | ՊԱՊՍ ԳԱԶԱ-
ՐԻՑ ԵՒ ՀԱՅՐԻԿՄ ՄԻՔԱՍԵԼԻՑ ՀԻՄԵԸ
ԴԻՎԱՏ Է 1850 Թ. | ԱՀԱ ՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՄ
1952 Թ. | ՎԱՍԵԼԵՑԵ ԶՈՒԻՐԸ ՈՂՈՐՄԻ ՏԻ-
ՎԵՔ ԻՆՉ ՉԵՐԻ ՀԱՐԱԶԱՏ ԳԻՒՂԱՑԻ ԳԱ-
ՆԱԶԵԱՆ | ՄԻՐԶԱԶԱՆ. ԶԵԼԱԽԱ(Ն):

387. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Զարախանից 2
կմ հյուսիս, գյուղից Մատրասա տանող ճանա-
պարհի աջ եզրին: Ամբողջապես քարաշեն է: Ունի
մի քանի գոթեր՝ իրականացված միակտոր մեծա-
չափ քարակտորներից (նկ. 139).

ԻՇԱԿ(Ա)ԿՄ ՄԵԼԸՈՒՄ | ԳԱՐԱՍԱՆԵԱՆ-
ՑԻ, | 1861 ԱՄԻ, | ՄԱԴԻ(Ա)Ս(Ա)Յ:

ԶԱՐՔԱՆՉ

Գավառի ծաղկուն ու մարդաշատ գյուղերից
մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շափախուց)
9-10 կմ հարավ-արևմուտք, զոգավոր բարձրադիր
սարահարթի վրա: 1861 թ. գյուղն ուներ 123, իսկ
1890-ին՝ 231 տուն (1312 բնակիչ):²⁴³ 1914 թ. Զար-
քանց ուներ 1723 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴⁴ Ըստ
Մ. Բարխուտարյանցի. «Զարքանցի բնակիչք ամ-
բողջապես հայ են եւ բնիկ պեղացի»²⁴⁵, իսկ Մ.
Սմբատյանցը նշում է. «Զարքանց գիւղի բնակիչքն
լեզուով. սովորութիւնով եւ ամեն բանով երեսում են,
որ Պարսկաստանի Խոյ քաղաքիցը, կամ գիւղե-
րիցն են գաղթել. մի քանի դար առաջ: Եւ իսկապէս
Թռռնաւան գաւառիցն են, որ այժմ Չոքսայ մըքալ՝
հանդէպ Նախիջեւանայ՝ յայնկոյս Երասխայ»:²⁴⁶
Այնհայտ է, որ հետազոտողների տեսակետները
իրարամերժ են: Սակայն հարցը լուծվում է գյու-
ղում պահպանված պատմական հուշարձանների
քննությամբ:²⁴⁷

243. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

244. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 140:

245. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 164:

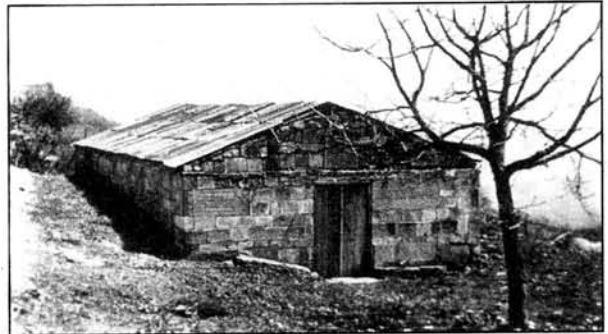
246. Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 168:

247. Մինչև անգամ քարքանցիները գաղթած են համարվում
մահ Անիից, ըստ որում իբր տեղական ավանդությամբ. «...
Քարքանցը, ինչպես երեսում է եւ տեղական լեզուից, պիտի
գաղթած լինի Հայաստանից, տեղական ասանդութեամբ՝ Ա-
նիից...» (Մ. Սարգիսբեկյան, «Մշակ», 1902, № 62 էջ 2):

Զարքանցի արևելյան կողմում տարածվում է
հին ու խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի մի
ծայրում քաղումները ցայտօր շարունակվում են:

Տեղում պահպանվել են հարյուրավոր անար-
ձանագիր անտաշ սալաձև և սրբատաշ ուղղանկ-
յունաձև տապանաքարեր: Վերջիններից մի քա-
նիսն ունեն կենցաղային քեմաներով քանդակներ
ու գաղղեր: Մրանք հար և նման են երկրամասի ու-
րիշ շատ հին գերեզմանոցներում պահպանված
տապանաքարերին, որոնց արձանագիր կամ թվա-
կիր օրինակները հանդիպում են առավելագույն XIV
դարից: Զարքանցի գերեզմանոցում կան նաև
XVII-XVIII դդ. բնորոշ բազմաթիվ տապանաքա-
րեր, որոնց թվում բարեբախտաբար կան նաև ար-
ձանագրվածները: Այսպիսով, եթե ականա անտե-
սենք գյուղում պահպանված մնացած կարևոր հու-
շարձանները, միայն այս գերեզմանոցի ուսումնա-
սիրությունն ապացուցում է, որ Զարքանցում հայե-
րը բնակվել են առնվազն միջնադարից (ավելի
ճիշտ վաղնջական ժամանակներից): Հետևաբար
ուշ միջնադարում և առավել ևս XIX դարում այն
միայն համարվել է ի հաշիվ Պարսկաստանից ու
այլ վայրերից գաղթած հայ բնակչության:

Գերեզմանոցի հյուսիսային եզրին, բարձրա-
դիր տեղում պահպանվում է Սբ. Սահակ մատուռը:
Մրա որմերում կան ինչպես հին, այնպես էլ նոր
ժամանակների (XIX-XX դդ.) նորոգությունների
առթիվ փորագրված արձանագրություններ:

Ըստ ավանդության մատուռը կառուցվել է լու-
սավորչական դավանանքն ընդունած և այդ իսկ
պատճառով իր ցեղակիցներից նահատակված,
ազգությամբ պարսիկ, ոմն՝ Յուսուֆի (քրիստոնյա
օծվելուց հետո վերանվանվել է Սահակ) գերեզմա-
նի տեղում: Մրա նահատակումը տեղի է ունեցել
1417 թ. մի գետի ափին, որը հետագայում անվան-
վել է Սբ. Սահակ (թրքերեն՝ Փիր Սահաթ): Այս նա-
հատակի պատմությունը արտացոլվել է հայ մա-
տենագրության մեջ: Աղբյուրներից մեկում կար-
դում ենք. «Եւ յուսուֆի ելեալ անտի՝ սկսաւ միսան-
գամ շրջիլ ի քարոզութի ի հեռաւոր գաւառս զամս
ոչ սակաւ, եւ դարձոյց զբազումս յայլագգեաց ի
հաւատս: Չկնի ամի յետ բզմ ժնկաց գնաց յեր-
կիրն շրտանայ ի շամախի քաղաք եւ անդ կալեալ
եղև մատնեցաւ ի ձեռս դատաւորին. եւ հատաւ ի
վր նր վճիռ մահու: Յայնժամ ոսէ յուսուֆի ցղատա-
ւորն. խնդիր մի հայցեմ ի քէն. եթէ կատարես, ինձ
մեծ երախտաւոր լինիս. եւ այս է, զի այրեսցես զիս

հրով՝ ի նշանակ սիրոյն քսի, որ վառեալ կայ ի սրբ-
տի իմում: Չայս իբրև լուսա մի ոմն ի շրջակայից՝
գայրացաւ եւ եհար բրով զգլուխ նր. մինչև պատա-
ռիլ գագաթան եւ հոսիլ արեան յորդոքք եւ երեսս
երանելոյն: Առեալ տարան ապա զնա եւ քարկո-
ծեցին. եւ յետոյ այրեցին զմարմին սբյն. ի եւ զիշե-
րի ծագեաց լոյս ի վր նորա: Եւ եղև կատարումն
յուսիայ՝ իսահակ կոչեցելոյ՝ ի թուին հայոց. պկզ.
(1417) ի ժա. ատր անեկի ամսոյն»:²⁴⁸

Մատուռի հիմնապատերը հին են, շինարվես-
տով բնորոշ XV-XVI դարերին: Նկատվում է նաև,
որ այն շատ անգամ է ենթարկվել նորոգության:
Ներկայում փայտածածկ է, կառուցված սրբատաշ
ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Հատա-
կազմում ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հո-
րինվածք: Միակ մուտքը բացված է արևմտյան
ճակատից: Նույն կողմից, արտաքուստ ազուցված
են սրբատաշ մի քանի արձանագիր քարեր, որոնք
պատմում են շենքի կառուցման, նորոգումների հետ
կապված պատմական կարևոր դեպքերի մասին:

Արձանագրություններ են ունեցել նաև Սր.
Սահակ մատուռին նվիրված եկեղեցական տար-
բեր իրեր:

Քարբանջի նոր եկեղեցին հնի տեղում կա-
ռուցվել է 1848-ին. «Հոյակապ եւ զմբեառոր ..., որ
կրում է Ս. Աստուածածին ²⁴⁹ անունը, ...»:²⁵⁰

Քարբանջ գյուղից վերև, այգիների մեջ մի
բլրակի վրա, Սարքու կոչված տեղում կա «Նահա-
տակ» անունով սրբատեղ:

388. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղ-
ղանկյունաձև, սալաձև, եզրերը զարդարված են
քանդակագարդ շրջագոտիով: Կենտրոնում 8
կարճ տողերով փորագրված է (նկ. 140).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՍԿԸԱԹԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ՝
ՔԻՆԵԼԱԹԻՆ, ՈՐ ԷՒՓՈՒԽԵՎՅԱԿ | ԱՌ-
Ա(ՍՏՈՒՍ)Ը ԹՎ(ԻՆ) | ՌՃՁԵ (1736):

389. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 141).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՐԶԱՆՃՅԻ | ՄԱՐՏԻՐՈ-
ՄԻՈՐԴԻ ԴԱԲԻԹԻ, Թ(Վ)ԻՆ ՌՄԿԹ (1820).
ՆՈՒՆՊՐԻ Գ(3):

390. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև,
ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Կ(Ա)ՆՃԵՑԻ ԴՈՒՍՅՐ՝
ԳՐԻԶՈՐԻ ԵՒ (Շ)ԻՐՎ(Ա)ՆՑԻ Գ(Ա)ԶԱՐԻ
ԿՈՂԱԿԻՑ՝ Հ(ԱՆ)Կ(ՈՒ)ՑԷԱԼ Խ(Ա)Ն(ՈՒ)-
ՄԻ, Թ(Վ)ԻՆ 1830:

391. ՍԲ. ՄԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճա-
կատում մուտքից աջ ազուցված սրբատաշ քարին
8 տողով փորագրված է (նկ. 142).

ԱՅՍ ՆԱՀԱՏԱԿՍ ՅԱՅԼԱԶԳԱՅ Է, Ի ԾՆԷ
ԲՈՒՆԵՑՆՈՅ ԵԿԵԱԼ Ի ՀԱՒԱՏՍ ԼՈՒ-
ՍԱՈՐՉՈՅՆ | ՉԵՆՆԱՏՐԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ -
ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ս(Ա)ՀԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՈՐՈՐՅ
ՎԱՄՆ ՀՈՒՐԲ ՓՈՒԽԵՑԱԻ ԱՅՐԵԱԼ ԻՍ-
ԿՈՅՆ | Ի ՄԵՐ ՆՈՐԱՅ ԿԱՌՈՒՑ ԵՒ ԶԱՅՍ
ՓՈԶՐԻԿ ՄՎՏՈՒՐ ՇԱՄԱԽԵՑԻ ԳԱԶԱ-
ՐԵԱՆ | ԱՅՐԸՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՀԱՅՑԷ ԻՑԵ-
ՆՋ ՀԱՆԴԵՊՈՂԱՅ ՍՐՏԻ ՏԵՈՒՐ, | ՄԱԳ-
ԹԵԼ Ի Տ(ԵԱ)ՌՆԷ ՎԱՄՆ ԻՆԶԵԱՆ ԿԵՆ-
ԹԱՆԻ ՋՈՒՐ, 1817 ԹՎԻՆ, | ՄԱՅԻՄԻ 1:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165-166: Մմբատեանց,
163: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 15 (ան-
տիպ):

392. ՍԲ. ՄԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճա-
կատում մուտքից վեր ազուցված քարին 13 տողով
փորագրված է (նկ. 143).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1891, ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382, |
ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻՆ |
ՀԱՅՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿԻ | Տ. ՄԵՍ-
ՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ | ՄՄԲԱՏԵԱՆՑ
ՆԱԽՁԵԻԱՆՑԻՈՅ | Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒ-
ԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՅ | Տ.Տ. ՄԱԿԱ-
ՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՒ-
ՐԲ ՄԱՀԱԿԱՅ | ՆԱՀԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՄԱՏ(ՈՒ)ՈՍ | ՏՐՕՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱԶԳԱՅ-
ՆՈՅ | ՄԵՐՈՅ, ՈՐ Ի ԲԱԶՈՒ ԶԱՂԱԶԻ, |
ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱՀ(Ա)
ՆԱՅԻ | ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168: Քաջբերունի, նշվ.
փաստաթուղթը, թերթեր 15-16 (անտիպ է):

393. ՍԲ. ՄԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, ներսում՝ խորա-
ցի պատին հակիրճ փորագրված է.
ԵՍ ՄԵԼՔՈՒՄ:

248. Միքայել Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, հ. 3, Երևան.
1984, էջ 440-441:

249. Սր. Սահակ մատուռին նվիրված մի արձանագիր մոմակա-
լից պարզված է, որ գյուղի հին եկեղեցին ևս կոչվել է Սր.
Աստվածածին:

250. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 164:

394. ՄԲ. ՄԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, նախորդի մոտ, նմանաճ.
Տ(Է)Ր ՕՀԱՆՍ:
Ծանոթ. Երկու կարճ հիշատակություններն էլ ունեն
ճիշտություն ոճն ու տառածևերը, բնորոշ XVII-XVIII դդ.:

395. ՄԲ. ՄԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճա-
կատում, արտաքուստ մուտքից ձախ (հյուսիս) ա-
զատված ուղղանկյունաձև սրբատաշ քարին փո-
թագրված է (նկ. 144).
ԱՅՍ ՈՒՆՏԱՏՈՒՆԸ | ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅԵՑ
ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎ | ԳԱՐԵԳԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԵՒ ՎԵՐԱՂՈՒՐԱՍԱՆԻ 1971Թ.:

396. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվել է Սբ. Սահակ
մատուռի ներսում (ներկայում տեղում չէ): Վրան
կարդացված են եղել միայն հետևյալ երկու բառերը.
ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ...:
Հրատ. Մմբատեանց, 164:

397. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այժմ պահպանված չէ:
Սրա մուտքի ճակատին գրված է եղել.
ԵՍ ՏԷՐ ԱՄԳ ՇԱՄԱԽԵՅԻ, ՈՐ ԵՄ ՈՐԴԻ
ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ՇԻՆԵՅԻ,
ՀԱՆԴԷՊ ՍՈՐԱ ՅՕՐԻՆԵՅԻ, ՏՆՏԵՍԱ-
ՏՈՒՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՅԻ, ՈՎ ՈՐ ՍՈՐԱ ՄԷՋՆ
ԲԱՋՍԵՍՅԷ, ԹՈՂ ԲԱՐՈՎ ՎԱՅԵԼԵՍՅԷ,
ՈՍԼԲ (1783) ԹՎԻ:
Հրատ. Մմբատեանց, 164:

398. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այս արձանագրությու-
նը ևս ներկայում պահպանված չէ.
ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382,
ՀՐԱՍԱՆԱԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐ-
ՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՅԱԻ ՄԵՂԱՆԱ-
ՏՈՒՆՍ ՈՒՆՏԱՒՈՐԱՅ ՏՐՕՔՔՔ ԲԱԳՈՒԵՅԻ
ՀԱՅՈՑ, ՎԵՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՄԲ ԶԱՐՔԱՆ-
ՋԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏԵԱՆՑ:
Հրատ. Մմբատեանց, 168:

399. ՋԱՆԳԱԿ, նվիրված է եղել Սբ. Սահակ
մատուռին: Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԷՐ ԳԵՈՐԳԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻ-
ՍԱԲԵԹԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԶԱՐՔԱՆՋՈՒ
ՍՈՒՐԲ ՄԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. ԹՎ.
ՌՃԿԷ (1718):
Հրատ. Մմբատեանց, 170:

400. ՄՈՍԱԿԱԼ, նվիրված է եղել Սբ. Սահակ
մատուռին.
ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՄԱՔԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՉԻՆ, Ի
ԴՈՒՌՆ ՄԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 170:

401. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, սրա
մասին ամենաինքն հիշատակությունը 1734 թվա-
կանից է (թեև առնվազն միջնադարից գյուղում ե-
կեղեցի գոյություն է ունեցել): Հայտնի է, որ 1848 թ.
Զարքանջում կառուցվել է նոր եկեղեցի, ըստ որում

հին ու ավերակ եկեղեցու տեղում: Սրա հիմքերը
փորելիս գտնվել են հին եկեղեցուն պատկանած մի
շարք իրեր, որոնցից մի քանիսն՝ արձանագիր: Նոր
եկեղեցին իր հյուսիսային մուտքի ճակատին ունե-
ցել է շինարարական արձանագրություն (արձա-
նագրությունը չի պահպանվել, իսկ եկեղեցին մեզ է
հասել խիստ ձևափոխված տեսքով):

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՍՐԲՈՒՀՈՒՅ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԻ, ՀԻՄՆԱԴ-
ՐՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՄԷՐ ԱՉԳԻ ՇԱՍԱԽԱԲ-
ՆԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱՋԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԿԱ-
ՏԱՐԵՅԱԻ Ի ՉԵՌՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՆՈՐԻՆ
ՄԱՐԳԱՐԷԻ ԼԱՋԱՐՈՎԻ Ի ՆՈՅՏԵՄԵՐԻ
4 1848 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 164
(վերջինիս մոտ արձանագրությունն առավել ամբողջա-
կան է հրատարակված, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. 1865 թ. քարքանջիցները գրել էին, որ ի-
րենց Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հնության պատճա-
ռով քայքայված էր և նորոգման անհրաժեշտություն էր
զգացվել հատկապես տանիքի հատվածում (Ֆ. 56, գ. 1,
գ. 4630, թ. 3): Նույն թվին թեմի առաջնորդը կարգադ-
րություն էր արել եկեղեցին պարսպապատել (Ֆ. 56, գ. 1,
գ. 4368, թ. 20): 1867 թ. հարկավոր նորոգումները կա-
տարված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3684, թ. 21): 1873 թ. օգոս-
տոսի 16-ին քարքանջիցը նորից դիմել էին հոգևոր կա-
ռավարությանը եկեղեցու տանիքը դարձյալ կարածե-
քով պատելու խնդրանքով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6380, թ.1,2):
Թույլտվությունը ստացել էին նույն թվին: 1875 թ. մի գե-
կուցումով կոնսիստորիան սինոդին հայտնում էր, որ
Զարքանջի եկեղեցու նորոգման աշխատանքները ա-
վարտված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6214, . 3): 1880 թ. Մարտի-
քա Հայրապետյանի սինոդին գրած խնդրագրում աս-
վում էր, որ եկեղեցու մի քաղը նորոգելու համար հարկա-
վոր ծախսը կազմում էր 150 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 7372):

402. ԹՇՈՑ, գտնվել էր Սբ. Աստվածածին ե-
կեղեցին կառուցելու ժամանակ: Սրա երկու կողմե-
րում գրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱՐՏԱՐԻՆ ԵՒ ԵԱՂՈՒՊԻՆ
ԱՅՍ ԹՇՈՑԱ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (որից և առնում
ենք): Մմբատեանց, 169 (ունի միայն «ՄԱՐԴԱՐԻՆ ԵՒ
ԵԱՂՈՒՐԻՆ» բառերը):

403. ԽՆԿԱՏՈՒՓ, որի երեսին գրված է եղել.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՆԻԿԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ԶԱՐ-
ՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ
Է ԹՈՒՆԻԿԻՆ, ԵՏՈՒ ՌԹ. ԶԱՐՔԱՆՃԻ ԵԿԵՂԵ-
ՅՈՒՆ): Մմբատեանց, 169 (որից և առնում ենք):

404. ՋՐԱՓԱՐՉ, (լվացվելու իբրտը), երեսին
գրված է եղել.

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՏՓԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ
ԶԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 165
(ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՏՓԻՆ,
ԵՏՈՒՐ ԶԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ ձևով):

405. ՄՈՍԱԿԱԼ, որի - երեսին «լու գրով» գրված է եղել.

ԳԱԼՈՒՄՍԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀԱԿԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165: Սմբատեանց, 170:

406. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան «անձեւ գրով» գրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԹԱՐԻՂՈՒԼՈՒ ԿՈՂԱ- ԿԻՑ ԿՈՒԼԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ. ՈՆ. ՇԱՊԻՔ:

Հրատ. Սմբատեանց, 170:

Շանոք. №. 399 և 400 արձանագրությունները միևնույն մտակալի վրա են գտնված եղել:

407. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՇԱՍԱԽԵՅԻ ԴԱԶԱՐ ԳՐԻ- ԳՈՐԵԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀՈՒՓՄԻՍԱՅ

ՅԱԿՕԲՈՎՆԱՅԻՆ 1819 11/6:

Հրատ. Սմբատեանց, 170:

408. ՋԱՆԳԱԿ, վրան եղել է. ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՄԻՍԷՕՆԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐԻՆ ԶԱՐԶԱՆՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. ԹՎ. ՌԻՉՁԳ (1734):

Հրատ. Սմբատեանց, 170 (որից և առնում ենք): Բարխուտարեանց, 165 (ՄԻՍԷՕՆԻ փոխարեն ունի ՄԻՍԷՈՒՆ):

409. ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, վրան փորագրված է ե- ղել «հին և տձև տառերով».

ԿՈՒԼԻՆ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԵՏՈՒՐ ՍՈՐԱ Հ. ԻՆ: ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԲԱՐԻՉՈՒԻ ԵՒ ՈՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ Ս.:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165:

Շ Ա Ք Ի Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շաքիի շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. օգոստոսի 8-ին: Իր ներկայիս զբաղեցրած տարածքով հա- մապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Շաքե գավառին: Շրջանը սահմանակից է Ադրբեջանի հանրապետության Կախի, Եվլախի, Աղդաշի, Կուտկաշենի, Վարդաշենի և Դաղստանի Ռուտուլի և Ախ- տիի շրջաններին: Ջրաղեցում է 2.4 հազ. քառ. կմ մակերես: Շրջանում կա մեկ քաղաք՝ Շաքի շրջկենտ- րոնը, մեկ քաղաքատիպ ավան և 64 գյուղ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում գուտ հայաբնակ էին 17 գյուղեր. Գետաշեն (Չա- քյանդ), Գյոյբուլաղ կամ Գյոզբուլաղ, Դայաբաշի, Դոզլու, Մալիբեկ, Մեժլիս, Ջյուջամիշ, Աղփիլաքյան, Ջաֆարավատ, Չարդաք, Գյոբեկլու, Ալյար, Մաղշեն, Ալդինբուլաղ, Դաշբուլաղ, Մաբաթլու, Օրաբան: Մեծ թվով հայեր բնակվում էին նաև Շաքի քաղաքում: 1918 թ. ամռանը օսմանցիների ու մուսավաթա- կանների համատեղ կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերից հետո վերը նշված բոլոր 17 գյու- ղերն էլ հայաթափ են եղել: Միայն մի քանի գյուղերից մազապուրծ փրկված հայերը (գլխավորապես Մա- բաթլու գյուղից) անցնելով Ալազան գետը երկար ու կործանարար դեգերումներից հետո (անտուն, սով, հի- վանդություններ) ի վերջո միայն 1922 թ. հիմնադրում են նոր գյուղ (այժմ՝ Վրաստանի հանրապետություն, Ծիթեյի-Շղարոյի շրջան, Կարմիր Մաբաթլու գյուղ):²⁵¹ Շրջանի տարածքում մինչև 1988-ը չնչին թվով հա- յեր բնակվում էին միայն Շաքի քաղաքում (մայրենի դպրոց չունեին), իսկ վերոհիշյալ բոլոր գյուղերը կամ անբնակ էին և կամ՝ թրքաբնակ:

Շաքիի շրջանի տարածքում մեծ թիվ են կազմում նաև XVIII դարի կեսերից կրոնափոխ եղած (մահ- մեղականացված) հայերով բնակեցված (այժմ իրենց համարում են ադրբեջանցիներ) գյուղերը: Դրան- ցից են՝ Քիշ, Չայգիտ, Պարտեգ, Զունգյուտ (Բաշ և Դշլաղ), Թուրք-Օրաբան և այլն: Շրջանի տարած- քում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր, ինչպես 1918 թ-ից հայաթափ եղած գյուղերում ու դրանց շրջակայքում, այնպես էլ դավանափոխ բնակչություն ունեցող հին հայկական գյուղերում:

Առանձնապես արժեքավոր են՝ Քիշ գյուղի Մբ. Աստվածածին, Շաքիի Մբ. Հոռիփսիմե, Զունգյուտի Մբ. Աստվածածին եկեղեցիները, Պարտեգ գյուղի Մբ. Գևորգ և Մբ. Գեղարդ վանքերը, Շաքի քաղաքի բնակելի ու հասարակական շենքերը, երեք եկեղեցիները, բազմաթիվ հին զերեզմանոցները, խաչքարեր ու տապանաքարեր: Պահպանվել են նաև վիմագիր արձանագրություններ: Ի դեպ նախկինում շրջանի տարածքում դրանց հավաքման ու հրատարակման գործով զբաղվել է միայն երախտաշատ Մակար ե- պիսկոպոս Բարխուտարյանցը, որի փոքրիկ հավաքածուն՝ ընդամենը 13 արձանագրություն, գավառի պատմության ուսումնասիրության առումով մինչև օրս հանդիսացել է եզակի աղբյուր: Մեր կողմից շրջա- նի տարածքում կատարած համապատասխան աշխատանքների ընթացքում հավաքվեց ևս 24 արձա- նագրություն, որոնք բոլորը միասին՝ 37 միավոր արձանագրություն ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԼՅԱՐ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս ադր- բեջանաբնակ գյուղ՝ շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Միավորված է Ալդինբուլաղի տնտեսության հետ: Հայտնի է, որ այս գյուղի բնակչությունը գլխավո-

րապես գաղթել էր նույն գավառի (շրջանի) հինա- վորց ու նշանավոր Պասնճաղ²⁵² գյուղից: 1888-ին

251. Տե՛ս մեր՝ Հայաստանի հայերի միակ գյուղը Կախեթում. Մա- բաթլու, «ՀՀ», 1995, № 205, 17 օգոստոսի, էջ 2:

252. Մ. Կարապետյան, Պասնճաղ գյուղատեղի, որի անունն արժե հիշել, «ՀՀ», 1995, № 200, 12 օգոստոսի, էջ 3:

Մ. Բարխուտարյանցի այցելության ժամանակ ունեւ 50 տուն՝ 299 բնակիչ (154 արական և 145 իգական):²⁵³ 1914 թ. Այլարն ունեւ 291 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁴ Գյուղի բնակչության մեծամասնութունը զոհ է գնացել 1918 թ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված 1885 թ.: Պահպանվում է հայկական գերեզմանոցը XIX-XX դդ-ին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերով:

410. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, վրան եղել է հակիրճ հիշատակություն՝ միայն թվականը: 1885 - ԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 261:

Ծանոթ. Ըստ վավերագրերի Այլար գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95): Այն հիշվում է նաև 1870 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5570, ք. 1): Հայտնի է, որ 1884 թ. այլարցիները ստացել էին իրենց քայքայված եկեղեցին նորոգելու քույրավորություն (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7849, ք. 1): Ստացվում է, որ 1885 թվականը, որը փորագրված է եղել եկեղեցու վրա, նորոգության ավարտի տարին է, որը սակայն Մ. Բարխուտարյանցը համարել է կառուցման տարի:

ԳՅՈՅԲՈՒԼԱՂ (ԳՅՈԳԲՈՒԼԱՂ)

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս աղբրեջանաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 27 կմ հարավ: Ըստ գյուղում ու շրջակայքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության սա ևս հնագույն ժամանակներից հայաբնակ է եղել, սակայն գավառի շատ գյուղերի նման XVIII դարի կեսերին խաների հայա-հալած քաղաքականությունից ստիպված լքվել է ու դարձել անբնակ: Բնակչությունը ցրվել է զանազան վայրեր: Նույն դարի վերջերին գյուղը վերըստին կենդանացել է ի հաշիվ արցախահայ վերաբրնակիչների: Հայտնի է, որ դրանց հիմնական մասը արտագաղթել էր Խաչեն և Ջրաբերդ գավառներից: Նորաբնակ հայերը Արցախից իրենց հետ բերել էին նաև սուրբ մասունքներ, ձեռագրեր: 1874 թ. գյուղն ունեւ 1223 հայ բնակիչ:²⁵⁵ 1886թ. այն կազմում էր 1206 մարդ:²⁵⁶ Մ. Բարխուտարյանցն արձանագրել է 184 տուն (500 արական, 375 իգական) բնակիչ:²⁵⁷ XIX դարի վերջերից գյուղի բնակչությունը նկատելի ավելացել է և արդեն 1914 թ. կազմում էր 1489 մարդ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁸ 1918 թ. գյուղի հայ բնակչությունը զոհ է գնացել օսմանյան և մուսավաթական հրտակախմբերին:

Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որն հիշվում է դեռևս 1851 թ-ից²⁵⁹ ներկայումս գո-

յություն չունի: Պահպանվում է հայկական ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր բազմաթիվ են XIX-XX դդ-ին վերաբերող տապանագրերը:

Գյուղի արևելյան կողմի ձորի արևելյան սարավանջի ստորոտում պահպանվում է մի ավերակ մատուռ, իսկ շուրջը գերեզմանոց: Վերջինս հարուստ է անտաշ սալանման տապանաքարերով: Մատուռը կառուցված է եղել սրբատաշ չեչ քարատեսակով: Հնավայրը հայտնի է «Եղիշ Առաքել» անվամբ:

411. ԵՂԻՇ-ԱՌԱՔԵԼ ՄԱՏՈՒՌ, խորանի ներսի կողմում, մի անտաշ որձաքարի վրա եղել է. ԽԱՉՍ ԱԼԹԱՐ ԿԱԶԻՆ Է. Ի:
Հրատ. Բարխուտարյանց, 236:

ԴԱՇԲՈՒԼԱՂ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ քրքարե-նակ գյուղ շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևմուտք: Միավորված է Ղարաղաղլի տնտեսության հետ: Հնում գավառի ամենահայտնի, մարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: Ականատեսի նկարագրությամբ Դաշբուլաղի հայերը. «...գովանի քաջությամբ հոչակեալ կան ի մեջ շրջակայ գաւառաց, վասն որոյ լեռնականք չհամարձակին ամենկին մխիլ ի բնակութիւնս, ի հօտ եւ ի անդեայս սոցա, դիտելով թէ առաւել ունին վնասիլ քան թէ շահիլ... ինքեանք անձանձիթ աշխատասէրք: Աստ բնակին ազմուական գերդաստանք Ասրի բեգեանց, զորութիւնն որոց դրրդեցոյց զբանակս Պարսից անհնարին հարուածովք ի 1826 ամի»:²⁶⁰ 1850-ական թթ գյուղն ունեւ 150 տուն հայ բնակչություն:²⁶¹ 1874 թ. այն կազմում էր 1914 մարդ:²⁶² Գյուղում կար մեկ եկեղեցի և 3 ձիթհան: 1886 թ. Դաշբուլաղի բնակչությունը զգալի չափով աճել էր և հասել 3135 մարդու:²⁶³ Մ. Բարխուտարյանցը արձանագրել է միայն 1355 մարդ, 200 տուն (707 արական, 648 իգական): Նշված ժամանակաշրջանում գյուղում կար նաև ձիթհան (քանակը չի նշված և հողմադրի):²⁶⁴ 1914 թ. Դաշբուլաղն ունեւ 2637 հայ բնակիչ:²⁶⁵ Գյուղի բնակչությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացվել է 1918-1919 թթ., համարյա չեն նշված տարիներին հայաթափ դարձած գավառի տասնյակ գյուղերի ցանկը:

Գյուղամիջի Սբ. Գևորգ եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ըստ շինարարական արձանագրության այն կառուցված է եղել 1828 թ.:

Գյուղի գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնք պատ

253. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 261:

254. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 87:

255. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

256. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 156:

257. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 236:

258. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 102:

259. ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95:

260. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 375-376:

261. Նշվ. աշխ., էջ 375:

262. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

263. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 157:

264. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 237: Ընդ որում մեջ բերված տների և մարդկանց թվերի հետ հաշված են եղել նաև Սոկոտրյու և Թերեքա գյուղերի բնակիչները:

265. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 116:

կանում են Դաշրուլադի հին ու բնիկ հայերին: Առանձնապես ընդարձակ է գերեզմանոցի նոր՝ XIX-XX դարերին վերաբերող հատվածը: Այդ մասում բազմաթիվ են արձանագիր տապանաքարերը:

Դաշրուլադի շրջակայքում՝ Դարա-դարա, Բյուրյուլու, Սոլյուբլու (Ուռուտ), Մոլլա-դարա, Ինջիլու, Թերեքա և Օհան սար կոչված տեղերում պահպանվում են հին գյուղատեղերի, եկեղեցիների ու գերեզմանոցների ավերակները:

412. ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԳԵՆՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՌՅՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿ
ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԴԱՇՐԱՈՒԼԱՂՈՒ, ՌՄՀԷ
(1828):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 237:

413. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՉԱՐԱԲԵՐԴՅԻ ՄԵԼԻՔ
ԱՌՍՏԱՄԻՆ ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 237:

Ծանոթ. Սա օրինական մեկիքներից չի եղել (Մ. *Բարխուտարեանց*, էջ 237):

ՂԱՅԱԲԱՇԻ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս թրքաբնակ գյուղ՝ Արջկան գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, Գետաշեն գյուղից գետի հոսանքով 6-7 կմ ցած, շրջկենտրոնից 60 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը հնուց ի վեր հայաբնակ է եղել, սակայն XVIII դարում զրկվել է հայ բնակչությունից և միայն XIX դարի սկզբներին վերստին բնակեցվել Պարսկա-Հայքի Խոյ գավառից ու համանուն քաղաքից գաղթած հայերով: 1886 թ. գյուղն ուներ 1438 հայ բնակիչ:²⁶⁶ Նույն թվաբանակն է արձանագրել նաև Մ. Բարխուտարյանցը, այն է՝ 226 տուն (789 արական, 649 իգական):²⁶⁷ 1914 թ. Դաշրաշին ուներ 3138 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁶⁸ Գյուղի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. օսմանցիների և մուսավաթականների կողմից:

Գյուղամիջի Սք. Ստեփանոս եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Հայտնի է, որ այն հիմնավորապես նորոգվել էր 1890 թ., ըստ որում՝ 1830թ. ևս նորոգման ենթարկված եկեղեցու տեղում: Գյուղում գործում էր արական միդասյա Սք. Ներսիսյան ուսումնարանը: Պահպանվում է գյուղի գերեզմանոցը բազմաթիվ տապանաքարերով:

Գյուղի հարավային կողմի դաշտակի բերանին պահպանվում են գյուղատեղի, ավերակ եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է «Շինատեղ» անվամբ:

266. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 160:

267. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 225:

268. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 138:

414. ՄԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, մի քարի վրա.

ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԵՂՁ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1830, 10 ԱՊՐԻԼԻ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 224:

415. ՄԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, այլ քարի վրա եղել է.

ԽՈՅԵՑԻՔ ՈՐ ԵԿԻՆ ՅԵՐԿԻՐՆ ՇԱԲԻ,
ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՈՍՇՁ, ԵՒ ՅԱՄԻ
ՏԵԱՌՆ 1807, ԵՒ ԱՅՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԻԻՂՆ ԳԱԼՆ ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՈՍՇԳ,
ԵՒ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1824:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 224:

Ծանոթ. Գ.Մ.Մ. ստորագրությամբ մի քրակցության մեջ կարդում ենք. «Տոյեցիք մեր կողմերը մտել են ճիշտ 1805 թուին: Դայաբաշի տեղափոխուելը Ջաֆարատից եղել է 1827 թուին...» («Նոր-Դար», 1895, № 73, էջ 3): Ինչպես տեսնում ենք, բվականների մեջ տարբերություններ կան, որը ճշտելու համար լրացուցիչ աղբյուրների ուսումնասիրություն է հարկավոր:

416. ՄԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, վերջին հիմնավոր նորոգությանը վերաբերող հակիրճ հիշատակությունը.

1890:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 224:

ՇԱԲԻ

Շաքի քաղաքի, ինչպես նաև ուրիշ հին քաղաքների (Փայտակարան, Պարտավ, Կապադակ) հիմնադրումը արարական աղբյուրները (օրինակ՝ Բեկազորին) վերագրում են պարսից Կավադ (ծն. թ. անհտ. - 531) քազավորին: Շաքին իրավամբ երկրամասի ամենահին քաղաքներից մեկն էր և իր բազմադարյան պատմության ընթացքում բազմիցս հիշատակվում է թե՛ հայկական և թե՛ օտար աղբյուրներում: Վաղ միջնադարում այն թեմական եպիսկոպոսանիստ էր, որի առաջնորդներից մի քանիսը անգամ ընտրվել են կաթողիկոսներ: VI դարում Շաքին հիշատակվում է Հովհաննես Գարեղենցի կաթողիկոսի (557-574) Աղվանից Արաս կաթողիկոսին (551-595) գրած նամակում՝ հավատքը հաստատուն պահելու կապակցությամբ. «...Ամբակումայ՝ Շաքոյ եպիսկոպոսի ...»:²⁶⁹ VII դարի երկրորդ կեսում Աղվանից կաթողիկոս է հռչակվում նախկինում Շաքիի թեմի եպիսկոպոս տեր Եղիազարը. «... Եղիազար՝ այր քարի և ազնուական: Մա էր եպիսկոպոս ի Շաքոյ ...»:²⁷⁰

Կարգվելով կաթողիկոս սա գահակալում է 6 տարի՝ 683-689 թթ. «Տէր Եղիազար, ամս Զ, յեպիսկոպոսութենէն Շաքոյ»:²⁷¹ Միննույն ժամանակաշրջանում Շաքն անվամբ հիշատակվում է նաև շրջակա ողջ գավառը:²⁷² 764 թ. Շաքին ինչպես նաև

269. Մ. Կադանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 122:

270. Նշվ. աշխ., էջ 213:

271. Նշվ. աշխ., էջ 344:

272. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ա. Գ. Արբախյան, Երևան, 1944, էջ 348:

շրջակաները ավերվում են խազարների արշավանքի հետևանքով. «Բազում զորք զումարելով՝ (Խաբանը) հանձնեց զորավարներից մեկին, որի անունն էր Ռաթարխան՝ Խաբարի խորհուրդը տոհմից, և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Եզդիտի ձեռքում էր: Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր գետի հյուսիսային կողմերում, առան բազում զավառներ՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան Մարգալանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմազ: Այս զավառները Աղվանից աշխարհում են»:²⁷³ 775 թ. Տարոնի Աշոտ իշխանի (748 թ. կուրացվել է, իսկ 761-ին մահացել Դարույնք ավանում) եղբոր՝ Ատրնեստեհի երեք որդիները Տարոնից դիմում են Վրաստան և վրաց Արչիլ թագավորից (այն ժամանակ Արչիլը գտնվում էր Կախետում) կալվածքներ ստանում Շաքե (Շաքի) գավառում: Այդի գետակի ավազանից սկսած մինչև Ալազանի վերին հոսանքում գտնվող Գավազնի քաղաքը (ներկայիս Թելավի մոտ):²⁷⁴ Տարոնի հայ բազրատունի իշխանների՝ Շաքիում հաստատվելու 775 թ. դեպքերը իրենց արձագանքն են գտել վրաց մատենագրության մեջ. «Ատրնեստեհ կուրյի եղբոր որդիք՝ երեք եղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից էին եկել Շաքի ու հաստատվել այնտեղ Արչիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ էին դարձել ... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուդգուղ (Գուդգուղ)»:²⁷⁵

IX դարի սկզբներին Շաքիին և շրջակա գավառներին տիրում էր վերոհիշյալ իշխանական տան ներկայացուցիչ Սմբատի որդի Սահլը. «... Սահլ իբն Սունբատը, քրիստոնյա մեկը հայկական բարոյակներից»:²⁷⁶ Սրան հաջորդում է որդին՝ Համամ-Հովհաննես (արաբները անվանում էին Մուավիա) թագավորը: Վերջինիս հաջորդում է որդին՝ Ատրնեստեհ թագավորը, որին էլ իր որդին՝ Իշխանիկ թագավորը:²⁷⁷ Այսպիսով Շաքիի հայ Բազրատունիների իշխանությունը, որը հիմնվել էր 775 թ. և հասել թագավորական աստիճանի, այդ իսկ կոչումով զոչառակ էլ մինչև 963 թ. այսինքն շուրջ 200 տարի:²⁷⁸

1124 թ. Շաքին ազատագրում և իր տիրույթներին է միացնում վրաց Գավիթ թագավորը. «Գավիթ թագավորը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն ու կորով էր հանդես բերում: Նա բազմիցս պարտության էր մատնել այլազգի զորքերին, կոտրել նրանց հզորությունը, զենքի ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և

նշանավոր զավառներ էր գրավել: Նա գրավեց Տիխիս և Դմանիս քաղաքները, Շիրվանը, Շաքին և Շամքորը, նվաճեց բազում այլ զավառներ»:²⁷⁹

1160-ական թթ. հիշվում է. «... Երիսթավն Շաքեյ ...»:²⁸⁰ 1182 թ. Շաքիում հիշվում է Կյուրիկե թագավորը. «Ի ՇԼԱ թուին Լիպարիտոն տաճիկ եղև: Կիրիկե Շաքեյ թագաւորն գնաց ի սուլտանն եւ դարձաւ անդրէն պատուով»:²⁸¹ XIII դարի սկզբներին Շաքին ազատագրում են հայոց Չաքարյան իշխանները. «... Արառին տիրել սեփական ժառանգութեանն՝ նախնեաց մերո՛ւ, ետ ի ձեռս մեր յառաջ գանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա գամորն. Գջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գաւազանք, ի թաւրէժ, Գւարնոյ քաղաք մինչև Խլաք: զՇաքի եւ զՇրուան, ...»:²⁸² Չաքարյանների կողմից Շաքիի ազատագրման մասին պահպանվել են նաև մատենագրական այլ տեղեկություններ:²⁸³ Ամբողջ XIII դարը ինչպես հայոց աշխարհի մնացած տեղերում, այնպես էլ օտարների լուծը թոթափած հայաշատ Շաքին ապրում էր ազատ, խաղաղ, բարգավաճ ու աշխույժ կյանքով: Այս ժամանակներում Շաքին նաև վաճառաշահ ծաղկուն քաղաք էր: Առանձնապես հայտնի էր իր բարձրորակ մետաքսով ու կաշեղենով. «Արմինիայում հայտնի նահանգ է (Շաքան-Մ. Կ.), որտեղի կաշեղենները հռչակավոր են»:²⁸⁴ 1497 թ. Շաքիում հիշվում է. «... Շահ-Հիսսէին անուն Շաքու պարոնն ...»:²⁸⁵ 1548 թ. Շաքին ավերում է պարսից թագավոր Շահ Թամազը:²⁸⁶ Նույն ժամանակներում Շաքիի տեր է հիշվում Հասան-բեկի որդի Դավրիշ-Մահմադը:²⁸⁷ 1598 թ. քաղաքը գրավում են օսմանցիները. «986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շաքի բերդի գրավումը: ... Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պաշարեցին Շաքիի բերդը: Բարձրյալն Աստծո բարերարությամբ նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Լեվենդի որդին Առաքել-Միրզան նշանակվեց այդ Էլայեթի իշխողը»:²⁸⁸ 1640 թ. դրությամբ Շաքին «Ունի 3000 տուն, 7 մեհրաբջաւի: ... Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից անմնամ մետաքս է ստացվում»:²⁸⁹ 1716 թ. Շաքին ենթարկվել է ավեր

273. Կևոնդ, Պատմություն, քարզմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 108:

274. Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 81:

275. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա, Երևան, 1934, էջ 196:

276. «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին» հավաքեց և թարգմանեց Բազրատ Խալաբյանը, Վիեննա, 1919, էջ 92:

277. Մանրամասները տես՝ Մ. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները, «ՊԲՀ», 1971, № 1, էջ 58-72:

278. Նույն տեղում:

279. Մատթեոս Ոտիայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 238-239:

280. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 127:

281. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, Երևան, 1942, էջ 15:

282. «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 6, կազմեցին Ս. Ա. Ավազյան, Հռ. Մ. Ջանիդարյան, Երևան, 1977, էջ 22:

283. Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունխի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316:

284. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց ժ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84:

285. «ԺԵԳ», էջ 236:

286. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 62:

287. Նշվ. աշխ., էջ 16:

288. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 38-39:

289. Էվիյա Չեկեբի, Երևան, 1967, էջ 88:

ման. «... ճարեցիք ... ավերեցին Ղարաբաղը, Շաքին»:²⁹⁰

XVIII դարի կեսերին Շաքիի խան է հիշվում Հաջի Չալաբը (Չալապ), որը 1753 թ. գրավել էր Շաքին և Շամախին:²⁹¹ Այս խանի հայրը տեղի այն հայերից էր, որոնք չդիմանալով դեռևս XVIII դարի սկզբներից սաստկացած կրոնական հալածանքներին՝ դավանափոխ էին եղել. «... այս Հաջի-Չալաբի հայրը հայ երեց էր, և ինքը Հաջի-Չալաբը մահմեդականացել էր»:²⁹² Մարսափելի հալածանքներից ու բռնություններից ազատվելու հույսով Շաքիի և համանուն ողջ զավառի քրիստոնյա բնակչությունը (այդ թվում մասամբ վրացիներ) օգնության խնդրանքով դիմումներ էին հղել ռուսաց Պետրոս Մեծ թագավորին, դրանցում նշելով իրենց օրհասական կացությունը:²⁹³ 1769 թ. զավառի քրիստոնյա բնակչության դրությունը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «Այս երկրում բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությանը] հայեր՝ բացահայտ, և վրացիներ՝ գաղտնաբար, մահմեդականներից երկյուղ կրելու պատճառով ...»:²⁹⁴ 1767 թ. Շաքի քաղաքում առավել ազդեցիկ հայերից հիշվում է Մահտեսի Դուկասը:²⁹⁵ 1796 թ. Շաքին շրջակայքի հետ մեկտեղ առաջին անգամ անցավ ռուսական տիրապետության տակ. «Իսկ գրաֆ Ջուրովն՝ յաղթել նուաճեալ զամենայն տիրոջս Աղուանից, հնազանդեցոյց զխանսն Բաքուայ, Լանքեարանայ, Շամախու, Նուխուայ, ...»:²⁹⁶

1797 թ. ռուսների ահից Ճարու-Բելաբան էր փախել Շաքիի Մուլեյման խանը:²⁹⁷ 1806 թ. Յիցիանովը Շաքիի խան էր նշանակել Ջաֆար-Դուլի-Խանին:²⁹⁸ 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով վերջնականապես ամրապնդվում է Շաքիի միացումը Ռուսաստանին, սակայն, ի մեծ հիասթափություն հայերի, դրանից նրանց ծանր վիճակը բնավ չի թեթևանում և անգամ այն հարկատեսակը, որ հայերը առաջներում վճարում էին խաներին իրենց քրիստոնյա լինելու պատճառով (հավատքի հարկ-դիմ-իսլազի)²⁹⁹ չի վերացվում, իսկ նոր խանը հովանավորվում է ռուսական կառավարության կողմից: Միաժամանակ հայերի կողմից հակախանական յուրաքանչյուր ընդվզում դիտվում է իբրև հակացարական ու ավարտվում հալածանքներով, արտորով:³⁰⁰ Արդեն 1826 թ. անընդհատ կրկնվող

պատերազմների հետևանքով Շաքիի հայերը գտնվում էին ծայրահեղ անմխիթար վիճակում. «... ի 1826 ամի ոչ սակաւ կրեցին զգալի վնաս ի գորաց Պարսից, եւ համարեա իջին ի վերջին չքառորոքին»:³⁰¹ 1851-52 թթ. քաղաքում հայերը կազմում էին 288 տուն: Նրանք ունեին 2 ուսումնարան, 3 եկեղեցի: Գերակշռում էին մահմեդականները 1945 տուն սյունի և 412 տուն շխա: Կար նաև 1 տուն ռուս բնակչություն:³⁰² Ընդամենը 17945 մարդ,³⁰³ որից 14452 մահմեդական, 2003 հայ (1017 արական, 986 իգական):³⁰⁴ 1886 թ. վիճակագրությամբ քաղաքն ուներ 25894 բնակիչ, որից թաթարներ (մահմեդականներ)՝ 20972 (11704 արական, 9268 իգական), հայեր՝ 4666 (2616 արական, 2050 իգական), վրացիներ՝ 50 (33 արական, 17 իգական), ռուսներ 26 (8 արական, 18 իգական), գերմանացի 3 (1 արական, 2 իգական):³⁰⁵

1916 թ. քաղաքն ուներ 52243 բնակիչ, որից միայն 8009-ը՝ հայեր (4412 արական, 3597 իգական):³⁰⁶ 1918-20 թթ. ընթացքում Շաքին գրեթե ամբողջապես զրկվել է հայ բնակչությունից: Մասամբ բնաջնջվել են նաև քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները (ռուսներ, վրացիներ): 1921 թ. քաղաքն ուներ 21302 բնակիչ, իսկ 1923 թ. 19724 բնակիչ:³⁰⁷

Մեր օրերում քաղաքը բազմակողմանիորեն զարգացել է և հանդիսանում է Ադրբեյջանի հանրապետության գլխավոր քաղաքներից: 1981 թ. քաղաքի բնակչության թիվը աճել ու գրեթե հասել էր նախախորհրդային մակարդակին: Այդ թվականի մարդահամարով քաղաքն ուներ 50700 բնակիչ:³⁰⁸ 1985 թ. քաղաքում բնակվում էին նաև շուրջ 80 տուն հայեր, որոնք արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ գուրկ էին ազգային դպրոցից: Ի դեպ, Շաքիի հայ բնակչությունը այդ տեսակետից բավական առաջադեմ է եղել հնում: Օրինակ՝ 1883 թ. քաղաքի 21474 բնակչից ուսանողներ էին 1228-ը և դրանցից 400-ը հայեր (800-ը մահմեդական, 28 այլ ազգությ-

290. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 69:

291. Նշվ. աշխ., էջ 225:

292. Նշվ. աշխ., էջ 154:

293. Գ. Ա. Զեօս, Նշվ. աշխ., էջ 427-428:

294. «Վրաց աղբյուրները ...» հ. Գ, էջ 154:

295. «Դիվան հայոց պատմութեան» Միմոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, կազմեց Գյուտ Աղանյանց, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 611:

296. «Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին» աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 193:

297. Նշվ. աշխ., էջ 194:

298. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 206:

299. Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիվան, քրթ. 27, վավ. 41:

300. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները ..., էջ 134:

301. Ս. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 369:

302. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 324:

303. «Кавказский Календарь на 1853г.», էջ 123:

304. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 322-323:

305. «Кавказский Календарь на 1897г.», Тифлис, 1896, էջ 52-53:

306. «Кавказский Календарь на 1917г.», Тифлис, 1916, էջ 52-53:

307. «Большая Советская Энциклопедия», том I, Москва, 1926, էջ 642:

308. «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 8, Երևան, 1982, էջ 474:

յուններ), այն դեպքում երբ հայ բնակչությունը տվյալ ժամանակ կազմում էր քաղաքի ամբողջ բնակչության 1/5 մասը:³⁰⁹

Սր. Աստվածածին և Սր. Մինաս եկեղեցիները

Շաքի քաղաքում պահպանվել են բազմաթիվ հայկական պատմական հուշարձաններ: Առանձնապես ուշագրավ են արևմտյան թաղի Սր. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին 1808-1833թթ. (ներկայումս օգտագործվում է որպես դեղատան պահեստ), կից՝ Սր. Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի շենքը, արևելյան թաղի եռանավ բազիլիկ սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին, ընդարձակ հին գերեզմանոցը, միջնադարյան փոքրիկ եկեղեցին (XIII-XIV դդ.) գերեզմանոցի հարավային ծայրում, բազմաթիվ բնակելի և հասարակական բնույթի շենքեր XIX-XX դդ.:

Շաքի քաղաքում և տարածքում վիմագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանցը, որն էլ հավաքել ու հրատարակել է թվով 4 արձանագրություն: Դրանցում առկա են բազմաթիվ վրիպումներ: Մեր օրերում դրանց հետազոտմամբ զբաղվել է նաև գրող Մ. Խանգաղյանը, որի հրատարակած արձանագրություններում ցավոք նկատելի է խիստ արտահայտված ստեղծագործական մոտեցումը, իսկ արդյունքում՝ անճանաչելիորեն աղավաղված և հորինված նախադասություններ:

417. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցման առթիվ փորագրված է եղել.

ՄԿՄԵԱԼ Ի 1808 ԹՈՒԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի 1833 ԹԻՆ ԵՒ ԱՄԱՐՏԵԱԼ ՍՈՒՐԱ ԱՍՏՈՒՄՆԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՄ ԱՐԴԵԱՄԲ ՂԱՐԻՔԱԿԱՆԱՑ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264:

Ծանոթ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1843 թ. հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվել էր կողոպտման: Հանցագործները կտարելով եկեղեցու դուռը, ներսից գաղացել էին արծաթյա անոթներ (Ֆ. 56, ց. 1, ա. 1278, ք. 1): 1858 թ. ճեղքված էր եկեղեցու սալակապ տանիքը երկու կողմերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3890, ք. 2): 1913 թ. դրությամբ կառուցման ընթացքում էր եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված զանգակատան շենքը: Սրա կառուցումը հավանաբար մնացել է թերի (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1004, ք. 1): Կառուցվելիք զանգակատան նախագծի հեղինակն էր Շաքի քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Բեհբուդ Մելիք-Ալլահվերդյանցը, որը 1916 թ. հունիսի 30-ի դրությամբ գտնվում էր ռազմաճակատում՝ որպես զինվոր (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1010, ք. 23):

418. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ: Հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է (նկ. 145).

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊ(Ա)ՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴԵՆԻՂ ՈՐԴԻՆ ՍԱՀՏԵՄԻ՝ ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ(ԵԱ)ՆՑՄ, ԵՄ ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԵԾ ԱԶԳԻ, ԹԱԶԳԷՆ ՓԱՆԻԵԱՆՑ ԱԳՈՒԼԵԱՑ ՅԵՐԿՐԻ, 1842 ԹՎԻՆ, Յ(ՈՒ)ՆՎԱՐԻ 1-ԻՆ:

419. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, շուրջ 50 մետր հեռու, Գարիպականաց (օտարական պանդոխտների) գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձև: Հարավային և հյուսիսային երեսներին համապատասխանաբար 9-ը և 3 տողերով փորագրված է (նկ. 146, 146ա).

ՀԱՆԳՉԻՄ ԱՍՏԱՆՕՐ ԴԱԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ | ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՑԱԽՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ԶԱԶԱԶԱՆՑ, ՄԵՐՈՒՆԴ ԻՇԵԱՆԱՑ ԲՇ ՏԱՂ ԳԱՄԱՆԿԻ. ՄԵԼԻԶ ՀԱՅԿԱԶԻՆ ԵՒ ԲՀԱՏՈՒՐ ԲԵԿԻ, ՊԱՆԴՈՒԽՏՄ ՏԱՐԱՍԱՂԻ ՄՏԻ ՅԱՅՄ ԴԱՄԲԱՐ | ԿԱՐՕՏ ԴԵՈՒՂՎԱՍ ՈՐԴԻՈՅ ՄԻՐԱԿԱՆ, ՀԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՕՍՐՄ Ի ԾԱՆՐ ՄԱՀՃԻ, ԹԱՆՉՆԵՑԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՍԵԱՅ ԿԵՆՕԶ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ, Ի ՄԵՊՏԵՄԵՐ 1823:

Մյուս երեսին.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՏԱՊԱՆԱԶԱՐՄ ԱՐԴԵԱՄԲԸՂ ՈՐԴԻՈՅ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ ՂԵՆԵՐԱԼ ՄԱՅՈՐԻ ԻՒԱՆԷԻ ԴԱԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264 (բաց է թողել հյուսիսային երեսին եղած երեք տողերը: Ունի նաև այլ մասեր վրիպումներ):

420. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին գրեթե կից հյուսիսային կողմում, նույնաձև.

Ի ՏԱՊԱՆԻՄ ՅԱՅՄԻԿ ԱՍՓՈՓԵԱԼ | Ե ՄԱՐՄԻՆ ՇՈՒՇԱ ԶԱՂԱԶԱՑԻ | ԼՈՒՍԱՀՈ

309. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

ԳԻ ՅՕՀԱՆԻՍԻ ՅՕՄԷՓԵՍԻՆ ԽԱՆՈՒՆՅ
ՀԱՆԳՈՒՅՏԵԼՈՅ Ի ՏԵՐԻ Ի ԽՈՐԻՆ Ի ԲԱ-
ՐԻՈՔ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐՔ | ՀԱՆԳԻՊԻՔ

ԱՄԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ. | 18 . $\frac{10}{13}$. 27:

421. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սալանման ուղղանկյու-
նաձև, գտնվում է նախորդ երկու տապանաքարերի
և Սր. Աստվածածին եկեղեցու միջև (նկ. 148).

ՕՎ ԱՅՐ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒ ՉՄԱՅԼԻՍ | Ի
ՓԱՌՍ ՕՏԱՐ ԱՅՍ ԱԾԽԱՐՀԻՍՄԵՍ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ, ԻՍԿ ԽՈՅԵՑԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ ՄԱ-
ՆՈՒԿՈՎԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԳԻՊԻՔ ԱՍՏ ՏԱՊԱ-
ՆԻ ՈՂՈՐՄԻՍ ՏԱԶ ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ, ՄԱՐ-
ՏԻ 8-ԻՆ, 1840:

422. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից նախորդին, նույ-
նաձև (նկ. 149).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՒՍՏԻԱՆԻ, ԴՈՒՍՐ՝ ՊԱ-
ՊԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ | ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՅ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ | ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՄԱՆՈՒԿՈՎԻ, Ի
ՀԱՆԳԻՊԻՔ ԾԵՐ ԱՅԴ ՇԻՐՄԻ | ՈՂՈՐՄԻ
ՏՈՒՔ ՄԻ ՀԱՅՐՄԵՐԻ, | ՉԻ ԵՒ ԾԵՉ ՏԵՐ Ո-
ՂՈՐՄԻ Ի ՄԻՍ ԱՆԳԱՄԻՐ ԱՏԵՆԻ, 1841:

423. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդներից արև-
մուտք, տեղահան արած: Ընկած է կողքի վրա:
Ուղղանկյունաձև (մեր տեսած վերջին արձանա-
գիր տապանաքարն էր պանդուխտ հայերի գերեզ-
մանոցում).

ԱՍՏ ՆՆՁԷ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ
| ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1865:

424. ՄԲ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, հին գե-
րեզմանոցում: Արևելյան ճակատում ագուցված
սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 151).

ՂԱՐԱԲԱՂՅԻՉԱՐՈՒԽՉԻ ՄՈՒՄԻՆ ՆՈ-
ՐՈԳ(Ե)Ց | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՒՄԻՄԱՅ | ԿՈՒ-
ՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄՈՒՄՈՒՆ ՈՒՐ ԾԻՆ(Ո)ՂԱՅ
ՀՈԳՈՒՆ | 1282 Ն(1833):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 266 (ունի բազմաթիվ
աղավաղումներ, իսկ քվականը կամայաքար հրատա-
րակել է ՌՄՉԲ): Ս. Խանգաղյան, Ինչ են պատմում
քարերը..., «Մովեստական Հայաստան», ամսագիր, 1986,
№ 6, էջ 30 (աղավաղված):*

425. ՄԲ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան
ճակատին ագուցված սրբատաշ քարին քանդակ-
ված է խաչ և փորագրված քառատող հակիրճ ար-
ձանագրություն (նկ. 152).

ԽԱՉ(Ս) ԲԱԵՆՕՍ ԷՄԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՎԱՄՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈՒ | ՉԱՐՈՒՉԻ
ՄՈՍՈՒ:

426. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Սր. Հռիփսիմե
մատուռի արմ. պատի տակ, մուտքի աջ կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՎԱՅԻ ՊԵՏՐՈՍ
ԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ, ՄԱ ԷՐ ՈՐԴԻ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՕՎ ՀԱՆԳԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ Ո-
ՂՈՐՄԻ 1826 ԱՄԻ 13 ՍԵՊՏԵՄԵՐԻ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 266:*

427. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ անկանոն եզրագր-
ծով սալատապան, Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու մոտ
(նկ. 153).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆԸՆ ԹԻՓԼԻՉՑԻ ԳԱԲ-
ՐԻԷԼԻՈՐԴԻ ՉԱՐԿԱՐ ԿԱՐՄՎԱՆԸՆ,
ՈՐ ԱՂ ՈՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈՒՆԵՅՍԱՎ, ԹՎԻՆ
ՌՄԺ (1761):

428. Տապանաքար, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՎԵՐ(ԻՆ) ԱԳ(ՈՒ)ԼԷՑԻ
ՉՂԷՅԱՆՅ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ,
ԹՎԻ ՌՄՉ (1771):

429. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև
սալատապան: Գտնվում է Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու
հյուսիս-արևելյան կողմում (նկ. 154).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆՆԱԿԱՆ ԳԱՇՏՑՅԻ ՉԻԼՉԻԼ ԱԻԵՆՆԻ ՏԻՔԻ ՈՐԴԻՆԻ ՀԱՅՐՈՒՄԻՆ, ՌՄԼԱ (1782):

430. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև: Գտնվում է Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՇՏՑՅԻ ԴՈԼԻՋՆԱՅ ՀԱՅՐ(Ա)ՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՕՀԱՆԵՄԻՆ, ՈՐ ԱՌ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Տ ՓՈԽԵՑԱԻ, ՌՄԻԲ (1773):

431. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարթ սալաձև: Գտնվում է Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցուց հյուսիս (շարքով իրար կողք դրված քարեքից է).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՓԱՆՑԻ ՈՂՈՐՄԱՏ ՀՈԳԻ ՆԵՐՍԵՍԻ ՈՐԴԻՆ ԱԲՐԱՀԱՄՆ, ՌՄԻԵ (1796) ՍԱՐԳԻ Ա(1):

432. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու հյուսիսային կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՐ(Ա)ՊԱՂՅԵ ԳՈԳՑԵ ՔԱՐՀԱՆՆԱԿ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ), ՌՄԿ (1811):
Ծանոթ. Դռղկե=Տողկե:

433. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու հյուսիսային-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՍԱԼԵՆՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ԿԱՆՁՑԻ ՌՍՏԱՄԻՆ, ՈՍԿԲ (1813):

434. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն մատուռի հյուսիս-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶՕՀԱՆՆԵՄԻՆ ՈՐԴԻ ԼՈՒՍԱԿՈԳԻ ՏԻՐԱՎՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌՄՀԲ (1823):

435. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու հյուսիսային կողմում.

ՏԱՊԱՆՍ ՈՒՆՕՂ Է ՆՈՒՆԵՑԻՆԻ ՊԱՐՈՆ ՄԻՐՁԱՅ ԳԻԵԱՋԻՋՈՎԻՍԱ ԷՐ ՎԱՐՊԵՏ ՈՐՄՆԱԳՐԻ, 1851|ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈԳԸ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ:

436. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու արևմտյան կողմում.

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՅՕՎ-ՀԱՆՆԵՄՆ ԳԼԵՁԵԱՆՑ՝ ՆՈՒՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻ, 75 ԱՄԱՅ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1862 ԱՄԻՆ:

437. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու արևմտյան կողմում, թեք բլրալանջին.

ԳԱՐԵԳԻՆՆԱԿԱՆ ԳԱՍՊԱՐԻ ԵԱՆ ԱՃՈՒՆՑ, | 1886⁸/₂₅:

438. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Եկեղեցու արևմտյան կողմում.

ՅԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆՆԱԿԱՆ ԿՕԼԼԵԺԻԱԿԱՆ ԱՍՏԵՍՏՈՐ ԳԱՍՊԱՐԱՅՆՆԱԿԱՆ ՏԵՐ ՅՕՍԵՓԵԱՆ ԹԱՐԻՆԱՆԵԱՆՑ, ԽՆԴԻՐԻՆԻ ՀԱՆԴԻՊ(Ո)Գ(Ա)ՅՆ ՅԻՇԵԼ Ա(ՍՏՈՒՆ)

Ա)Տ ՈՂՈՐՄԻՆ ՎԱԽՃԱՆ(Ե)Ց(Ա)Ի Ի 21 Փ(Ե)ՏՐ(ՎԱՐԻ) 1873 ԱՄԻ:

439. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու արևմտյան կողմում.

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ՍԱՐԳԱՐՏԻՆԱԿԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, ՈՐ Է ԿԻՆ՝ ԲԱՂ ԽԻՇԻ Ս(Ա)ՀԱԿԵԱՆ Ի ՇԱՍԱԿԱՆՑԻ, 1875 ԱՄԻ.

440. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՐԱԹԱՌԱՍՂ ԲԺԻՇԿ ԲԵՀՊՈՒՏԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԱՆՄԻԿԻ ԹԱՐԻՆԱՆԵԱՆՑ, ԾՆԵԱԼԻ 1853 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1876 ԱՄԻ, Ի 16 ՄԱՐՏԻ:

441. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 155).

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆՆԱԿԱՆ ԹՈՎՄԱՍԱՅ ՏԵՐ ԹՈՎՄԱՍԻՆԱՆՑ, ՈՐ ՎԽՃՑ. 52 ԱՄԱՅ 3 ՅՆԻՐԻ 1884 Թ.:

Հրատ. Ս. Խանզաղյան, նշվ. հոդվածը (անճանաչելիորեն աղավաղված):

442. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմեն եկեղեցու արևմտյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒՆԻ)Ն ԱՆՄԻԿԻ ԹԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ Տ(Է)Ր ՅՕՍԵՓԵ(Ա)Ն ԹԱՐԻՆԱՆԵԱՆՑ, ԽՆԴԻՐԵ Ի ՀԱՆԴԻՊՕԳ (Ա)ՑԻՆ ՅԻՇԵԼ Ա(ԱՍՏՈՒՆ)Տ ՈՂՈՐՄԻ ԵՒ Վ(Ա)ԽՃԱՆ(Ե)ՑԱԻ Ի:

443. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում է քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, խանական ապարանքի տարածքում, փոքրիկ զբոսայգու մոտ (նկ. 156).

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ՕՏՍԱՎՆՈՅՆԱԿԱՆ ՍԱՎԵՏՆԻԿ ԵՒ ԿԱՎԱԼԵՐ ՊԱՎԵԼՍՏԵՓԱՆՈՎԻՉ ՍՈՒՐԱՇԿՈՅ ԲՈԼԻԲԱՇԵՎ, ԾՆԵԱԼԻ 6-ԻՆ ՆՈՅՆԵՐԵՐԻ, Ի 1816 ԱՄԻ, ՋՐԱԻԵԱԼ Ի ԿԵՆԱՅ 17-Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ, Ի 1875 ԱՄԻ:

444. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է Սր. Մինաս եկեղեցու մոտ, տան կամարակապ դարպասի ճակատին ազուցված քարին եռատող փորագված է (նկ. 157).

Ի 1885, ՏՈՒՆՆԱԿԱՆ ԳԱՍՊԱՐԱՅՆԱԿԱՆ ՅԵՆՆԱԿԱՆ:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Գասպար Աջունցեցու 1892-ին ընտրվել էր Կ. Բ. ընկերության վարչության անդամ («Նոր-Դար», 1892, № 207, էջ 3), իսկ 1904 թ. կրում էր երեցվոյսի (դեպուտատ) պաշտոն և նրա գործունեության շնորհիվ էր, որ Էջմիածնի սինոդը նույն թվի օգոստոսի 25-ին քայքայեց էր, քաղաքի Սր. Մինաս եկեղեցին նորոգել և կից զանգակատուն կառուցել ծախսելով դրանց վրա եկեղեցու գումարներից 1000 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 223, թ. 1-2):

445. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է նախորդից թիչ վերև, նույն փողոցի վրա: Արձանագրությունը

փորագրված է տան առաջին հարկի պատին ազուցված սրբատաշ քարին (նկ. 158).

ՏՈՒՆ ԱՈՒԱԶ(Է)ԼԵՅՕՍԷՓԵԱՆՅԻ, 1911 ՅԱՄԻ:

ՔԻՇ

Քիշը Շաքե գավառի կամ ներկայիս Շաքիի շրջանի պատմական ու մարդաշատ գյուղերից է: Գտնվում է Շաքի քաղաքից 5 կմ հյուսիս, համանուն գետի աջ ափին: Գյուղի բնակիչների նախնիները հայեր են եղել: Նրանք տեղի տալով խանական բռնություններին XVIII դարի կեսերին ընդունել են մահմեդականությունը:³¹⁰

Քիշի բնակիչները. «...եղել են հայեր, որ մի մասը բարբարոս խաների ճնշումից, հալածանքից զաղթել է այս ու այն կողմ, իսկ միս մասն ընդունելով մահմեդականությունն մնացել է այդտեղ...»:³¹¹ Նրանց ազգանունների մեջ. «հայկական անուններ դեռ շատ կան մնացած, օր. Սարգիս օղլին, Կարապետ օղլին, Աանես օղլին և այլն...»:³¹² Գյուղամիջում ցայսօր կանգուն է Սր. Եղիշե Առաքյալի անվամբ օծված գմբեթավոր եկեղեցին, կառուցված 1244 թ.:³¹³ Եկեղեցու շրջապարսպի մեջ 1973 թ. մի արձանագրություն էր նկատել Ս. Գարչինյանը: Մեզ տրամադրած նրա մի լուսանկարից էլ ստորև ներկայացնում ենք վերձանությունը.

310. А. Яновский, О древней Кавказской Албании, "ЖМ НП", 1846, h. 52, էջ 167-168:
311. «Նոր- դար», 1888, № 191, էջ 3:
312. «Նոր- դար», 1889, № 208, էջ 2:
313. "Кавказский Календарь на 1852г.", Т. 1851, էջ 271: Եկեղեցու պատմական և ճարտարապետական մանրամասների մասին տես մեր. "Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак Собственно Албании" ("Кавказ и Византия", № 6, Երևան 1988, էջ 225- 230):

446. ՊԱՐՄՊԱՊԱՍ. հնգատող արձանագրությունը փորագրված է գետաքարի հղկված մակերեսին (նկ. 159).

ԱՅՍ ՊԱՍԻ 17 ԳԱԶ ՏԵՂՆ ՇԻՆՈՒԱԾ Է ԾԱՆԻԻԷ ՆՈՒՆԵՑԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՍԻՐԻ (ԵԱ)ԱՆՑ, Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻԻՐ ԵԻ ԾՆՈՂ(Ա)Ց, Ի Յ(ՈՒ)Լ(Ի)ՄԻ 1865:

Ծանոթ. Եկեղեցու շրջապարսպն ու կից մի քանի սենյակները նորոգվել են վանահայր Արամյանցի օրոք: Հերթական նորոգումը կատարվել է 1874 -ին («Արարատ» ամսագիր, 1875, հունվար, էջ 31-32):

ՔՈՒՆԳՈՒՏ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք, Շաքի-Վարդաշեն մայրուղու ձախ կողմում 10 կմ հեռավորության վրա, աղբյուրաշատ ու անտառածածկ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, Պարսեզ գետակի ափին:

Գյուղի հայ բնակչությունը բռնի դավանափոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: 1874 թ. Քունգուտն ուներ 1261 մահմեդական (ծագումով հայ) բնակչություն:³¹⁴

Իբրև մահմեդական բնակչություն ունեցող գյուղ՝ Քունգուտը 1918 թ. գերծ է մնացել երկրամաս ներխուժած թուրքական բանակի կատարած ավերածությունից ու ջարդերից:

Գյուղը 1976 թ. ուներ 1152 բնակիչ (համարվում են աղբրեջանցներ),³¹⁵ որոնցում պահպանվել են բազմաթիվ հայկական անուններ, ազգանուններ (մեծ մասամբ աղավաղված ձևով): Չեն մոռացվել նաև հայկական շատ սովորություններ:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում պահպանվել է կիսավեր մի եկեղեցի, որի վերաբերյալ հայտնի են պատմական աղբատիկ տեղեկություններ: Եկեղեցին կոչվել է Սր. Աստվածածին: Այդ

մասին վկայող արձանագիր ծնծղա է տեսել Ս. Բարխուտարյանը: 1695 թ.-ին Քունգուտի Սր. Աստվածածին եկեղեցուն ընծայված ծնծղան գտնվում էր Դաշրուլաղ գյուղի Սր. Գևորգ եկեղեցուն (Շաքիի շրջանում) :

Քունգուտի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ունի միանավ բազիլիկի հորինվածք: Արտաքին չափերն են 8,4X5.3 մ: Այն կառուցված է համակ սրբատաշ

314. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:
315. «ԱՄՀ», h. 2, Բաքու, 1978, էջ 47:

չէ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու արևելյան և արևմտյան ճակատներից բացվում են մեկական դեպի ներս լայնացող լուսամուտներ: Այն ունի երկու մուտք՝ բացված հարավային և հյուսիսային ճակատներից (վերջինս եկեղեցուն կից սենյակի մեջ): Եկեղեցու որմերին արձանագրությունները չեն պահպանվել (տեղում չեն մուտքերի ճակատակալ քարերը): Ընդհանրապես եկեղեցին, թե ներսից և թե դրսից խիստ հողմնահար է ու քայքայված: Շատ տեղերում պոկված են երեսապատի սրբատաշ քարերը: Թաղը, որն իրականացված է եղել կիսաշրջանաձև, ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ փլված է: Եկեղեցու հատակագծային, հորինվածքային, ճարտարապետական ու կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել IX-X դդ. :

Մր. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր գտնված արձանագիր տապանաքարերի մեծ մասը, Մ. Բարխուտարյանցի վկայությամբ, ոչնչացրել էին մահմեդականացված հայերը: Դրանցում երախտա-

շատ գիտնականը միայն մեկ տապանագիր էր նկատել ու ընդօրինակել:

447. ԾՆԾՂԱ, գտնվում էր մինչև 1918 թ. հայաբնակ Դաշքուլաղ գյուղի Մր. Գևորգ եկեղեցում. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԾՆԾՂԱՅՄ ԶՈՒՆԳԻՏԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԽԴ (1695):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 237:*

448. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, երկաթ. տաշված սպիտակ քարի վրա եղել է .
ԱՅՄ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՐԶՐՈՒՄՅԻ ՄՈՎՄԷՄԻ ՈՐԴԻ ԻՓԱԿՉԻ ԽՕԾԱ ՍԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ՌՃԼԵ (1686):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 268*

Շանթ. *Տապանագիրը նույնությամբ հրատարակել է նաև պրն. «Ուղեորը» («Նոր-Դար», 1899, № 177, էջ 2) հայտնելով, որ. «Դա մի մաքուր տաշուած քար է, մէջ տեղը որդիկ փռս ընկած, կոչվում է «ղալաղ դաշի» (ղալաղի քար)...»: 1984 թ. ենթավայր կատարած մեր առաջին այցելության ժամանակ տապանաքարն արդեն անհայտացված էր:*

Վ Ա Ր Դ Ա Շ Ե Ն Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Վարդաշենի շրջանը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին: Այն զբաղեցնում է 1077 քառ. կմ մակերես: Մահմանակից է Շաքիի, Կուտաշենի և Դաղստանի՝ Ախտիի շրջաններին: Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն՝ Վարդաշենը) 36 գյուղ: Շրջանում գյուղական բնակչությունը կազմում է 82 տոկոս (1976, 1 հունվար):

1989-ին վերանվանվել է Օղուգ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 13 գյուղեր (3-ը՝ խառը ազգային կազմով). Վարդեշեն, Ճալեթ, Նորաշեն Ջովլան, Օթմանլը, Թոփեր, Յաղուբլու (Հակոբի գյուղ), Խոշկաշեն, Մեծ Սոկուբլու, Փոքր Սոկուբլու, Վարդանլի, Փատառ: Մնացած բնակավայրերի մեծ մասը XVIII դարի առաջին կեսին դավանափոխության գնով բնաջնջումից փրկված, մահմեդականացված հայերի գյուղերն են, որոնք հետագա տասնամյակներում կորցնելով մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը՝ իսպառ թուրքացան (ներկայումս համարվում են աղբրեջանցիներ):

Մինչև 1988-ի բռնագաղթը հայ բնակչություն ունեին շրջկենտրոն Վարդաշենը, Ճալեթ և Մեծ Սոկուբլու գյուղերը: Հայկական դպրոց գործում էր միայն Ճալեթ գյուղում (միջնակարգ):

Հայկական պապմական հուշարձաններով շրջանում հարուստ են ինչպես մինչև 1918թ. հայաբնակ, այնպես էլ այն աղբրեջանական գյուղերը, որոնց նախնիները մահմեդականացված հայեր էին:

Մի շարք հնավայրեր հարուստ են նաև հայերեն վիմագիր արձանագրություններով: Դրանց ընդօրինակման ու հրատարակման գարծով նախկինում զբաղվել են Հ. Շահխաթունյանցն ու Մ. Բարխուտարյանցը, (միասին՝ 23 արձանագրություն): Տեղերում կատարած աշխատանքների ընթացքում մեր կողմից վերագտնվեցին նախկինում հրատարակված արձանագրություններից միայն 4-ը: Վերստուգելով դրանք, ինչպես նաև հավելելով նորահայտ 45 արձանագրություններ (ընդամենը 68 միավոր)՝ ներկայացնում ենք ստորև:

ՉԱՌԱՓ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս թրքաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ, Արջկան գետի ձախ կողմում: 1888 թվականին գյուղն ուներ 140 տուն՝ 759 հայ բնակիչ:³¹⁶ 1908թ. այն կազմել էր 586,³¹⁷ իսկ 1914թ. 610 մարդ:³¹⁸

Չառափի բնակչությունը գոհ է գնացել 1918թ. ամռանը: Միայն մի քանի տասնամյակ անց հայաթափ ու ամայի գյուղատեղում հաստատվել են թուրք վերաբնակիչներ:

Գյուղամիջի Մր. Գետրոգ եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Նկատվում են բազմաթիվ տնատեղերի ավերակներ: Գյուղի հարավային կողմում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 200 տապանաքարեր: Դրանց մի զգալի մասն արձանագիր է: Թվագրվածները վերաբերում են XIX-XX.:

316. Մ.Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 223:

317. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 225:

318. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 125:

ԽՈՇԿԱՇԵՆ

Գյուղի հարավ-արեւմտյան կողմում պահպանվում են հին գյուղատեղի, գերեզմանոցի եւ եկեղեցու (Մր. Հովհաննես) ավերակները:

449. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձեւ, գտնվում է գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՉԱՌԱՊԵՑԻ ԻԲԱԿԵՆ/ՅԱՐՈՒ (ԹԻԻՆ) ԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՇԵԱՆԻՆ |...Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

450. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ, նույն տեղում (նկ. 160).

ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ԱՆՓՈՓԵՑԻՆ/ ԱՍՏ ԱՆՆԱՅԻՆ, ԿԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ(ԱՀԱՆ)(Ա)ՅԻՆ/ ԳՍՏԵՐ ՅՈՎԱԿԻՄԱ Տ(Է)Ր ԴԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ, | ՈՐ Է ՇՈՒՇՎԱ ԶԱՂԱԶԱՅԻ, ՈՂՈՐՄԻ Դ(ՈՒ)Զ/ ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ ..., 1866 ԱՄԻ:

451. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՐԱԲԵՑԻ ՎԱՃԱՂԱԿԱՆ ՄԱՐԳԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ/ ՄՈՒՍԱԻԼՅԵԱՆՑԻՆ 60 ԱՄԱՅ, ՈՎ ՀԱՆ/ԴԻՊՈՂԶ ԱՍԷԶ Ա(ՍՏՈՒԱ) Ծ ՈՂՈՐՄԻ: 1873| ԱՄԻ:

452. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 161). ԱՄԻ Զ(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ի 1891,|9 ՓԵՏՐՎ(Ա)ՐԻ, Թ(ՎԻՆ) Հ(ԱՅՈՅ) ՈՅԻ: | ՄԱՐԳԻՍ ՏԻՐԱՅՈՒՆ ԶՆԱԾԷ ՎԵՄԻՍ ՆԵՐՔՈՅ ՀՈՂՈՒՄԸ/ ԲՆԱԿԻՉ ԷՐ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ԶԱՌ(Ա)Փ ԳԵՂՈՒՄԸ/ ՀԱՅՐՆ ԷՐ ԴՊԻՐ ԱՐԶԱԼ Տ(Է)Ր ՄԻՍՕՆԵԱՆԸ, | ԶԱՌԱՍՈՒՆ ԱՄԱՅ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԶԱԶ ՄԱՐԴԸ/ ԹՈՂԵՑ ԱՍՏ ԻՐ ՏԱԳԱՐԿ ՄԱՐՄԻՆԸ/ ԱՇԽԱՐՀԷՍ ՓՈՒԵՑԱՒ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՆԷԸ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(Ր)ՄԻ ՅԻՇԵՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ԿԱՐԴԵՑՈՂԸԸ:

453. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՊԱՂՈՒՆ ԵՒՆԳԻՑԻ ԶԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՅՐԱՆԵԱՆՅ, ԱՄԵԳ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) 1894Թ.:

454. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՌԱ/ ՓԵՑԻ ՏԷՐ ԱԶԱՐԵԱՅԻ, | ՈՐ Է ՈՐԹԻ ՄԱՐԶԱՐԱՅ, | ՎԱԽԵՃԱՆԵԱԼ Է 1901 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Տե՛ր Ազարիա Տե՛ր-Չարաբյանցը արխիվային վավերագրերից մեկում հիշվում է 1888թ. որպէս ծերունազարդ քահանա: Այդ թվին նա հովիտ էր նաև մտապահ Վարդանի գյուղի հայ բնակչությանը (Ֆ.56, g.1, q. 8420, p.1):

455. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Չառափ գյուղի հարավ-արեւմտյան կողմի գյուղատեղիի գերեզմանոցում. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻԹԱՓՈԳՈՒՂԻ ՈՐԴԻ ՄՈՎՍԷՄԻՆ, ԹՎՆ ՈՍԽԵ (1796): Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Խոշկաշեն (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 34 կմ հարավ, Դուրկան գետի աջափնյա բարձրադիր սարահարթում: Գյուղը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1434 թ. Խուշկաշեն ձեռով:³¹⁹

1888-ին գյուղն ուներ 77 տուն հայ բնակչություն (490 մարդ):³²⁰ 1908 թ. գյուղն ուներ 612,³²¹ իսկ 1914 թ. 1028 հայ բնակիչ:³²² Գյուղի ողջ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. ամռանը օսմանյան թուրքերի եւ մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած կոտորածների ժամանակ: Հայաթափ Խոշկաշենը վերստին բնակեցվել է միայն 1950-ական թթ.-ին լեզգիներով:

Գյուղի տարածքը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով:

Բուն՝ գյուղամիջում պահանջվում է արեւելյան քաղի Մր. Աստվածածին եկեղեցին (արևմտյան

Մր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը

քաղի Մր. Եղիշե եկեղեցին քանդված է՝ կառուցված 1887թ.: Պահպանվում են նաեւ երկու ընդարձակ գերեզմանոցները, ուր գտանք 21 արձանագիր տապանաքար (բոլորն էլ թվագրված XIX-XX դդ.):

Մր. Եղիշե Առաքյալ վանքի գավթի մուտքը

319. «ՇԵ Ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 439:
320. Մ. Բարխուտարեանց, 6շվ., աշխ., էջ 218:
321. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 400:
322. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 199:

Խոշկաշենի արևելյան կողմում, գյուղից շուրջ 0,5 կմ հեռու Դուրկան գետի ձորը նայող անտառածածկ սարալանջին կիսավեր վիճակում է Սբ. Եղիշե Առաքյալի անունը կրող վանական համալիրը՝ բաղկացած մեկ եկեղեցուց, միաբանության սենյակներից եւ գերեզմանոցից: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով: Վերջինս օգտագործված է միայն ներսում այն էլ կոնստրուկտիվ նվազ պատասխանատու հատվածներում: Հորինվածքով եռանավ բազիլիկ է, որի թաղը հենված է մեկ զույգ սյուների վրա: Եկեղեցուն արևմուտքից կից է գավիթը: Վերջինս պատկանում է երկու զույգ փոխհատվող կամարներով իրականացված կենտրոնակազմ գավիթների տիպին որոնց ընդարձակ թռիչքը, առանց միջանկյալ սյուների, պահել է ամբողջ ծածկը: Գավիթին հարավային կողմից կից միաբանության թվով յոթ սենյակները ամբողջապես կառուցված են անտաշ քարերով: Սրանք միաժամանակ ողջ համալիրի առավել վատ պահպանված կառույցներն են: Վանքի բակում (հիմնականում հարավային կողմում) տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոցը:³²³

456. ՍԲԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, գտնվում է Խոշկաշեն գյուղի արևելյան թաղամասում: Հարավային ճակատից բացվող մուտքի բարավորին քառատող փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 162).

ՇԻՆԵՑԱԻ ԽՈՇԿԱՇԵՆԻ ՎԱՆՔԻ ԳՈՒՐԻՎԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՀԱՍԱ(ՐԱ) - ԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԱՐԴԵԱՍԲՆ, 1887 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թե գյուղի գերեզմանոցներում պահպանված տապանագրերում եւ թե գրականության մեջ Խոշկաշենի նման անվանածն չենք հանդիպել: Ըստ երևույթին արձանագրության մեջ «ԿԱ» վանկի կրկնությունը գրչի կողմից թույլ տրված սխալ է:

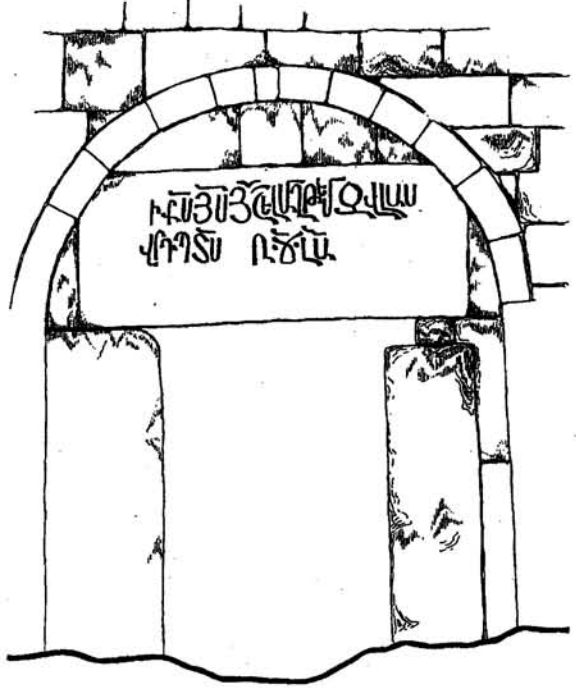
457. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՅՐԻ ԵՒ ՆՍՐԷ ՈՐԴԻ՝
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՆ | ԱՐԺԱՆԵՑԱԻ ԱՅՍ
ՏԱՊԱՆԻՆ, | 1867 ԱՄԻ:

458. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 163).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | ԲԺԻՇԿ
ՅԱՐՈՒԹ(ԻԻ)ՆԻՆ, ԷՐ ՈՐԴԻ ԲԱԿԱՐ
ՔՈՒԻՆԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, 1888 ԱՄԻ:

459. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև: Գտնվում է Եղիշե Առաքյալ վանքի բակում, փոքրիկ գերեզմանոցում.
ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | Տ(Է)Ր ՅԱՐՈՒԹՈՒՆԻ, ՈՎ ՀԱՆՏ(Ի)ՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՍԱՑԻ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1866 ԱՄԻ:

323. Համալիրի ճարտարապետական նկարագիրը առավել համազանալից տես մեր՝ «Պատմական Խոշկաշենը և նրա հուշարձանները», հոդվածը, «ԼՀԳ», 1985, № 10, էջ 76-80:

460. ԵՂԻՇ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆՔ, եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին երկառղ փորագրված է (նկ. 164).
Ի Զ(ՐԻՍՏՈՍ)Ս Յ(ԻՍՈՒ)Ս Յ(Ի)ՇԵ(Ա)Լ
ՍԱՂԹԵՄ ԶՎԼԱՍ | Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)ՏՍ,
ՌՆԼԱ (1682):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219 (թվականի մեջ բաց է թողել տասնավորը՝ Լ-ն):

461. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր եկեղեցուն կից գավթի մեջ: ներկայումս մնացել է գավթի փլատակների տակ.
ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՊԱՇՆՃԱՂՅԻ, ՌՃԾԵ (1706):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 219:

ՃԱԼԵԹ

Երկրամասի ամենահայտնի ու հինավուրց գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 4 կմ արևմուտք: Իբրև գրչօջախ գյուղը հայտնի է սկսած XV դարից: Գյուղի վերաբերյալ բազմաթիվ մատենագրական ու վիմագրական տեղեկություններ են պահպանվել:³²⁴ XIX դարի կեսերին ճալեթն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն:³²⁵ 1874 թ. այն կազմել էր 800,³²⁶ 1886թ. 1170,³²⁷ 1888-ին 1325 (200 տուն),³²⁸ 1908թ. 1669,³²⁹ իսկ 1914 թ. 1691

324. Տես՝ Հ.Վ. Կարապետյանի «Ճալեթ, ճալա բառերը եւ նրանց տեղանվանական գործածությունը» հոդվածը, «ՊԲՀ», 1982, №2, էջ 157:
325. Ս.Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:
326. «Кавказский Календарь на 1885г.», էջ 216:
327. «Кавказский Календарь на 1894г.», էջ. 157:
328. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 248-249:
329. «Кавказский Календарь на 1910г.», էջ 240:

մարդ³³⁰ (բոլորն էլ հայեր): Գյուղը մեծ կորուստներ է կրել 1918 թ.: 1978 թ. Ճալեթն ուներ 959 բնակիչ:³³¹ 1988-ին բոլոր հայերը բռնագաղթվեցին(նրանց մի մասը վերաբնակվեց Նոյեմբերյանի շրջանում):

Ճալեթ գյուղը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում պահպանվում են երկու միջնադարյան եկեղեցիների մնացորդները: Դրանցից մեկը գտնվում է գյուղի հյուսիսային զերեզմանոցի ծայրում: Այն միանավ

Կաթողիկոսանիստ Ճալեթ գյուղի Սբ. Աստվածածին վանքի հին (1411թ.) և նոր եկեղեցիները

բազիլիկ շենք է: Մա իր հատակագծային լուծումով կրկնում է Քիչ գյուղի Սբ. Եղիշե առաքյալ եկեղեցուն (Շաքիի շրջան): Հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է ավագ խորանի արտաքուստ կիսաշրջանաձև լուծման մեջ: Գյուղամիջի մյուս եկեղեցին ներկայում ամբողջապես ծածկված է հողով ու փլատակներով: Սակայն պարզորոշ ուրվագծվում են նրա խաչաձև հատակագիծն ու հորինվածքը: Ի դեպ, նմանատիպ եկեղեցիները երկրամասի տարածքում խիստ սակավաթիվ են (առայժմ հայտնի է միայն Չալգիտ գյուղի Սբ. Գեորգ եկեղեցին XIII-XIV դդ), եւ այդ իմաստով

Ճալեթի խաչաձև եկեղեցու ուսումնասիրությունը էական նշանակություն ունի Բուն Աղվանքի հայ միջնադարյան ճարտարապետության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Այս եկեղեցու շուրջ եւս տարածվում է ոչ մեծ զերեզմանոց: Ճալեթի արեւելյան ծայրում, ներկայում անտառածածկ սարալանջին տարածվում է գյուղի հին ու մեծ զերեզմանոցներից մեկը եւս: Այստեղ պահպանված արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Ճալեթի պատմաճարտարապետական հուշարձանների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն ման բնակելի ամրակուռ բազմաթիվ քարաշեն տները: Դրանց մի մասը կրում է կառուցման առթիվ

330. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 118:

331. И.З. Исмаилов, Район пятнадцати национальностей, Баку, 1981, էջ 3:

փորագրված արձանագրություն (թվագրվածները XIX դարի վերջերից մինչև XX դարի սկզբները):

Ճալեթ գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից ու գերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դդ-ում): Վանքի հին եկեղեցին կառուցվել է 1411 թ.: Հետագա դարերում այն ենթարկվել է մասնակի նորոգումների: Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս:

Հուշարձանախմբի նոր կամ մեծ եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում եւ նույնպես կոչվել է Սբ. Աստվածածին: Այն եռանավ բազիլիկ տիպի բավական շքեղ ու ընդարձակ կառույց է: Արտաքուստ ունի դարաշրջանին հատուկ ձևավորում: Առանձնապես շքեղ է լուծված արեւմտյան ճակատի հարդարանքը: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով:

462. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղամիջի խաչածն հիմնավեր եկեղեցու մոտ ավերված փոքրիկ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 165). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ՄԱՂԱԼԵԱՆՑ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱԶԻՆ, լՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՆ ՄԷ ԲԵՐԱՆ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ, 1857 ԱՄԻՆ, ՄԱՐԴԻ 1-ԻՆ:

463. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ (նկ. 166). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ՂԱԶԱՐ ԲԱԼԼՈՒԵԱՆՅԻ, ՄՆԱՄ ՅԱՒՏԵՆԱԿԱՆՅԻ ՀՈՂ ՏԱՊԱՆԻ 1885 ԱՄԻ:

464. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղի վերին թաղի հիմնավեր բազիլիկի եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում: Երկարավուն սալաքար է (նկ. 167).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ՄԼԿԵՐՏԻՉՂ ՀՕԱՆԵՍԵԱՆ, 1828 ԱՄԻ:
Ծանոթ. տասնավորը հնարավոր է նաև՝ 5 կարդալ:

465. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ նույնաձեւ (նկ. 168).. ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ՄԱՐԳԻՍ ՅԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, 1860 ԱՄԻ:

466. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է ճալեթ գյուղի արևելյան կողմի մեծ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 169).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ԱՌԱԼԵԼ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ, ՕՎ ՈՔԿԱՐԴԱՍՅԷ, ԱՍԱՍՅԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ, 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. ճալեթում հաստատված Պաշարաթյանները սերում էին Արցախի Պաշարաթ (Բաշարաթ) գյուղից (այժմ՝ Ղարաթրիի շրջանում):

467. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին գրեթե կից, նույնաձեւ (նկ. 170). ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ԽԱՉԱՆ ԲԱՇԱՐԱԹԵ(Ա)ՆԻ, ՕՎ ՀԱՆՅԻՊՈՂԸ ԱՍԱՅԷԸ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1854 ԱՄԻ:

468. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹ ԳԻՐԱՅԻ ԲԱՇԱՐԱԹԵԱՆՑ ԲԱԲԻ ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒՔՂ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՏԵԱՌՆ 1855՝ ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ Հ(Ա)Յ(Ո)Յ 1304, ՄԱՅԻՍ 8 ԻՆ:

469. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԷՑԻ ԱԵՏ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ ԻԻՐ ԵՂՊԱՐԸՆ ԿԴԱԿ ԷԻՆՂ ԱՐԷԼ, ԱՎԵՏԸՆ ԿԱՍԱՐԷՑ ԻԻՐ ՊԱՐՏԻՑ ՊՐԾԱԻ, ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԹԱՍՅԷ ԱՍԱՅԷԸ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ԳՐՎԵՑԱԻ ԿԵԴԱՅ 1858|ԱՄԻ:

ԴԱԼԸԹԻ ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆԸ

470. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանից դեպի արևելք բացվող լուսամտի ստորին մասում ներքուստ ազուցված քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 171, 171ա).

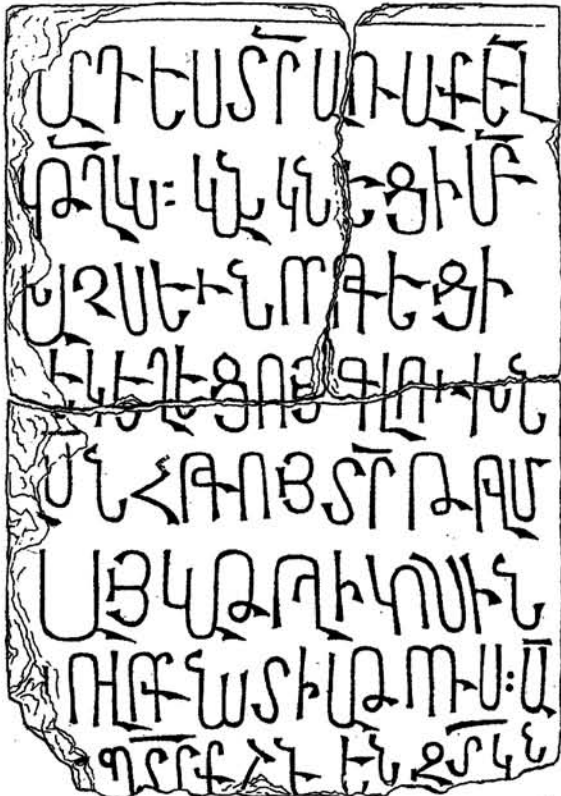
ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԿԱՐՊԻՊԵՑ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ՇԻՆԵՑԻ[Ի] ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԹՎ(Ի)Ս ՊԿ (1411), ՅԻՇԱՍԱԿ ՀՈԳՈ ԻՍՈՒ, ՊՐԸ ՂԿԱՐԴԱՅԸ ԳՅԱՂԱԹՍՂ ՅԻՇԵՑԷԸ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379: Բարխուտարեանց, 249: Բացի այլ մանր տարրերը ցուցնող, երկուսի մոտ էլ բացակայում է «ՈՐԸ ԿԱՐԴԱՅԸ» բառերը:

471. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառույցի նորոգման մասին պատմող արձանագիր քարը ներկայումս իր սկզբնական տեղից պոկված է եւ ջարդված երեք մասի, որի բոլոր կտորներն էլ բարեբախտաբար պահպանվում են նոր կամ մեծ եկեղեցու ներսում: Ի սկզբանե քարը տեղադրված է եղել. «ներհակ դրուած է արտաքուստ տաճարի հարաւային որմնի վերայ՝ սալկախից ցած, որ կարդացում է մեծ դժուարութեամբ» (նկ. 172).

ԱՐԴ ԵՍ Տ(Է)Ր ԱՌԱԶԵԼ | Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի) Կ(Ո)Ս ԿԱՆԿՆԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ | ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԳԼՈՒԽՆ | ԿԱՄՍ ՀՈԳՈՅ Տ(Է)Ր ԹՈՎՍՂԱՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ | ՈՎ ՈՔ ՆՍՏԻ ԱԹՈՌՍ: Ա(1) | ՄԻՐ ԺԱՄ Պ(Ա)Տ(Ա)Ր(Ա)Ը... Ջ(Ա) ՏԿ(Ի)Ն:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 249 (հրատարակել է խիստ աղավաղված ու բազմաթիվ վրիպումներով):
 Ծանոթ. քվազրվում է XV դարի 2-րդ կեսով:
 Լուսանկարը մեզ է տրամադրել պատմաբան Հրանուշ Խառատյանը (Առաքելյան):

472. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սպիտակ գույնի: Գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքի առջև: Ներկայումս չի նկատվում: Կարծում ենք, մնացել է շենքի փլատակների տակ եւ վերստին հնարավոր է հայտնաբերել միայն մաքրման աշքատանքներ կատարելուց հետո:

Ի ԹՎ ՋԻԴ (1475) ՀԱՆԳԻՍՏ ԹՈՎՍԱՅ ԿՈԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379: Անփոփոխ վերահրատարակել է նաև Բարխուտարյանը (էջ 250):

473. Ի ԹՎ ՋԿ (1511) ԵՍ ՏՐ ԱՌԱԶԵԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԳՆԵՑԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱՄԱՆԲԵԿԷՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԴՐԱՆ ՃԱԼԵԹ ԳԻՒՂԱ: ԳՈ (3000) ԹԱՆԿԱՅ ԽԱՐԸ ԱՐԻ. ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՄՆ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ՍՈՒՐԲ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՏԱԾՆԻՆՍ, ԵՒ ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԱՅՍ ԳԻՒՂ ՃԱԼԵԹԻՍ, ԿԱՍ ԽԼԷ...:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379-380 (տեղը չի նշել):
 Վիճակագիրը հրատարակվել է իբրև նախարդի շարունակություն սակայն բովանդակությունից հետևում է, թե այն կարող էր նաև այլ քարի վրա փորագրված լինել:
 Վիճակագիրը անփոփոխ վերահրատարակել է նաև Բարխուտարյանը, հավանաբար առնելով Շահխաթունյանցից (էջ 250):

474. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից է եղել նախարդներին: Ներկայումս սա ևս մնացել է փլատակների տակ.

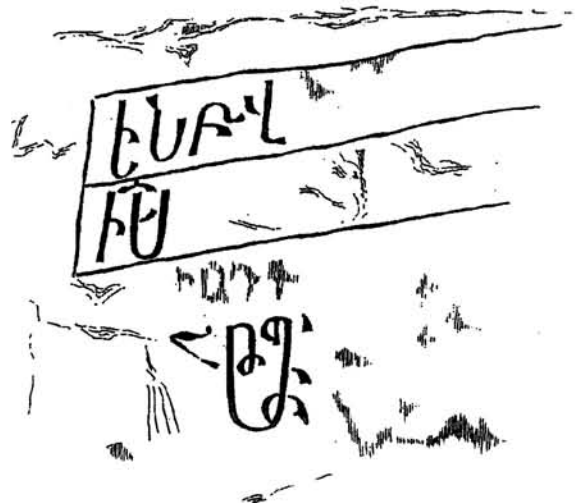
ԹԻՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1411) ... ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐԻՑՍ ՎԵՀԻՑ ՈՐԸ ՕԾԵՑԵԱԼԸ Ի ՏՈՒՆՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, ԱՍՏ ԹԱՓԱՌԱՅԵԱԼԸ ՅԱՅՆՍ ՄԻՋՈՑԻՑ, ԿԱՆ ԱՄՓՈՓԵՎԼԸ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻՑ, ՅԱՐ ՍՊԱՍԵՆ ՀԱՐՍՏՉԻՆ ԲՆԱՄԻՑ, ԱԿՆԿԱԼԵՆ ՅՈՒՍՈՎ ՊՏՂԱԼԻՑ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380: Բարխուտարեանց, 250:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունից եւ ոճից կարելի է ենթադրել, թե այն փորագրվել է ավելի ուշ ժամանակներում:

475. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արեւմտյան ճակատին արտաքուստ, մուտքից վեր մի կիսակոփ քարին փորագրված է կիսատ արձանագրություն եւ կից մեկ փակագիր (նկ. 173)

ԻՆԲ...
 ԻՍ...

476. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, շքամուտքի հյուսիսային կողմի քանդակազարդ անկյունաքարին մեկ տող (նկ. 174).

ՍԱՐԳ(ԻՍ) Վ(Ա)Ր(ԴԱՊԵՏ):

1976թ. գյուղի ընդհանուր բնակչությունը կազմել է 997 մարդ,³³⁸ 1978 թ. այն կազմել է 1002 մարդ:³³⁹ Հայերը բռնագաղթվեցին 1988-ին դեկտեմբերին:

Մեծ Մոկուբլուն, ինչպես եւ բնորոշ է հին ու մեծ գյուղերին հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Ցավոք, գյուղի ամենաարժեքավոր կառույցներից Սբ. Աստվածածին եկեղեցին քանդել են մալականները 1920-ական թթ. սկզբներին, որի հետ մեկտեղ ոչնչացվել են նաեւ մի քանի քանկազին վիմագիր արձանագրությունները: Գյուղի շրջակայքում պահպանվել են հին գյուղատեղեր, զերեզմանոցներ: Առանձնապես ուշագրավ է Մեծ Մոկուբլու գյուղի խիստ ընդարձակ հայկական գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 3000

տապանաքարեր: Դրանցից հները ակնհայտորեն վերաբերում են միջնադարին, սակայն ամարձանագիր են: Մեր գտած ամենահին թվակիր տապանագրերը XVII դարից էին:

485. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը: Մրա տեղը հրատարակիչը չի նշել: Ներկայումս պահպանված չէ. ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՅԲԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՎԱՅ ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՏՈՒԹԵԱՆ - ՏԵԱՌՆ ՄԻՍԵՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՇԱՍԱԽԵՑԻՈՅ, ԹՎ. ՌՃԻ (1671):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

Ծանոթ. Հետաքրքրական է, որ արձանագրության մեջ Հայոց Արեւից կողմանց կաթողիկոս է հիշատակված Սիմեոնը: Հայտնի է, որ 1671 թ. կաթողիկոս էր Պետրոս Խանձրեցին (1653-1675), իսկ Սիմեոնը ինքնակալ կաթողիկոս էր, որ Մոսկվա լեռներում կառուցելով Երից Մանկանց վանքը՝ հիմք էր դրել հակաթոռ կաթողիկոսության:

486. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ վրա եղել է հետեւյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ՄԻՄՕՆ ՅՈՎՍԷՓՅԱՆԻ ԴԱԻԻԹԵԱՆՅ, ԻՒՐ ԿԻՆ Է ՆԱԽՇՈՒՆ, ՈՐ ՈՐԴԻՔՆ Է ԱՎԱՆԷՍ, 1890:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

487. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանում ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220,

488. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատին փորագրված է եղել

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

489. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, խորանի աջ կողմում փորագրված է եղել նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը.

ԵՍ ՏԷՐ ՅՈՎՍԵՓՍ, ՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է (7) ԹԻՋ ԱՂԲ ԿԱՐ, ՈՐ Է ԺԱՍԱՆԱԿ ՀԱՃԻ, ԹՎ. ՌՄ (1751):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220 (1751թ. Շաքիի խան էր Հաճի Չախաչի կռվածը, որի հայրը երկրամասում մահմեդականություն ընդունած առաջին հայերից էր եւ որդին, որն արդեն մոլեռանդ մահմեդական էր, սարսափելի կրոնական հալածանքներ էր սկսել հայերի դեմ): Այս վիմագիրը «ԵՍ ՏՐ. ՅՕՍԷՓՐԱ... Սբ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է... Թ. ՌՄ» ձեռով ընդօրինակել է նաեւ «Նոր-Դար»-ի (1891, N 41, էջ 3) քղբակիցը:

Ծանոթ. 1844թ. մարտի 15-ին եկեղեցին կողոպտվել է: Գողացված իրերից գտնվել են Վարդաշենցի հրեա Նյուֆթալի Էյրազ օղլու մոտ, որից և հետ է պահանջվել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 1689, ք. 3):

490. ԵՍ ՄԱՆԱՍԻ ԹՎ. ՈՆ (1156):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

491. ԽԱԶԶԱՐ. նույն տեղում.

ԻՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

Ծանոթ. Այս երկու խաչքարերի արձանագրությունները, ինչպես հեղինակն է գրում, արտագրել է «գլխակալ խաչքարերի վերայ... հողի տակից... քանդակուած խիստ հնադարեան ձեռով»:

492. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ավերակների մեջ ընկած մի փոքրիկ բարավորի քարին փորագրված է միայն թվականը.

1890 ԱՄԻ:

493. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է եկեղեցատեղիի մոտ: Ուղղանկյունաձեւ է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱՅՅ ԷԼԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՀԱՅՐ Տ(Է)Ր ՅՕՎՍԷՓԻՆ ԿԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԻՆ, ՌՄՀԳ (1825):

494. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՕԿՈՒԹԼԷՑԻ ԵՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ Ե(Ի) ՏԻՐԱՅՈՒ ՅՕՀԱՆՆԷՍԻ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ, ՌՄՀԶ (1827):

495. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ... ՏԱՊԱՆ ՍԵՕԳԻԹԼՈՒԹԵՑԻ ՏԷՐ ՅՈՎՍԷՓԻՆ, ՈՐ ԷԼ...ԵՒ ՀԱՅՐ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ

338. «Աղբյուրեզմանական Մովսեսյան Հանրագիտարան» (աղբյուրեզման), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 301:

339. И.З. Исмаилов, 62վ. աշխ., էջ 3:

Ե(Ի) ՏԵՐ ՄԱՐԳՄԻ |...1868 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍ 9 ԻՆ:

496. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԻԻԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՄԿՐԴՉԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՄԱՆԱՍ, ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՄԽԱԿԻ ՈՐՏԻ ԱՓԿԱՋ ԱՌ ԹԵՐԻ ԳՈՐ ՏԵՐ 28 ԹՈՂԻ, ԿԱՐԴԱՅՈՂ ՏՈՒՐ ՈՂՈՐՄԻ 1873 ԱՄԻ:

497. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցի կենտրոնական մասում, ուղղանկյունաձև սալատապան է մեծ մասով խրված հողի մեջ.

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ | ՂԱԼԱԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆՃԱՆ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1694):

498. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... ԱՅԲԱՂՋԻ ՕՎԱՆԵՄԻ, ՈՐ Է | ԳՈ(Ի)ՂԸՆ ԽՆԱՇԱԽՔ, ՈՐԴԻՆ Է ՄԻՍՕՆԸՆ | ԿԱՄ ԳՐԻԳՈՐԸՆ, ՊԵՏՐՈՍԸՆ ԿԱՄ ԱՅՍՐԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

499. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱԿՆԱՋԱՐԻՆ, ԻԻՐ | ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԳՐԵՅԻՄ ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

500. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՈԱՅԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴԻՆ Է ՀԱԹԱՄ ՔՈՒՄԱՆ, ԳՂՓՐԷԼՆ, ԱՆԱՆԵՍ, ՅԱՅՁԻՐԵԱՆ ԳԵՈՐՔ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ, | ԱՐՋԱՍԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՇԸ (1809):

501. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ՀԱԹԱՄ ՔՈՒՄԱՆ, ԱՆԱԻՆ | ԵՂԲԱՐՆ ԻՄ ՅՈՍԷՓ ԿԱՄ ԱՂԱՋԱՆ, ԹՈՒՐ ԻՄ ՋԱԼԻՆ ԿԱՄ ԽԱՆՈՒՄ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՇԹ (1810):

502. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր Պապիկ (Բարիկ) կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում, Մեծ Մոկոսթյու գյուղի տարածքում.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՄԱՀԵՋԱՐԻՆ ԹՎ. ՌՃԾ (1701):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222:

503 ԽԱՉԱՐՉԱՆ, գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում, սարի գագաթին, Չեռնավոր կոչված սրբատեղում.

ԵՍ ՄԱՐԳԻՍ ՇԻՆԵՅԻ ԽԱՉՍ ԱՅՍ ՏԱԿԻՍ ԹՎ. ՊՅԳ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 221:

ՅԱՂՈՒԲԼՈՒ (ՀԱԿՈՒԹԻ ՇԵՆ)

Մինչև 1918թ. զուտ հայաբնակ, ներկայում արքրեջանական թուրքերով բնակեցված գյուղ շրջկենտրոնից շուրջ 20 կմ հարավ, Վարդաշեն-Եվլախ մայրուղու ձախ կողմում: Գյուղի վերաբեր-

յալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն պահպանված հուշարձանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առընդվազն միջնադարից արդեն զավառի խոշոր ու ծաղկուն բնակավայրերից էր: Յաղուբլում ծննդավայրն է ճակերի վանքում նստած Աղվանից Արիստակես կաթողիկոսի: Գյուղի բնակչությունը, դիմագրավելով բոլոր ահեղ փորձություններին (մանավանդ XVIII դարի կեսերի կրոնական հալածանքներին), նույն դարի վերջերին համարվել է ի հաշիվ արցախահայ գաղթականության: 1886թ. գյուղն ուներ 1126,³⁴⁰ 1914թ. 1357 հայ բնակիչ:³⁴¹

Գյուղամիջի Մք. Մինաս և Մք. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները ներկայում գոյություն չունեն: Պահպանվում են երկու գերեզմանոցները, մեկը գյուղամիջում, երկրորդը՝ գյուղի հարավային կողմում, սարավանջին:

Գյուղում պահպանվում են հայ բնակիչներից մնացած քարաշեն ամրակոտ բնակելի շենքեր:

504. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, զարդարված խաչաքանդակներով, գտնվում էր գյուղամիջի գերեզմանոցում, հեղեղատի՝ ճանապարհի քանդած մասում: ԹՎ...ՄՈՒՐԲ ԽՂԱՉՍ ԲԱՐԻԵԽԱԽՍ Է ԸՐՍ ԴՏԱԿԵՄ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՆ Է:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222-223:

Ծանոթ. Աղբյուրներում Արիստակես կաթողիկոսի վերաբերյալ պահպանվել են 1511-1516թթ. հիշատակություններ:

505. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 181).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՅՈՒՅ | ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՃԱՌ Է ԵՂԵԱԼ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԵԹ|...Ն ԵՄՂՈՒԲԼՈՒ ԳԵՂՋ, ՎԽՃ. 1898 ԱՄԻ, |...64 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ:

Ծանոթ. Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք Յաղուբլու գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Մք. Մինաս: Այն գտնվում էր գյուղի վերին մասում և ներքին թաղի բնակիչների համար դժվար էր ամեն օր այնտեղ հասնելը: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով է, որ ձեռնարկվում է 2-րդ՝ Մք. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինությունը. «Հանգուցյալ Յարութին բէկը, որ միշտ իր գիւղացիների վերայ մեծ խնամք էր տանում (խոսքը Հարություն բէկ Միլիկյանի մասին է - Ս.Կ.) իր կենդանութեան ժամանակ (ինչպէս վկայում է ժողովուրդը) խոստանում է գիւղի մէջ իր ծախքով եկեղեցի շինել տալու: Իսկույն եւեթ գիւղացիները բերում, պատրաստում են շինութեան հարկավոր իրերը, մնում է միայն շինութեան ձեռնարկելը, բայց վաղահաս մանր չէ թողնում իրագործելու այդ եւ այժմ սրբ. պարտականութիւնը մնում է նրա արդիների վերայ ...» («Նոր-Դար», 1887, N 151, էջ 2):

Ինչպես երևում է տապանաքարից, այնուամենայնիվ, գյուղի 2-րդ եկեղեցին կառուցվել է:

340. "Кавказский Календарь на 1894г", էջ 169:
341. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 214:

ՄԱԹՈՍԻ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱՅԻ
ՎԱՐԹԱՆԵԱՆՑ 1890 ԱՄԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 248:

ՓՈՔՐ ՍՈԿՈՒԹԼՈՒ

Գյուղի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մակայն կասկածից վեր է, որ այն առաջացել է Մեծ Մոկոտրու գյուղի խիստ ընդարձակման, բարգավաճման հետևանքով, որից բաժանված (հեռացած) բնակիչների մի մասը ընդամենը մեկ-երկու կիլոմետր հեռու հիմնել են նոր համանուն գյուղը: 1888-ին գյուղն ուներ 484 հայ բնակիչ (70 տուն),³⁵³ 1908թ. 596,³⁵⁴ իսկ 1914թ. 900 հայ բնակիչ³⁵⁵: 1918թ-ից գյուղն անբնակ է:

Գյուղատեղում դեռես կանգուն վիճակում է Մր.Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկ եկեղեցու հորինվածք: Թաղը պահում են երեք գույգ սրբատաշ սյուները: Միակ մուտքը բացված է հարավային ճակատից: Եկեղեցու շուրջը փոքրիկ գերեզմանոց է, ուր պահպանվել են մի քանի տապանաքարեր: Գյուղատեղիի ընդարձակ տարածքում նկատվում են բազմաթիվ տմատեղեր, մեծ մասամբ՝ դարավանդների տեսքով:

514. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, եկեղեցուց ոչ հեռու.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ... ՏԻՊԻՐ ՕՀՍ... |ՈՐԹԻ ՄԱԽ...ՏԵՐ... |ԵԱՆՑ...ՈՔ ԿԱՐԳԹԱ, ՅԱՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1885 ԱՄԻ:

ՕԹՄԱՆԼԸ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս անբնակ գյուղատեղի, շրջկենտրոնից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք, ճալեթից 6 կմ հարավ, անտառածածկ հարթ ու խոնավ տեղում: XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակիչ:³⁵⁶

1890-ական թթ. գյուղն ուներ 25 տուն՝ 112 (56 արական, 56 իգական):³⁵⁷ 1908թ. ուներ 203,³⁵⁸ իսկ 1914թ. 126 հայ բնակիչ:³⁵⁹ 1918թ. կոտորածներից հրաշքով փրկված օթմանլուցիները հետագայում բնակվել են մոտակա ճալեթ գյուղում:

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, հարթ տեղանքում պահպանվում են Մր. Աստվածածին եկեղեցու պատերը (ծածկը եղել է փայտից, որը չի

պահպանվել)՝ կառուցված անտաշ քարերից, գլաքարերից: Ըստ ոճական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Ունի երկու մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արտաքին չափերն են 14.40x8.48 մ: Եկեղեցու բակի, արևմտյան կողմում տարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը: Այստեղ ամփոփված են մի քանի հոգևորականների մարմինները: Հնավայրի բոլոր տապանաքարերը վերջին տարիներին տեղահան են արվել ու կոտրատվել:

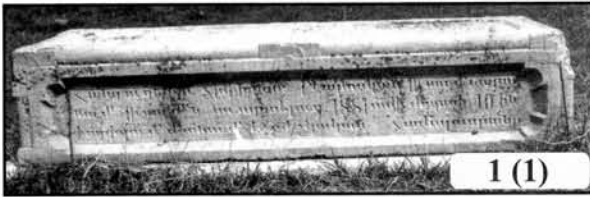
515. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՆՐԳԻ ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ)-ԾԵՏՈՒՐ)ԵԱՆՑ, ՈՐ ԾՆԵԱԼ Է 1812 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՏԱԼԻՎԵՑԱԻ 1870 ԱՄԻ, ԱՅՍ ՎԵՍԸ ԱՌԻ ՅԱՐՈՒԹԸ, ԻՒՐ ՀՈՐ ՀԱԼԱԼ ԵՒ ԱՐԺԱՆ ԵՂԻԼ ԵՐԿՈՒՄԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԳԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի: ԱՅՍ ՎԵՍԸ ԴԻԻԼ ԴՈՒԱԻ ԵՒ ՅԲԻՅՂ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ ՄԳՐՏԻՉԵԱՆԸ:

516. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև (նկ. 186).
ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆ ԱՍՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԿՐԻՏԻՉ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(ԱՅ)Ի ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱՐԵԱՆ, ՉԵՆՆԱՏՐԻԵԱԼ 19 ԱՊՐԵԼԻ 1870 ԹՎ(Ի)Ս ՄԱՐԳԻՍ ԱՐՋԵՊ(ԻՄԿՈՊ)ՍԷ ԵՒ ՎԱՐՃԱՆԵԱԼ Է 1901 Թ. Փ(ԵՏՐՎԱ) ԲԻ 16-Ի, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԳԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի:

353. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219:
354. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 197:
355. "Кавказский Календарь на ...г", էջ 95:

356. Մ. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:
357. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 252:
358. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 342:
359. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 170:

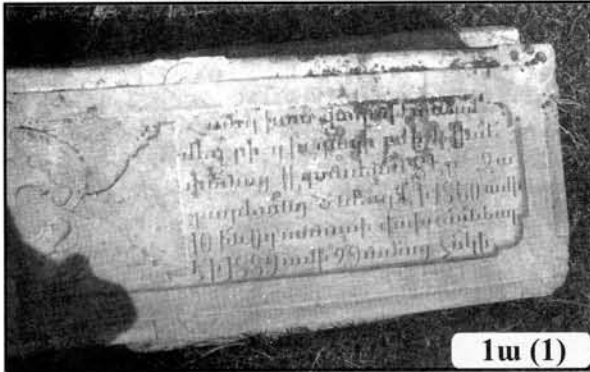
ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1 (1)

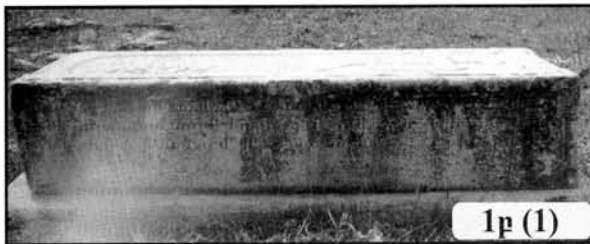
5 (9)

1u (1)

6 (10)

1p (1)

7 (12)

2 (2)

8 (13)

3 (3)

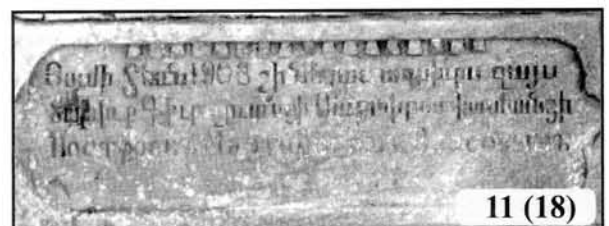
9 (15)

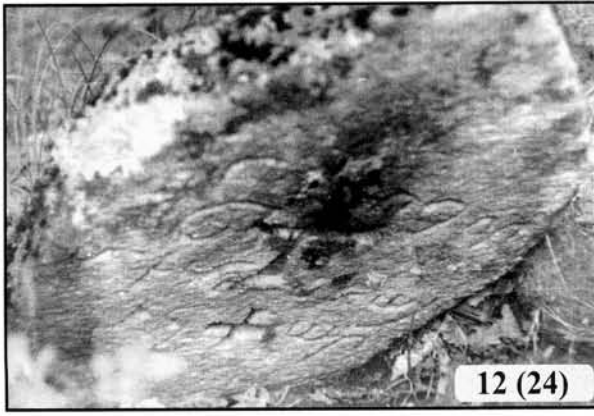
4 (7)

10 (16)

11 (18)

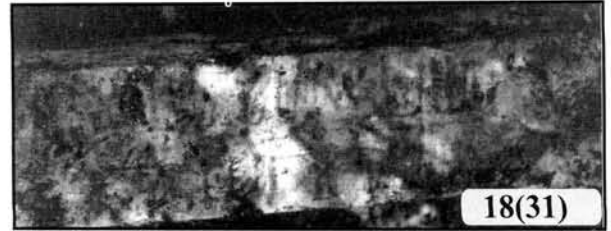
12 (24)

17 (30)

13 (25)

18 (31)

14 (27)

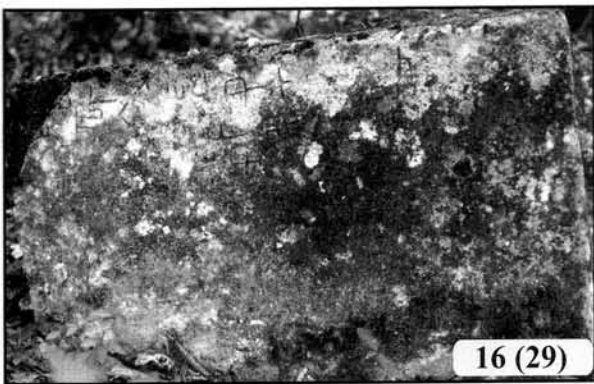
19 (38)

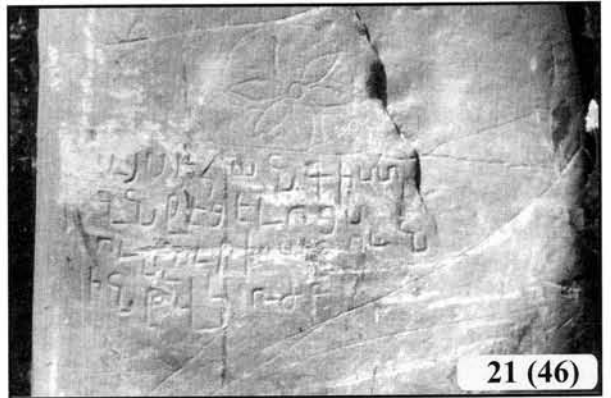
15 (28)

20 (39)

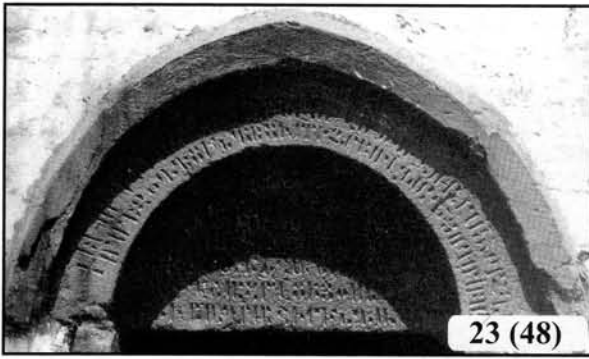
16 (29)

21 (46)

22 (47)

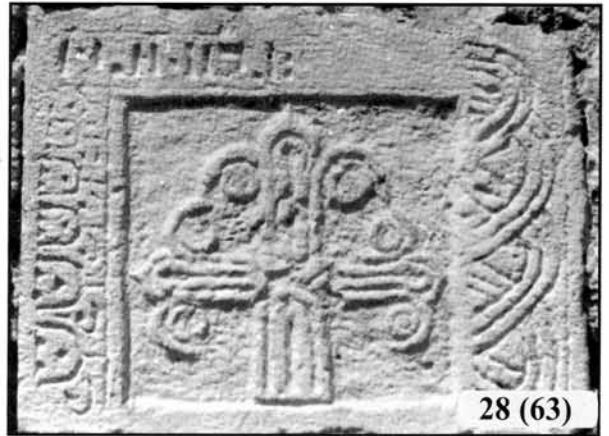
23 (48)

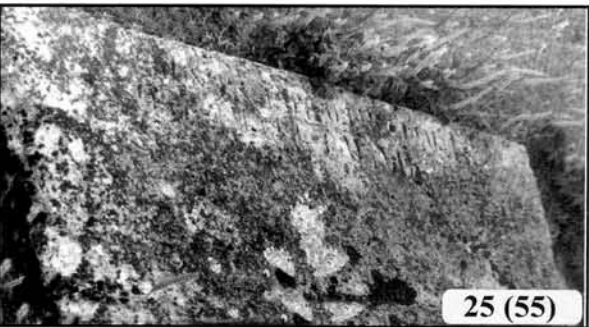
27 (61)

24 (54)

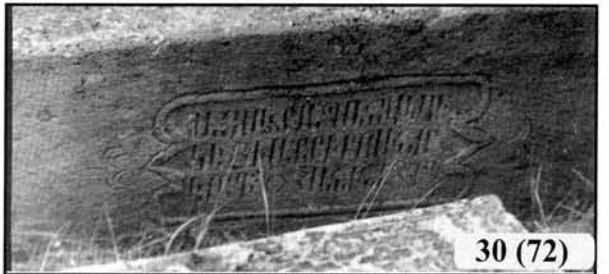
28 (63)

25 (55)

29 (68)

30 (72)

26 (60)

32 (77)

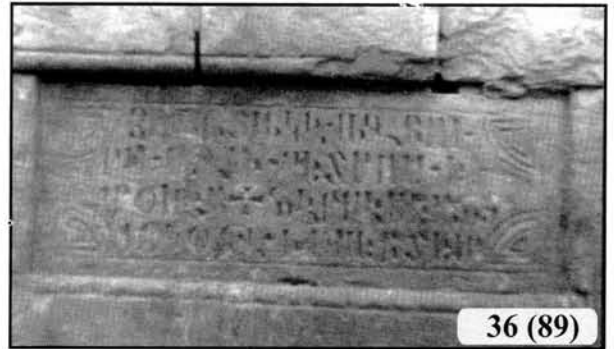
31 (74)

35 (81)

31ա (74)

36 (89)

33 (78)

37 (90)

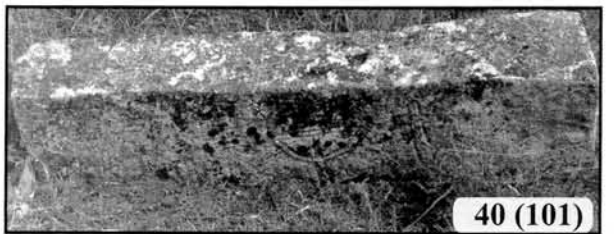
34 (80)

39 (97)

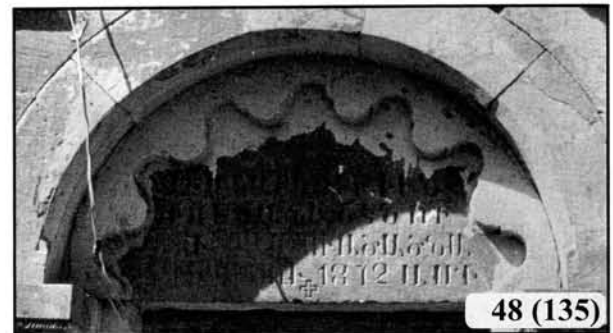
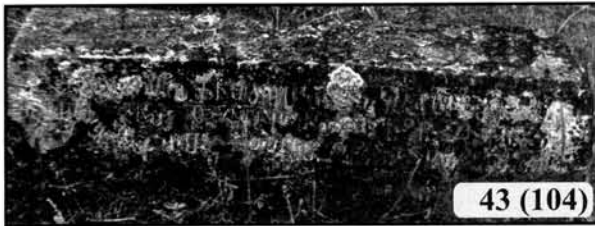
38 (92)

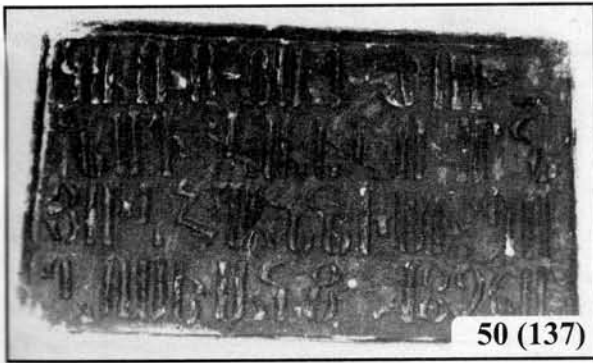

40 (101)

41 (102)

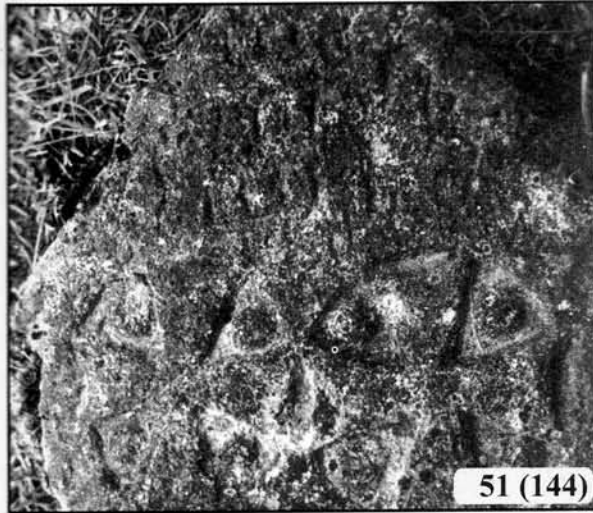

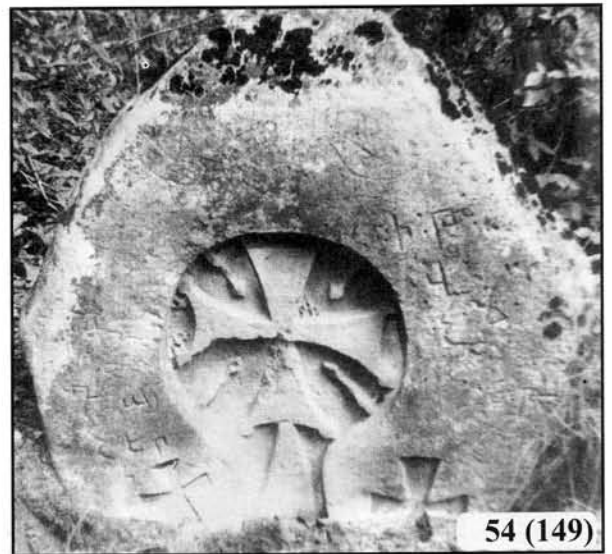
50 (137)

53 (148)

51 (144)

54 (149)

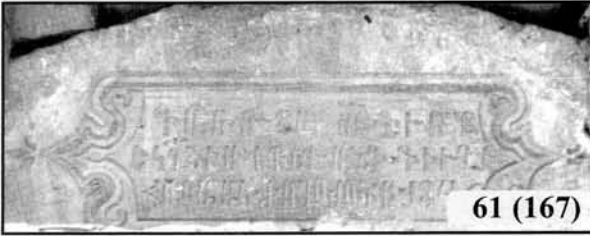
52 (147)

55 (150)

56 (151)

61 (167)

57 (152)

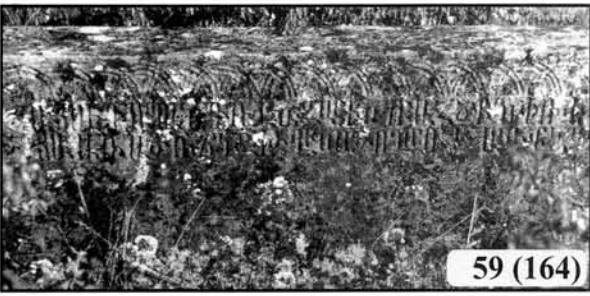
62 (168)

58 (153)

63 (169)

59 (164)

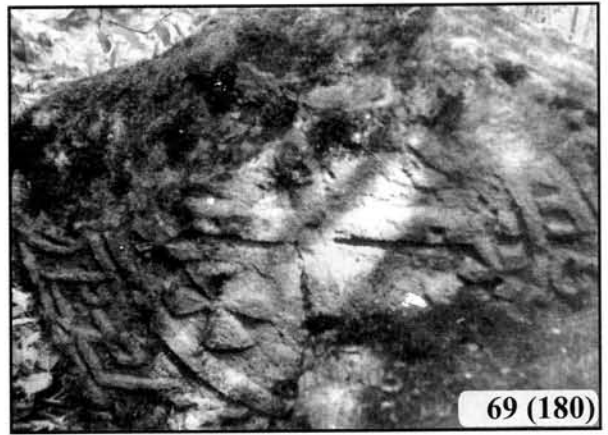
64 (170)

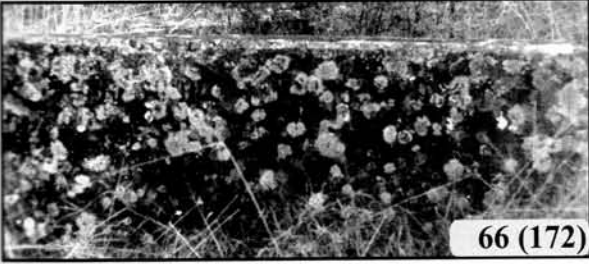
60 (166)

65 (171)

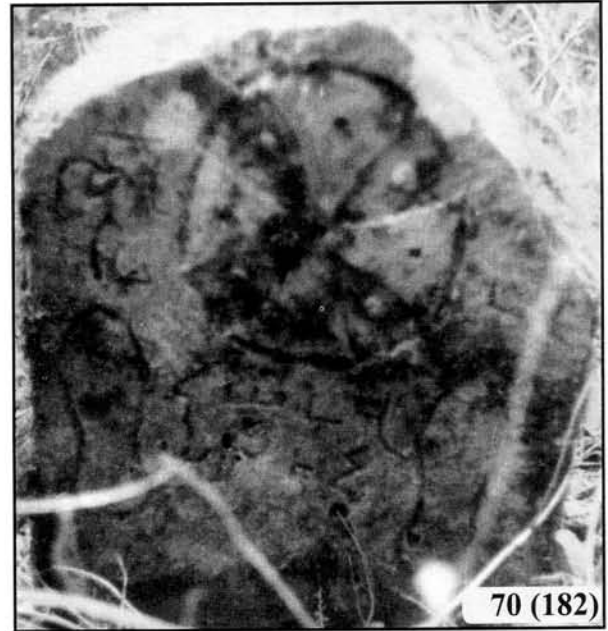
69 (180)

66 (172)

67 (177)

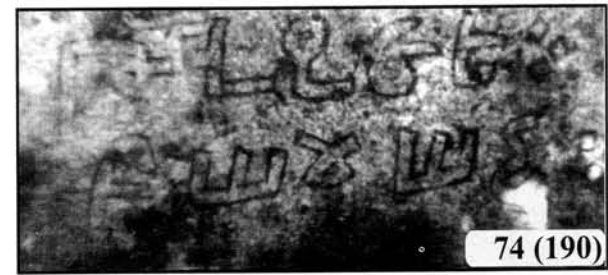
70 (182)

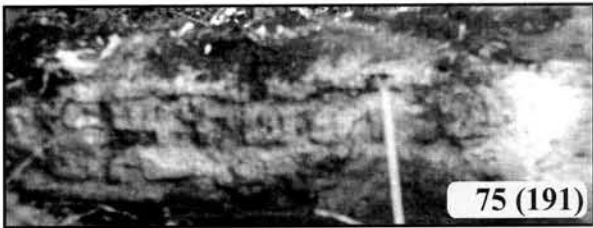
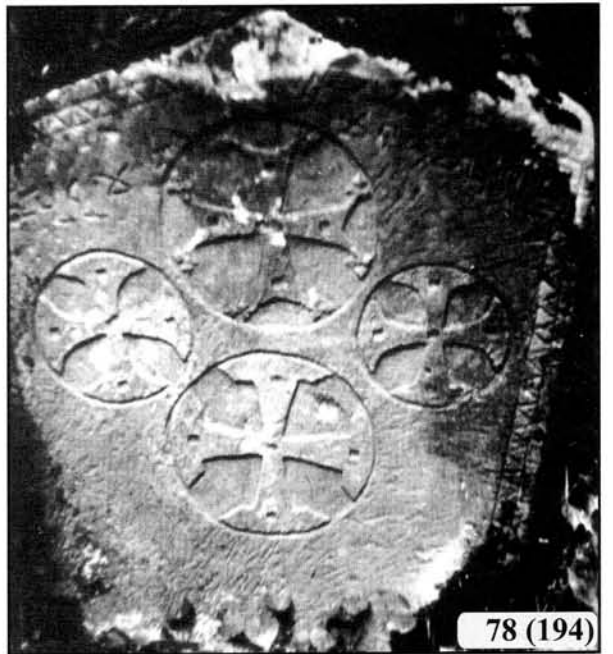
68 (178)

71 (186)

74 (190)

79 (218)

84 (224)

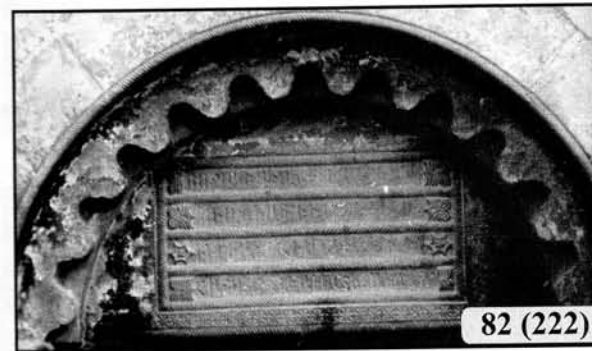
80 (219)

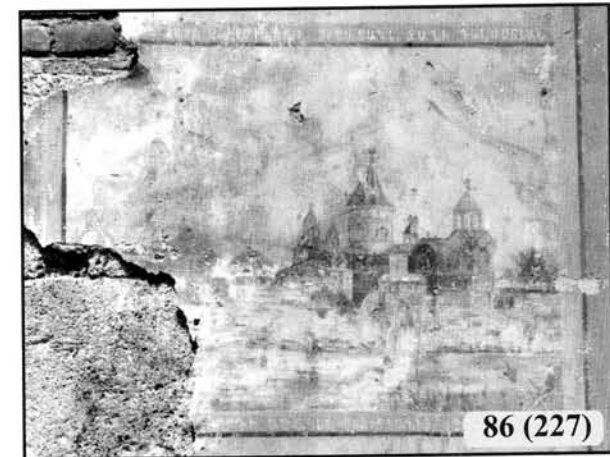
85 (225)

81 (221)

82 (222)

86 (227)

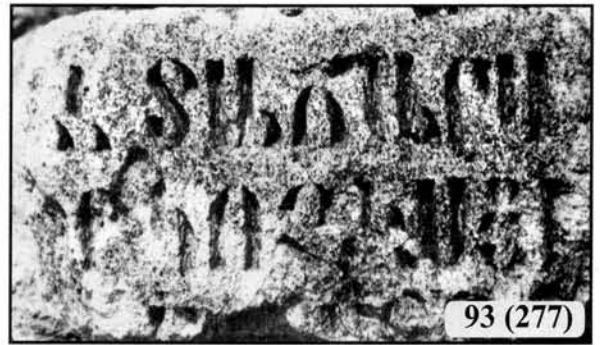
83 (223)

87 (228)

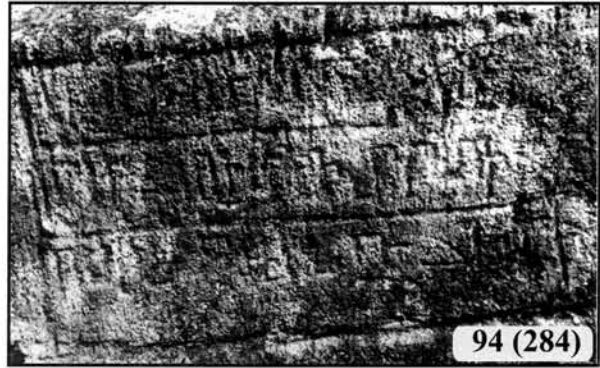
88 (232)

93 (277)

89 (239)

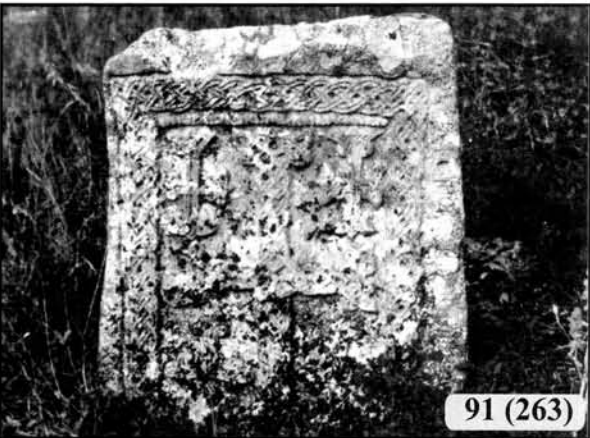
94 (284)

90 (259)

95 (285)

91 (263)

95u (285)

92 (270)

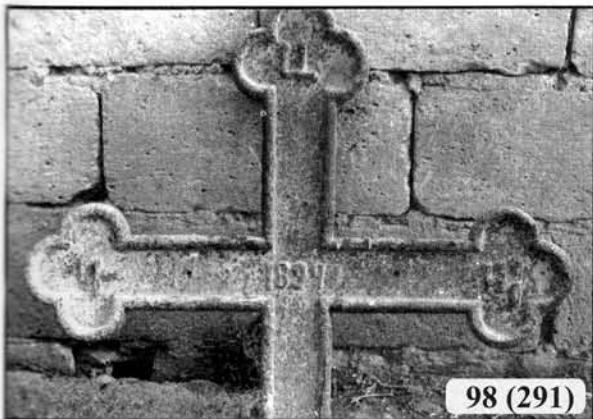
96 (286)

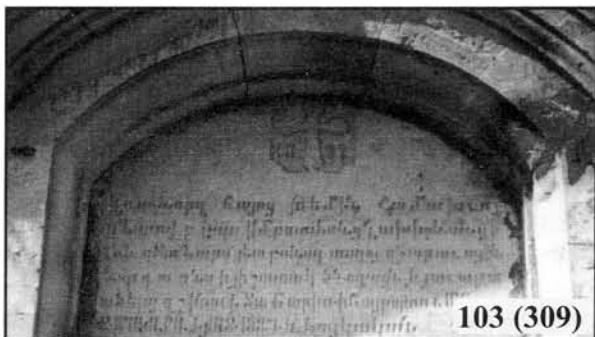
97 (290)

102 (308)

98 (291)

103 (309)

99 (300)

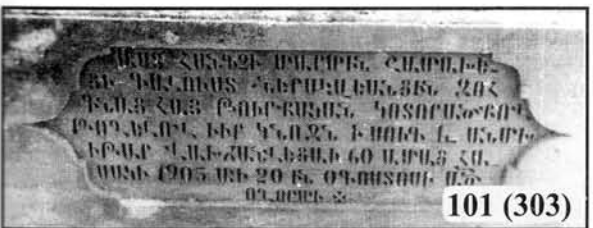
104 (310)

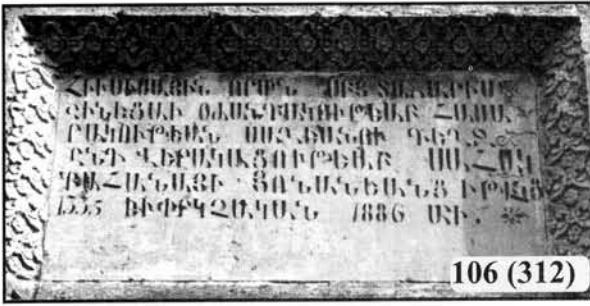
100 (302)

105 (311)

101 (303)

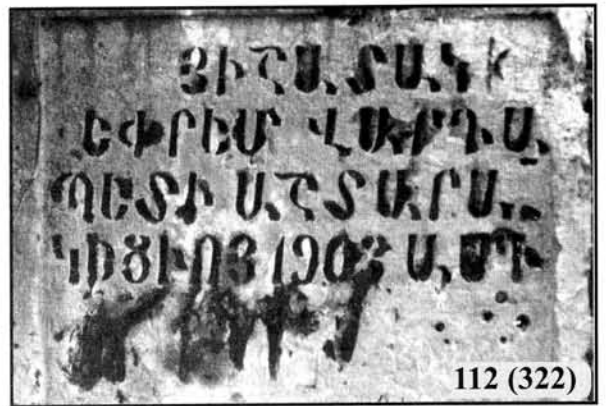
106 (312)

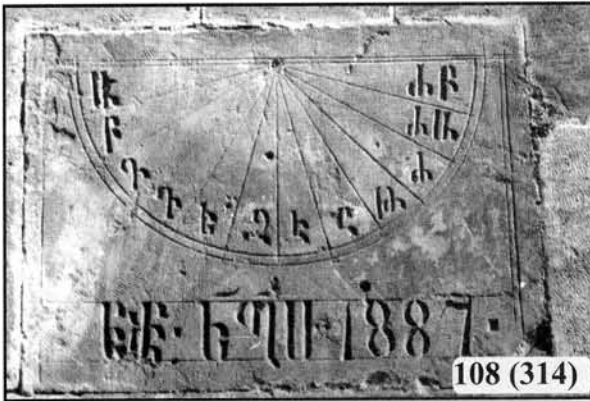
111 (321)

107 (313)

112 (322)

108 (314)

113 (323)

109 (315)

114 (324)

110 (317)

115 (325)

116 (327)

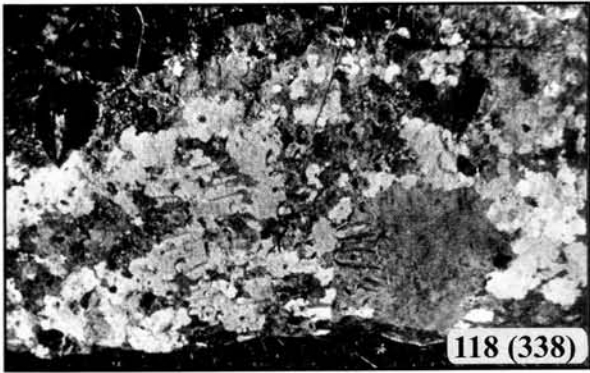
117 (328)

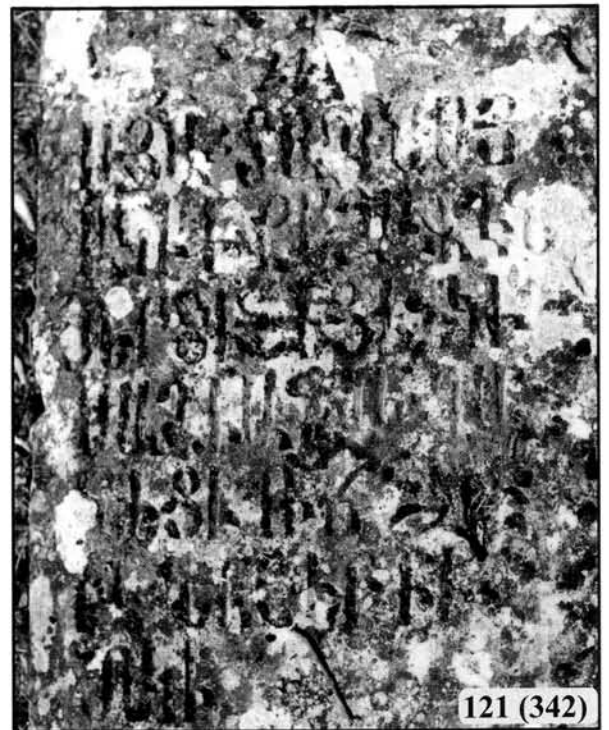
120u (340)

120p (340)

118 (338)

121 (342)

119 (339)

120 (340)

122 (343)

128 (349)

132 (358)

130 (356)

133 (359)

131 (357)

134 (360)

135 (361)

138 (386)

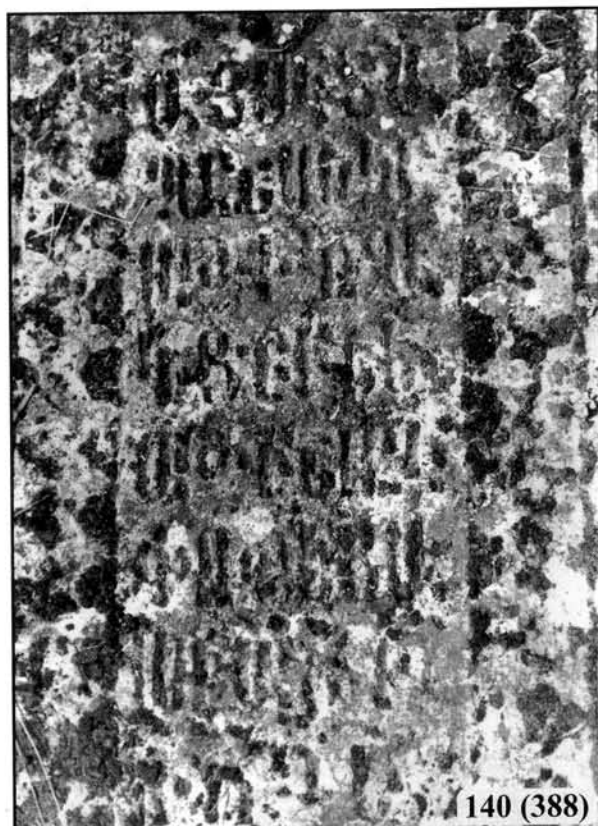
136 (383)

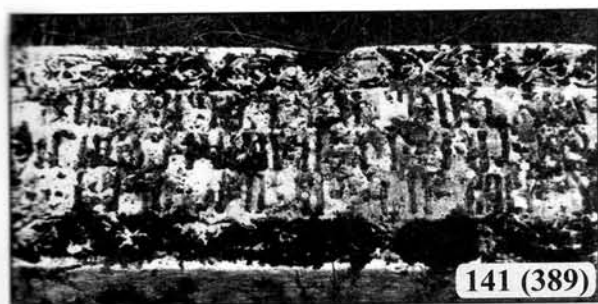
137 (385)

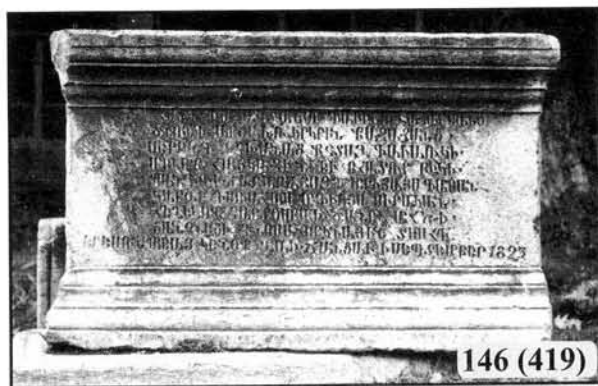
139 (387)

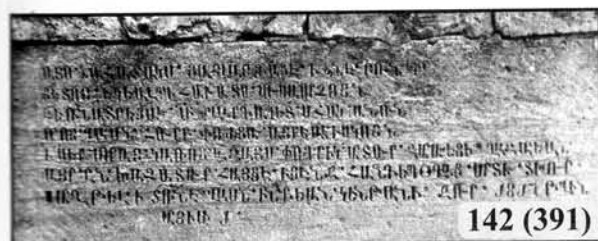
140 (388)

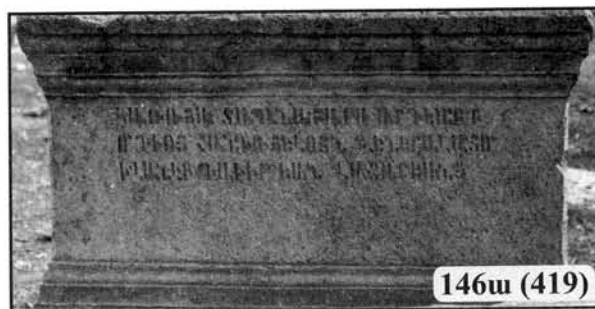
141 (389)

146 (419)

142 (391)

146a (419)

143 (392)

147 (420)

144 (395)

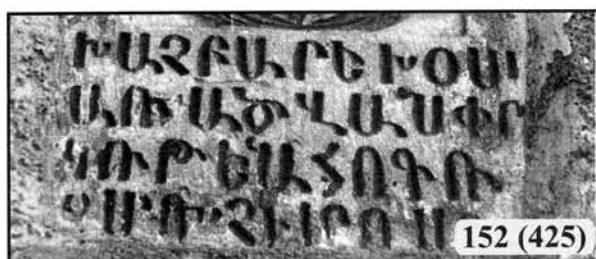
148 (421)

145 (418)

149 (422)

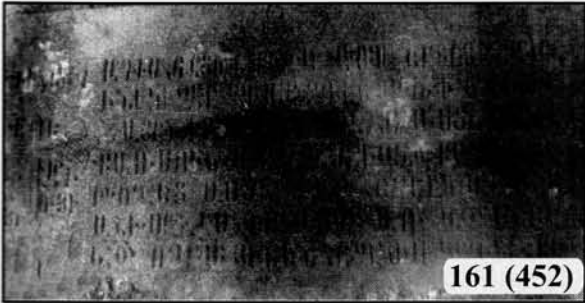

160 (450)

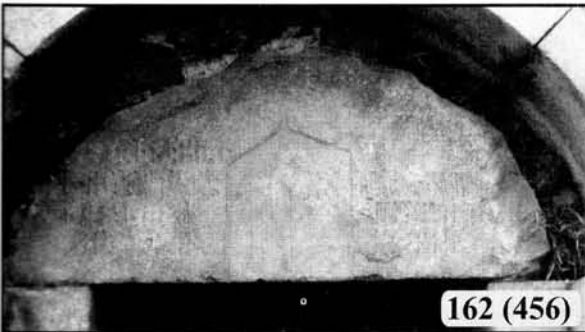
166 (463)

161 (452)

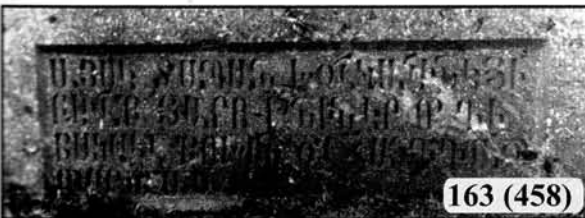
167 (464)

162 (456)

168 (465)

163 (458)

169 (466)

164 (460)

165 (462)

170 (467)

171 (470)

172 (471)

171u (470)

174 (476)

173 (475)

176 (479)

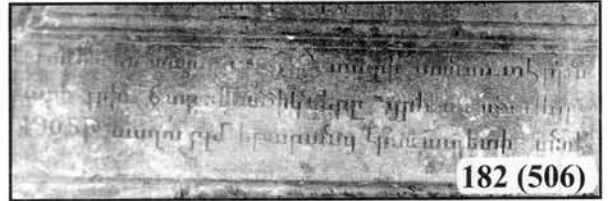
175 (478)

179 (483)

181 (505)

182 (506)

177 (480)

183 (508)

178 (481)

184 (510)

180 (484)

186 (516)

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Աբգար, որդի՝ Ղեանդի եւ Փարու, բոս՝ Չելեպու, 51(278)
- Աբրահամ, որդի՝ Ներսես Ղափանցու, մահ. 1796թ., 83(431)
- Աբրահամ, հայր՝ Մահտեսի Օսեփի, 50 (270)
- Աբրահամ, ծնողները՝ Գարուստ եւ Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղարազ եւ Օհան, 45(240)
- Աբրահամ (բրուտ), որդի՝ Պետրոսի, մահ., 1825թ., 8(15)
- Ադամ, հայր՝ Յարութիւն տիրացուի, 19 (71)
- Ազրբէ քոյսա, որդի՝ Շայրուաղի, հայր՝ Կափելի եւ Եղիազար սարկաւազի, 7(7), 7(8)
- Ազիզ, մահ. 1505 թ., 37(186)
- Ազիզ, մայր՝ Պողոս, Պետրոս եւ Բարդուսար Գիրքեցիների, որոնք 1831 թ. եկեղեցի էին կառուցել, 21 (88)
- Աբանես Թովմասեան (տանուտեր), մահ. 1905թ., 94 (506)
- Աբապակ քոյսա, որդի՝ Ճանշի, մահ. 1795թ., 7(9)
- Աբաբիշ իշխան (հարյուրապետ) ՚ Սուրբան, Նուխեցի, որդի՝ Պատալի, 45 (245)
- Աբահալա, մահ. 1493 թ., 32 (156)
- Աբակերտի, հայր՝ Գրիգորի 8(11)
- Ալթար Կազի, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 77(411)
- Ալթուն, 71(376)
- Ալեքսան Մարտիրոսեան Մետունց, մահ. 1927թ., 52(290)
- Ալեքսան Մելիքսեբեանց ճալեքցի, հիշ. 1911թ., 91(483)
- Ալլահվերան, որդի՝ Հափարձումի, 43(235)
- Աղա Քալի Լազրովեանց, հիշ. 1752թ., 18(62)
- Աղակուն Նիժեցի, եղբայր՝ Գալիք Դանիեան Ջարգարեանցի, 43(230)
- Աղանան, մահ. 1374թ., 32(161)
- Աղանան Շամախեցի, 7(10)
- Աղաջան, որդի՝ Ավանիսի Բարեանցի, սպանվել է 1904թ., 19(74)
- Աղափի, կին՝ Հայրապետ Խանիշինցու, 52(288)
- Ամբին Փրխտիւն, մահ. 1171 թ., 23(95)
- Այնուս, մահ. 1592 թ., 66 (339)
- Այ Քամալ, 30 (144)
- Անա, հիշ. 1810 թ., 93 (501)
- Անա խանում, դուստր՝ Ասք Շամախեցու, մահ. 1808թ., 8 (12)
- Անանես, որդի՝ Հոսայի, 93 (500)
- Անդոն, որդի՝ Պետրոսի, մահ. 1773 թ., 67 (346)
- Անթառան, կին՝ Տեր Կարապետ Սուրբան-Նուխեցու, մահ. 1840թ., 45 (250)
- Անթառան, կին՝ Մտեփան քոյսի, մայր՝ Իսրաէլի, մահ. 1791թ., 10 (33)
- Անթառան, կին՝ Համբարձումի, մահ. 1816թ., 19 (69)
- Աննա, կին՝ Տեր Իսրայելի, մահ. 1795, 45 (242)
- Աննա, կին՝ Տեր Յոհան քահանա Փիրվերտեանցի, մահ. 1836 թ., 8 (17)
- Աննա, կին՝ Յովհաննես քահանայի, դուստր՝ Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցու, մահ. 1866թ., 86 (450)
- Աննա Շամախեցի, կին՝ պարոն Յոհաննես Քալանթարեանցի, հիշ. 1871թ., 50 (277), 51 (283)
- Աննա Ուշտալեցի, կին՝ Գալիք Ասկարեանցի, մահ. 1871թ., 19 (73)
- Աննա, կին՝ Մաթոս Վարդաշենցու, 96 (513)
- Անտոն վարդապետ, հիշ. 1680, 1718, 1719 թթ. 49 (267), 49 (269), 50 (275), 50 (276),
- Առաքել կաթողիկոս, նստում էր ճալեքի վանքում, հիշ. 1497, 1499, 1511 թթ., 90 (471), 90 (473)
- Առաքել Մուրատեան, հիշ. 1811 թ. մահ. 1848թ., 95 (508), 95 (509), 95 (510), 95 (512)
- Առաքել Պաշարաբեան ճալեքեցի, մահ. 1851թ., 89 (466)
- Առաքել Վեղիբեանց Նիժեցի 43 (226)
- Առաքել քահանա Տեր Մարտիրոսեանց, մահ. 1894 թ., 9 (22), 9 (23)
- Առաքել Յոսեփեանց, հիշ. 1911 թ., 84 (445)
- Առաքել Քալախանցի, պապ Խոջա Ըստեփանի, 45 (246)
- Ասլան, մահ. 1451 թ., 38 (199)
- Ասլան բէկ, հայր՝ Յակովբէ Աբաբէկեանց Ջրաբերդցու, 46 (254)
- Ասլան մասնորք, որդի՝ Յագին Թիֆլիզեցու, մահ. 1737 թ., 65 (330)
- Աստուածատուր, որդի՝ Կարապետի եւ Գուլմարի, 50 (275)
- Աստուածատուր լուազ քահանա Շամախու, հայր՝ Տեր Փիլիպոսի, 64 (324)
- Աստուածատուր կաթողիկոս (1715-1725), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Աստուածատուր վարդապետ, հիշ. 1715թ., Մաղիանի վանքում շտեմարան է շինել տվել, 63 (315), 65 (337)
- Ասրի, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Ավագ, որդի՝ Միքա Շամախեցու, մահ. 1812թ., 8 (14)
- Ավանես, ծնողները՝ Սիմոն Յովսեփեան եւ Նախշուն, 92 (486)
- Ավանես Բարեանց, հայր՝ Աղաջանի, 19 (74)
- Ավաք (ղալաք), որդի՝ Օհան Դրախտիկցու, մահ. 1812 թ., 21 (84)
- Ավաք, որդի՝ Համբարձում Մաղաբեանց ճալեքցու, մահ. 1857 թ., 89 (462)
- Ավեդիս (ուստա, դալաք), որդի՝ Մարքինի, բոս՝ Խոճա Քարաբի, մահ. 1806թ., 94 (507)
- Աւանեսեան Աւանեսեանց, հիշ. 1912թ., 52 (289)
- Աւանես, 71 (375)
- Աբան Շահվարդի, 21 (79)
- Աբգամ, որդի՝ Գոզալի, 51 (280)
- Աբգալ Տեր Սիմոնեան (դպիր), հայր՝ Սարգիս տիրացուի, 86 (452)
- Աբգաման, անուսին՝ Տաստազուլի, հայր՝ Կոկնայի, Կարապետի, Մարգի, Մանիայի, 50 (275)
- Աբգաման, որդի՝ Հոսայի, 93 (500)
- Աբգիման, մահ. 1717թ., 10 (31)
- Աբրուն, հայր՝ Օվանեսին, 10 (39)
- Արիստակես կաթողիկոս, նստած էր ճալեքի վանքում, հիշ. 1511-1516թթ., 93 (504)
- Արաշիր, որդի՝ Ջուշերի, մահ. 1483թ., 38 (200)

* Փակագծից դուրս նշված քիվը՝ էջի ցուցիչն է, իսկ փակագծերի մեջ առնվածը՝ արձանագրության հերթական համարն է վերծանությունների մեջ:

- Արուփին, որդի՝ Գոռու, 51 (280)
 Արուփին, մահ. 1454թ., 26 (114)
 Աւետիս քահանա Տէր Իս-
 րայէլեանց, 44 (239)
 Աւետիք (չիչի), 83 (429)
 Աւաք, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (372)
 Աւաք, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Աւաք, հայր՝ Մկրտչի, 75 (400)
 Աւաք, որդի՝ Պաղտասար Թաղա-
 րեցու, մահ. 1816թ., 69 (353)
 Աւաք Շամախեցի, հայր՝ Անա խա-
 նունի, 8 (12)
 Աւաք Շամախեցի Օսմանեանց,
 տես՝ Օսմանցի Աւաք
 Աւետ Պաշարաբեան Գալթքցի,
 մահ. 1858թ., 89 (469)
 Ափկազ, 92 (496)
 Աքար, հայր՝ Մինասի, 45 (243)
 Բարա, 73 (385)
 Բարա, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Բարի Բաշարաբեանց Գալթքցի,
 հայր՝ Յոհաննիսի, 89 (468)
 Բարասան, դուստր՝ Տէր Գանիէլ Տէր
 Աւագեանցի, մահ. 1899թ., 40
 (216)
 Բարասի Ղամարեանց Մաարասե-
 ցի, 47 (259)
 Բարասի Տէր Գարբիէլեան Տէր
 Գասպարեանց, մահ. 1892 թ.,
 25 (106)
 Բախիշ Բլեղցի, անուսին՝ Մարեան
 Գիլտարեանցի, 19 (70)
 Բախիշ Սահակեան Շամախեցի,
 անուսին՝ Մարգարիտ Մտեփա-
 նեանի, 83 (439)
 Բակլար քոխա, հայր՝ Յարութիւն
 բժիշկ Խոշկաշեանցու, 87 (458)
 Բակնազար, հայր՝ Տէր Պաղտա-
 սարի, մահ. 1796թ., 93 (499)
 Բակվերդի, որդի՝ Ղարակատի,
 մահ. 1786թ., 35 (172)
 Բաղդասար տիրացու, որդի՝ Տէր-
 յաննեց Պողոսի, մահ. 1809թ., 21
 (81)
 Բաղդասար Գրիգորեան Յովսե-
 փեանց Գիրբեցի, եղբայր՝
 Պետրոսի եւ Պողոսի, հիշ 1831
 թ., 21 (88)
 Բաղդասար Տէր Մարկոսեանց
 առաջ քահանա, մահ. 1883 թ.,
 21(86)
 Բաղտար, տես՝ Բաղտար տիրացու
 Բաղրամ Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Բանան, մահ. 1506 թ., 37 (190)
 Բայուն, 38 (196)
 Բանդիզա, 32 (152)
 Բանդուր, հայր՝ Խոջա Շահվէլի, 49
 (268)
 Բարիզ, նվիրատու, 76 (409)
 Բարիխաս, որդի՝ Տէր Աբրահամի,
 եղբայր՝ Նարինի, բոն՝ Սահակի,
 մահ. 1704 թ., 10 (28)
 Բեկա, հիշ. 1399թ., 31 (147)
 Բեկպուտ բժիշկ, որդի՝ Տէր Յարու-
 փին Թարխանեանցի, մահ.
 1876թ., 83 (440)
 Բիստուր բէկ Քաշաբադի, 81
 (419)
 Բոլի իւզբաշի (հարյուրապետ),
 որդի՝ Տուրամիշ ողլի Աբարի,
 մահ. 1846 թ., 45 (252)
 Բորչակ Տէր Աստուածատու-
 րեանց, մահ. 1786 թ., 9 (21)
 Բսիշո, 7 (4)
 Բունիաք, հիշատակին 1619թ. խաչ-
 քար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Գարբիէլ Թիֆլիզցի, հայր՝ Կարս-
 վանի, 82 (427)
 Գարուստ Նորշինեցի, 9 (21)
 Գարուստ, հայր՝ Սահակի, 76 (405)
 Գարուստ հարիւրապետ Նիժեցի,
 եղբայր Խաչատուրի, Յարութի-
 նի եւ Համբարձումի, 42 (223)
 Գարուստ, կինը՝ Մանդուխտ, որդի-
 ները՝ Ղարազ, Օհան, Աբրա-
 համ, 45 (240)
 Գարուստ Ներսէսեանց Շամախե-
 ցի, հայր՝ Լեւոնի, մահ. 1905 թ.,
 60 (302), 60 (303)
 Գանազեան Միրգաջան, 73 (386)
 Գասրար Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Գասպար Աջուցեանցի, հիշ. 1885
 թ. 83 (444)
 Գասպար Տէր Յօսեփեան Թար-
 խանեանց (կողմեսկի ասե-
 տոր), մահ. 1873 թ., 83 (438)
 Գարեգին Գասպարեան Աճունց,
 մահ. 1886 թ., 83 (437)
 Գարեգին Գրիգորի Խաչատուրով,
 նորոգող՝ Սր. Սահակ վարդա-
 պետի մատուռի, 75 (395)
 Գափրէլ, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
 Գէորգ, հայր՝ Եղիսարէի, 75 (399)
 Գէորգ Տէր Աստուածատուրեանց,
 հայր՝ Յարութի, մահ. 1870 թ., 96
 (515)
 Գէորգ Յովհաննէսեան Քալան-
 քարեանց իշխան, նվիրատու՝
 Սաղիանի վանքի, հիշ. 1881 թ.,
 62 (311)
 Գէորգ Ջուղայեցի, հայր՝ պարոն
 Պետրոսի, 50 (276)
 Գիզեր, մահ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիզոզ, հիշ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիշ Իսան, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
 Գիւկեազար, եղբայր՝ Գրիգորի.
 որդի՝ Ալլահվերանի, 43 (235)
 Գոզալ, մայր՝ Աբգամի, 51 (280)
 Գոհար, 51 (279)
 Գոտ, հայր՝ Արուփինի, 51 (280)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (365)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (371)
 Գրիգոր քահանա, հիշ. 1619 թ., 71
 (373)
 Գրիգոր վարդապետ, հիշ. 1711 թ.,
 50 (272)
 Գրիգոր, հայր Խոջայի, 71 (371)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալավերատու, մահ.
 1801 թ., 8 (11)
 Գրիգոր դարսիին (տերփուն), որ-
 դի՝ Տավվիթի (Դալիթ), մահ.
 1812 թ., 17 (56)
 Գրիգոր, հայր՝ Խանումի, 74 (390)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Աբրահամի, 30
 (142)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Մեծումի, մահ.
 1812 թ., 21 (82)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալլահվերանի, 43
 (235)
 Գրիգոր գնեազ (իշխան, գորազ-
 խապետ, ղեներալ) Որբելե-
 նով, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Գրիգոր Տէր Մգրտիչեան, 96 (515)
 Գրիգոր Յարութեան (ղամիբի),
 հիշ. 1869 թ., 52 (286)
 Գրիգոր Ղահրամանեան Օհա-
 նեանց Բլեղցի, մահ. 1872 թ., 38
 (205)
 Գրիգոր Մեյրանեանց (գարգար)
 Ննգեցի, մահ. 1894 թ., 86 (453)
 Գրիգոր Առուշանեանց, հայր՝ Եղի-
 սարէի, 19 (75)
 Գրիգոր Բարդանեանց, նվիրատու
 Ղարակայի Սր. Աստվածածին
 եկեղեցու, 26 (109)
 Գուկնազար, մահ. 1717 թ., 32 (164)
 Գուկնար, կին՝ Կարապետի, հարս՝
 Դարի, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Դանէլ, հայր՝ Ջաւատի, 69 (352)
 Դանէլ, որդի՝ Մոավաշ Եկանի,
 մահ. 1796 թ., 16 (55)
 Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնա-
 զարեանց Տարօնեցի, Շամա-
 խու բենի առաջնորդ, մահ. 1868
 թ., 65 (333)
 Դանիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի,
 մահ. 1757 թ., 91 (482)
 Դանիէլ, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Դանիէլ, որդի՝ Ղեւանդի եւ Փարու,
 բոն՝ Չարսպու, 51 (278)

- Գալիք** Ջղեցանց, որդի՝ Գալիք Ջղեցանց Վերին Ազուլեցու, մահ. 1771 թ., 82 (428)
- Գալիք** Ջղեցանց Վերին Ազուլեցի, 82 (428)
- Գալիք**, մահ. 1481 թ., 28 (123)
- Գալիք** Ասկարեանց, ամուսին՝ Աննա Ուշտալեցու, 19 (73)
- Գալիք** Դանիեան Չարգարեանց Նիժեցի, եղբայր՝ Աղակումի, մահ. 1909 թ., 43 (230)
- Գալիք** Լազարեանց Արցախեցի (սերված՝ Քաշաբաղ գավառի մեկիչ Հայկազի տոհմից), հայր՝ Իսկանդար Գալիքեան Լազարեանցի, մահ. 1823 թ., 81 (419)
- Գալիք**, հայր՝ Կարապետի, հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Գալիք** Դարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
- Գալիք**, որդի՝ Մարտիրոսի, մահ. 1820 թ., 74 (389)
- Գալիք**, որդի՝ Տեր Սկրտչի, եղբայր՝ Մանասի, Յովսեփի, Մխակի, մահ. 1873թ., 93 (496)
- Գինուշ աղա**, 71 (369)
- Գուրմիշ**, 45 (247)
- Եաղույ**, նվիրատու, 75 (402)
- Եքար** Եարդուլեան, կին՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (508)
- Եքարանց** Կասապետ Յաղուրտեցի, 94 (506)
- Եղիա**, եղբայր՝ Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Եղիազար**, որդի՝ Մօսես քահանայի, եղբայր՝ Դազար դարի, մահ. 1718թ., 25 (103)
- Եղիազար** արքեպիսկոպոս Տուտեցի, մահ. 1760 թ., 65 (332)
- Եղիազար սարկառագ**, որդի՝ Ազրեքոսի, մահ. 1788 թ., 7 (8)
- Եղիաբեք**, 50 (275)
- Եղիաբեք**, դուստր՝ Տեր Գեորգի, հիշ. 1718 թ., 75 (399)
- Եղիաբեք կույս**, մահ. 1654 թ. հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (336)
- Եղիաբեք**, դուստր՝ Գրիգոր Առուշանեանցի, կին՝ Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցու, 19 (75)
- Եղիապետ**, մայր՝ Մաթեոսի, 50 (276)
- Եղոր**, հայր՝ դավաճան Հակոբի (տալլար Հակոբ), 18 (66)
- Ենգիբար** Ջոդանեանց Նիժեցի, հայր՝ Օհանջանի, 42 (221)
- Ենովք**, եղբայր՝ Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Եսայի կարողիկոս** (1702-1728), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Երակղ** (Հերակղ) կայսր, հիշ. 1640թ. 11 (43)
- Երդայշեր**, մահ. 1410 թ., 31 (149)
- Երեմիա Աղվանից կաթողիկոս** (1676-1700), հիշ. 1688 թ., 50 (269)
- Երեմիա եպիսկոպոս**, 62 (314)
- Եփրեմ կաթողիկոս** (1809-1830), հիշ. 1816 թ., 63 (318)
- Եփրեմ վարդապետ Աշտարակեցի**, հիշ. 1903 թ., 64 (322)
- Չալի կամ Խանում**, բույր՝ Յոսեփի կամ Աղաջանի, Յարութի, դուստր՝ Հաբան քոխի եւ Անայի, 93 (501)
- Չանամ**, դուստր՝ Յարութի, 66 (341)
- Չանի Գալստեանց Նիժեցի**, 43 (226)
- Չանի**, մահ. 1517թ., 26 (115)
- Չառնշա**, կին՝ Աղահիվերանի, մայր՝ Գրիգորի եւ Գիւլկեզարի, 43 (235)
- Չարար Գորգանց**, հիշ. 1823 թ., 42 (220)
- Չարար**, հայր՝ Մարիամի, 45 (251)
- Չարարիա Թադևոսեանց**, հորեղբայր՝ Նիկոլայ Ստեփանեան Թադևոսեանցի, 62 (313)
- Էլչի Թադի**, նվիրատու, որդի՝ Մանդին Թիֆլիզեցու, 57 (292)
- Էլսար**, մահ. 760թ. (?), 19 (76)
- Ըսազ Խարպիբեքի**, հայր Ռեանի, 51 (279)
- Ըսկանդար**, հայր՝ Մահտեսի Յարութիւնի, 61 (307)
- Ըսպանդիար** (մրդար), որդի՝ Մաշարա, 30 (145)
- Ըստեփան խոջա Քաղախանցի**, բոն՝ Առաքելի, մահ. 1816թ., 45 (246)
- Ըրստակես կաթողիկոս**, տես՝ Արիստակես կաթողիկոս
- Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանց** (բարաբրեակ), 49 (264), 62 (310)
- Թադևոս արքեպիսկոպոս**, առաջնորդ Շամախու քեմի, հիշ. 1886թ., 62 (308)
- Թադևոս**, կինը՝ Սիմա, 50 (275)
- Թադևոս Տեր Մարգարեանց**, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
- Թաթուս**, որդի՝ Օվանեսի, մահ. 1793թ., 18 (65)
- Թամաս**, մահ. 1493 թ., 37 (189)
- Թամար Դարաբաղցի**, մայր՝ Խաչատուրի, ամուսինը՝ Դազար, 64 (319)
- Թամուր**, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
- Թարիդուլի**, ամուսին՝ Կուլի, 76 (406)
- Թոնա վարդապետ**, հիշ. 1633 թ., 7 (5), 65 (335)
- Թոնաս**, 43 (238)
- Թոնաս**, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (367)
- Թովմա (Թովմաս) կաթողիկոս**, մահ. 1475 թ., 90 (471), 90 (472)
- Թովմաս Տեր Թովմասեանց Նուխեցի**, մահ. 1884 թ., 83 (441)
- Թովսիկ**, նվիրատու, 75 (402)
- Թոնա վարդապետ**, տես՝ Թոնա վարդապետ.
- Թոնա**, հայր՝ Օվասափի, 75 (404)
- Թոնան**, հայր՝ Պողոսի, 10 (40)
- Իգնատիոս վարդապետ**, մահ. 1758թ., բաղված է Սաղիանի վանքի բակում, 64 (326)
- Իթափզուող**, հայր՝ Մովսեսի, 86 (455)
- Իոստամ**, 45 (241)
- Իսրայել**, որդի՝ Ստեփան քոխի, մահ. 1799 թ., 10 (34)
- Իսկանդար Գալիքեան Լազարեանց (ղեներալ-մայոր)**, 81 (419)
- Լեւոն**, որդի՝ Գալուստ Ներսէսեանցի, մահ. 1905թ., 60 (302)
- Խալաթ վարժապետ**, մահ. 1829թ., 91 (479)
- Խանում**, 74 (390)
- Խաչան Բաշարաբեան ճաղեքի**, մահ. 1854 թ., 89 (467)
- Խաչան**, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Խաչանես**, հայր՝ Հայրապետի, 36 (172 ա), 36 (173)
- Խաչայախի**, 71 (362)
- Խաչատուր**, 32 (159)
- Խաչատուր**, հիշ. 1817 թ., ծնողները՝ Դազար եւ Թամար Դարաբաղցիներ, 64 (319)
- Խաչատուր բէկ Միրզայեանց**, 72 (383)
- Խաչատուր**, եղբայր՝ Պաղտմի, հիշ. 1620-ական թթ., 69 (356)
- Խաչատուր Դազարեան Շամախեցի**, շինել է Սբ. Մահակ մատուռը Քարբանջում, հիշ. 1817 թ., 74 (391)
- Խաչատուր**, հայր՝ Վարդանի, 50 (273)
- Խաչատուր Աբարեկեանց**, 44 (239)

- Խաչատուր, եղբայր՝ Գարուստ Նի-
ժեցու Հայրապետի, Համբար-
ձումի, Յարութիւնի, 42 (223)
- Խաչատուր Շղիագարեանց իշ-
խան Նիժեցի, նվիրատու, 42
(224)
- Խաչատուր Յարութիւնեան Բլեղ-
ցի,
մահ. 1874 թ., 38 (206)
- Խաչի Բօլիեանց ճալեթցի, հիշ
1909 թ., 91 (484)
- Խաչի Յակոբեան Սարգիսեանց
Միրզաբեկլուեցի, մահ. 1869թ.,
40 (213)
- Խթիար, 10 (32)
- Խոճա Սարար (իփակչի), որդի՝
Մովսէս Էրզրումցու, մահ.
1686թ., 85 (448)
- Խոճա Քասապար Ավետարանցե-
ցի, 94 (507)
- Խոնդշա, մահ. 1409թ., 32 (157)
- Խոջա, որդի՝ Գրիգորի, մահ.
1619թ., 71(371)
- Խոջա Շահվել, որդի՝ Բանդուրի,
հիշ. 1717թ., 49 (268)
- Խոտրաշխ, 38 (198)
- Խոնկազ, հայր՝ Բարայի, Աբու,
Դանիելի և Խաչանի, 11 (42)
- Խումարշայ (խոճա), մահ. 1489 թ.,
37 (188)
- Խորշուղ, 8 (48)
- Մաղիկ, կին՝ Հովսեփի Մուրադեան-
ցի, մայր՝ Մղեփանի և Մարդի-
բասի, 48 (260)
- Մամբուկ, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
- Կարուստ, 45 (249)
- Կարապետ, հայր՝ Տէր Աւագ Շա-
մախեցու, 75 (397)
- Կարապետ, որդի՝ Մուրատեանի,
եղբայր՝ Յովհաննէս բէկի, մահ.
1844 թ., 95(510)
- Կարապետ, որդի՝ Դաթի, կինը՝
Գուլմար, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
- Կարապետ կաթողիկոս (1402-
1423), նստում էր ճալեթի վան-
քում, հիշ.1411թ., 89 (470), 90
(474)
- Կարապետ Յովհաննիսեան Քա-
լանթարեանց, մահ. 1879թ., 59
(297)
- Կարապետ, որդի՝ Արզմանի և
Տաստագուլի, եղբայր՝ Կոկճայի,
Սարգսի և Մանիայի, 50 (275)
- Կարապետ քահանա Տէր Կարա-
պետեան, հոգեւոր հովիվ Քար-
բանջ գիւղի, հիշ. 1891 թ., 74
(392), 75(398)
- Կարսվան (ճարկար), որդի՝ Գար-
րիէլ Թիֆլիզցու, մահ. 1761 թ.,
82 (427)
- Կափեւ, թո՛ւ Շայրուտաղի, որդի՝ Ա-
զըրեի, եղբայր՝ Շղիագար սար-
կաւագի, մահ. 1762 թ., 7 (7)
- Կիւրոզ Գանձակեցի, մահ. 1773 թ.,
22 (90)
- Կիրակոս, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 71 (374)
- Կիրակոս վարդապետ Մաղիանցի,
հիշ. 1660 թ., 61 (306)
- Կիւրկին բէկ Աւշտեանց, հիշ.
1844 թ., 9 (19)
- Կոկճա, որդի՝ Արզմանի և Տաստա-
գուլի, եղբայր՝ Կարապետի,
Սարգսի և Մանիայի, 50 (275)
- Կոր քոխա, որդի՝ Պեջանի, մահ.
1783 թ., 18 (64)
- Կրկոս, տե՛ս՝ Կիրակոս վարդապետ
- Կուլ, կողակից՝ Թարիղուլու, նվիրա-
տու, 76 (406)
- Կուլ, նվիրատու, 76 (409)
- Կուլոն, կին՝ Ստեփանի, մահ. 1095
թ., 28 (130)
- Հաքամ քոխա, որդի՝ Հոայի, 93
(500), 93 (501)
- Հակոբ (դալլաք), որդի՝ Եղղուրի,
մահ. 1798 թ., 18 (66)
- Հաճի (Չալաքի), Շաքիի խան, հիշ.
1751 թ., 92 (489)
- Համբարձում, ամուսին՝ Անթառա-
նի, 19 (69)
- Համբարձում, եղբայր՝ Գարուստ
հարիրապետի, Խաչատուրի,
Յարութիւնի, 42 (223)
- Համբարձում Մաղաքեանց ճա-
լեթցի, հայր՝ Ավարի, 89 (462)
- Համբարձում Օսմանեանց, որդի
Ալլահվերանի և Նուբարի, 43
(235)
- Հայրապետ աղա Գ. Թառու-
հեանց, հիշ. 1864 թ., 59 (301)
- Հայրապետ Աղամալօվ, եղբայր՝
Մկրտչի և Մեջլումի, հիշ. 1871
թ., 72 (384)
- Հայրապետ Խանիշինցի, 52 (287)
- Հայրապետ, որդի՝ Խաչանէսի, եղ-
բայր՝ Յարութի, մահ. 1803 թ.,
36 (172ա)
- Հայրապետ (Դոլիզնաց ազգից)
Դաշտցի, հայր՝ Օհանէսի, 83
(430)
- Հայրապետ Մմբատեանց Նախի-
ջեվանցի, 59 (298)
- Հայրապետ Տէր Սարգսեան Բլեղ-
ցի, մահ. 1857 թ., 38 (203)
- Հայրապետ Քամալեանց Գանձա-
կեցի, հայր՝ Ռատամի, 83 (433)
- Հայրի, հայր՝ Տէր Գրիգորի, 87
(457)
- Հայրում, որդի՝ Աւետիքի, մահ.
1782թ., 82 (429)
- Հասանբէկ (պարոն), հիշ. 1511 թ.,
90 (473)
- Հավա, մահ. 1587 թ., 36 (182)
- Հոայ, հայր՝ Հաքամ քոխի, Գափրե-
լի, Անանէսի, Յագրեան Գեոր-
քի, Մարտիրոսի, Արզամանի,
մահ. 1809 թ., 93 (500)
- Հովսեփ Մուրադանց, կինը՝ Շա-
ղիկ, որդիները՝ Մղեփան և
Մարդիբոս, 48 (260)
- Հոփսիսմէ Յակօբովնա, կողակից՝
Ղազար Գրիգորեանի, նվիրա-
տու, հիշ. 1819 թ., 76 (407)
- Հոմսիր, կին՝ Սարգիս Շամախեցու,
մահ. 1827 թ., 10 (36)
- Հրապետ, հայր՝ Յարութիւնի, 17
(57)
- Հօհանիս Ստեփանօվ Դաշտեցի,
15 (51)
- Ղազար աշուղ, որդի՝ Միրզա
Հերիերեցու, մահ. 1831թ., 69
(355)
- Ղազար Բալլուեանց ճալեթցի,
մահ. 1885 թ., 89 (463)
- Ղազար Գրիգորեան, ամուսին՝
Հոփսիսմէի, 76 (407)
- Ղազար դպիր, որդի՝ Մօսէս քահա-
նայի, 25 (102)
- Ղարագ, ծնողները՝ Գարուստ և
Սանդուխտ, եղբայրները՝ Օհան
և Աբրահամ, 45 (240)
- Ղազար Թիֆլիզեցի, հայր՝ Մէլքու-
նի, 65 (327)
- Ղազար Ղարաբաղցի, որդի՝ Խա-
չատուրի, կինը՝ Թամար, 64(319)
- Ղազար Շիրվանցի, փեսա՝ Գրիգո-
րի, ամուսին՝ Խանումի, 74 (390)
- Ղալաւ, հայր՝ Ռեանճանի, 93 (497)
- Ղանիպէկ Նազարեանց, հայր՝ Յօ-
սէփիւն, 46 (256)
- Ղապայաուշ, որդի՝ Սողոբամիշի,
մահ. 1474թ., 20 (78)
- Ղասում (ուստա), մահ. 1717թ., 33
(165)
- Ղարակատ, 45 (247)
- Ղարակատ, հայր՝ Բակվերտի, 35
(172)
- Ղարպաղ, հայր՝ աշուղ Փարսի, 65
(338)
- Ղեւանդ, որդի՝ Չալապու, ամուսին՝
Փարու, հայր՝ Աբգարի, Դանիելի
և Չալապու, 51 (278)

- Ղուրաք, մահ. 1451 թ., 36 (176)
ճանան, որդի՝ Յօհաննեսի, մահ.
1815 թ., 45(244)
ճանշ, հայր՝ Աթապակ քոխվի, 7 (9)
ճանուպշ, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 71 (366)
ճավայիք Պետրոսեան, կին՝ Մար-
քար քահանայի Տէր Սարգսեան
Բլեղու, մահ. 1861թ., 46 (257)
ճուանշիք, մահ. 1512 թ., 38 (201)
ճունշիք, մահ. 1556 թ., 38 (194)
Մաքոս, 25 (100)
Մաքոս, ամուսին՝ Աննայի, նվիրա-
տու, 96 (513)
Մակար Ա կաթողիկոս, 62 (308), 62
(309), 74 (392)
Մահեգար, մահ. 1701թ., 93 (502)
Մահտեսի Աւան Դարաբեանց Նի-
ժեցի, հայր՝ Յովհաննես քահա-
նայի, մահ. 1892թ., 43 (227), 43
(228)
Մահտեսի Մարտիրոսեանց Փա-
նիեանց, 81 (418)
Մահտեսի Յարութիւն, որդի՝ Ըս-
կանդարի, հիշ. 1786թ., 61 (307)
Մահտեսի Օսէփ Մեյսարեցի, որ-
դի՝ Արքահամի, հիշ. 1812թ., 50
(270)
Մայրեան Կործնովանցի, դուստր՝
Յօսէփի, մահ. 1836 թ., 18 (67)
Մանաս, որդի՝ Տէր Սկրտչի, եղ-
բայր՝ Յովսէփի, Մլախի, Դաւ-
թի, 93(496)
Մանդին Թիֆլիզցի, հայր՝ Էլչի
Թաղի, 57 (292)
Մանիեա, դուստր՝ Արզամանի եւ
Տաստազուլի, քույր՝ Կոկնայի,
Կարապետի, Սարգսի, 50 (275)
Մանուկով Խոյեցի, 82 (421)
Մանուչար խան, 66 (340)
Մատթոս, որդի՝ Եղիսաբետի, 50
(276)
Մարգար Ղարաբաղցի Բարխու-
դարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
Մարգար քահանա Տէր Սարգը-
սեան Բլեղցի, մահ. 1860 թ., 38
(204)
Մարգարէ Լազարով, ժառանգ՝
Յարութիւն Ղազարեան Շամա-
խեցու, կառուցել է տվել Քար-
քանջի Սր. Աստվածածին եկե-
ղեցին, 75 (401)
Մարգարիտ, 69 (357)
Մարգարիտ Մտեփանեան, կին՝
Բախիշ Մահակեան Շամախե-
ցու, մահ. 1875 թ., 83 (439)
Մարդիրոս, որդի՝ Յովսէփի եւ
Շաղիկի, եղբայր՝ Մղեփանի, 48
(260)
Մարիամ, դուստր Յարութիւնի
Շատրեանց, կին՝ Մերգէյ
Պետրոսեանցի, մահ . 1902 թ.,
60 (304)
Մարեան Գիլտարեանց, կին՝
Բախիշ Բլեղու, մահ. 1871 թ.,
19 (70)
Մարիամ, դուստր՝ Տէր Չարաբի,
կին՝ Յոհաննէսի, մահ. 1844 թ.,
45(251)
Մարիամ Թադոսեանց, դուստր՝
Նիկողայ Մտեփանեան Թադո-
սեանցի, 62 (313)
Մարիամ, կին՝ Միքայել իշխանի,
մահ. 1836 թ., 10 (37)
Մարիամ, կին՝ Պետրոսի, հարս՝ Տէր
Մահակ Մատրասցու, 50 (274)
Մարիամ Տէր Մարկոսեանց, մահ.
1890 թ., 21 (87)
Մարեան, կին՝ Մելքիսի, 30 (138)
Մարկոս Աղաջանեան, 43 (231)
Մարկոս, մահ. 1792 թ., 64 (323)
Մարտիրոս, կինը՝ Մուրմա, 43 (233)
Մարտիրոս, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
Մարտիրոս Ղալակեցի, որդի՝ Յօ-
հանին, մահ. 1873 թ., 19 (72)
Մարտիրոս (զարգար), ամուսին՝
Վառի, 25 (105)
Մարտիրոս Յարութիւնեան Մար-
տիրոսեանց, մահ. 1865 թ., 82
(423)
Մարտիրոս Նիսիւնեանց, եղբայր՝
Մովսէս Սկրտչեան Նիսիւնեան-
ցի, հիշ. 1833 թ., 72 (380)
Մարտիրոս Վլասեանց Գիւր-
ջիւանցի, հիշ. 1908 թ., 8 (18)
Մարտիրոս Քարբանջեցի, հայր՝
Դաւթի, 74 (389)
Մարութա Գոնդարեանց, որդի՝
Սամուէլ Գոնդարեանցի, հոգա-
բարձու՝ Մատրասայի ուսումնա-
բանի, մահ. 1889 թ., 48 (264)
Մարքար Անտօնեանց Տէր Մահա-
կեանց, 48 (261)
Մարքար, հայր՝ Տէր Ազարիա Չա-
նուփեցու, 86 (454)
Մարքար քահանա Տէր Սար-
գսեան Բլեղցի, ամուսին՝ Ճա-
վայիք Պետրոսեանի, 46 (257)
Մարքարիդ, մահ. 1771 թ., կողա-
կից՝ Պետրոսի, 67 (344)
Մարքարիտ, մահ. 1799 թ., 68 (347)
Մելիք, մահ. 1454 թ., 32 (160)
Մելիք Առստամ, 78 (413)
Մելիք Հայկազ (Քաշաբաղի), 81
(419)
Մելիք Հասան, մահ. 1551 թ., 21(79)
Մելիք Մելքում, որդի՝ Չալապովի,
մահ. 1840 թ., 13 (49)
Մելիքճան, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 65 (334)
Մելքում, 74 (393)
Մելքում Ղարամանեան, 73 (387)
Մելքում, որդի՝ Շահաւովարի, մահ.
1857 թ., 43 (234)
Մելջում Աղամալով, եղբայր՝
Սկրտչի եւ Հայրապետի, հիշ.
1871 թ., 72 (384)
Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, առաջ-
նորդ Շամախու քեմի, 59 (298),
61 (309), 62 (313)
Մելիս, որդի՝ Մելքիսի եւ Մարեանի,
եղբայր՝ Օհանի, մահ. 1717 թ, 30
(138)
Մելքիս, հայր՝ Մելիսի եւ Օհանի,
ամուսին՝ Մարեանի, 30 (138)
Մելքում Ղարամանեանց, հիշ.
1861 թ., 73 (387)
Մելքում, որդի՝ Ղազար Թիֆլիսե-
ցու, մահ, 1737 թ., 65 (327)
Մինաս, բոս՝ Պողոս իշխան Նիժեցի
Մատթոսեանի, 43 (229)
Մինաս, որդի՝ Աբարի, մահ. 1815 թ.,
45 (243)
Միրզա Հիրիբեցի (Հերբեր), հայր՝
աշուղ Ղազարի, 69 (355)
Միրզա Գիեազիզով Նուխեցի
(պարոն), վարպետ-որմնադիր,
մահ. 1851 թ., 83 (435)
Միրզա Շամախեցի, հայր՝ Ավագի,
8 (14)
Միրզաեան Գ. Վարպետ, 73 (385)
Միքայել Շատուրեան, հիշ. 1867թ.,
26 (108)
Միքայել մեծ իշխան, ամուսին՝
Մարիամի, 10 (37)
Միքայել երեց, հիշ. 1619 թ., 71
(363)
Մլաակ, 93 (496)
Մկր, 76 (408)
Մկրդիչ, 69 (357)
Մկրդիչ կաթողիկոս (1892-1907),
հիշ. 1893 թ., 62 (313)
Մկրտիչ Աղամալով, 72 (384)
Մկրտիչ Հօաննեսեան, 89 (464)
Մկրտիչ, 75 (400)
Մկրտիչ Մսիրեանց, 84 (446)
Մկրտիչ քահանա Տէր Աստու-
ծատուրեան, 1870 թ-ից սկսած
Օրմանլը գյուղի քահանան էր,
մահ. 1901 թ., 96 (516)
Մկրտիչ, 95 (508), 95 (510)

- Մովսես**, եղբայր՝ Թադեոս առաքանայ Բողաղեանցի, 62 (310)
- Մովսես Էրզումնցի**, հայր՝ Իփակչի Խօճա Սարաբի, 85 (448)
- Մովսես կաթողիկոս** (1629-1633), հիշ. 1633 թ., 7(5)
- Մովսես**, որդի՝ Իթափզուտի, մահ. 1796 թ., 86 (455)
- Մովսես Մկրտչեան** Նիազեանց, եղբայր՝ Մարտիրոս Նիազեանցի, հիշ. 1833թ., 72 (380), 72 (381)
- Մռավաչ Եկան**, հայր՝ Դանելի, 16 (55)
- Մակրաթ**, կին՝ Քինեաթի, մահ. 1736 թ., 74 (388)
- Մաջարա**, հայր՝ Ըսպրնդիարի, 30 (145)
- Մուսայլ Միրզայեանց**, 72 (383)
- Մուսի Ղարաբաղցի** (չարսիչի), 1833-ին նորոզել է Շարիի Մր. Հոյիսիմն եկեղեցին, 82 (424), 82 (425)
- Մուստաֆա խան Շամախու**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64(319)
- Մուսիա**, 9 (24)
- Մուրադ (ուստա)**, մահ. 1252 թ. 36 (174)
- Մուրատխան**, 71(376)
- Մօսես Ներսէսեանց**, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
- Մօսես քահանա**, հայր՝ Ղազար դպրի և Եղիազարի, 25 (102), 25 (103)
- Յազիր խան**, մահ. 1717 թ., 33 (166)
- Յակոբ կաթողիկոս** (1655-1680), հիշ. 1660 թ., 1671 թ., 61 (306), 92 (485)
- Յակոբ Շամախեցի**, հայր՝ Թամուրի և Օհանի, 50 (276)
- Յակոբ սարկաւազ**, հիշ. 1627 թ., 70 (358)
- Յակոբ Օսմանցի**, հիշ. 1828 թ., 59 (299)
- Յակոբ Օսմանցի (Օսմանեանց)**, հիշ. 1828, 59 (299)
- Յակովբ կաթողիկոս**, տես՝ Յակոբ կաթողիկոս
- Յակովբէկ Աբարբէկեանց Ջրաբերդցի**, որդի՝ Ալան րէկի, մահ. 1847 թ., 46 (254)
- Յակովի**, փեսա՝ Կափէլի, 7(7)
- Յայրեան Գեորք**, որդի՝ Հայի, 93 (500)
- Յարութ**, որդի՝ Խաչանէսի, մահ. 1809թ., 36 (173)
- Յարութ**, 96 (515)
- Յարութ**, 66 (341)
- Յարութ**, մահ. 1718 թ., 30 (139)
- Յարութ**, որդի՝ Հաբան քոխի և Աննայի, մահ. 1810 թ., 93 (501)
- Յարութին (բժիշկ) Խոշկաշենցի**, որդի՝ Բակլար քոխի, մահ. 1888 թ., 87 (458)
- Յարութին**, եղբայր՝ Համբարձումի, Խաչատուրի և Գարուտի, 42 (223)
- Յարութին**, եղբայր՝ Խաչատուրի, 64 (319)
- Յարութին**, կառուցել է տվել Յարութու գյուղի Մր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, մահ. 1898 թ., 93 (505)
- Յարութին**, հայր՝ Չամամի, 66 (341)
- Յարութին**, մահ. 1799 թ., 68 (348)
- Յարութին**, որդի՝ Հրասկետի, մահ. 1825 թ., 17 (57)
- Յարութին րէկ Սիլիկեանց**, կառուցել է տվել Վարդաշենի ուսումնարանի շէնքը 1876 թ., 95 (511)
- Յարութին իշխան Ջառապեցի**, 86 (449)
- Յարութին Ճարեանց**, հայր՝ Մարիամի, 60 (304)
- Յարութին Ղազարեան Շամախեցի**, 75 (401)
- Յարութին**, որդի՝ Ստեփան (գարգար) Հնդարեցու, մահ. 1822 թ., 10 (35)
- Յարութին Շահպարտեանց Գանձակեցի**, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
- Յարութին Ստեփանեան Էֆենտեանց Մատրասեցի**, տանուտեր, մահ. 1901 թ., 48 (265)
- Յարութին Տեր Մահակեանց Մատրասեցի**, 47 (259)
- Յարութին տիրացու**, որդի՝ Յօհաննէսի, մահ. 1823 թ., 83 (434)
- Յարութին տիրացու**, որդի՝ Աղամի, մահ. 1868 թ., 19 (71)
- Յոհաննէս**, որդի՝ Կարապետ քահանայի, ամուսին՝ Մարիամի, 45 (251)
- Յոհաննէս Քարանթաբեանց**, ամուսին՝ Աննա Շամախեցու, հիշ. 1871 թ., 50 (277), 51 (283)
- Յոհանջան**, հայր՝ Տեր Ավետիսի, մահ. 1840 թ., 42 (219), 42 (221)
- Յոռոսիմ**, դուստր՝ Սահակի, մահ. 1736 թ., 67 (343)
- Յոսէփ կամ Աղաջան**, եղբայր՝ Յարութի, որդի՝ Հաբան քոխի և Անայի, 93 (501)
- Յոսէփ**, որդի՝ Դանիպէկ Նազարեանցի, մահ. 1860 թ., 46 (256)
- Յովաննէս սարկաւազ**, մահ. 1555թ., 37 (187)
- Յովհան արքեպիսկոպոս**, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, մահ. 1832 թ., 65 (328)
- Յովհաննէս աղա Միքաէլեան Աշխարով Հնդարեցի**, մահ. 1837 թ., 10 (38)
- Յովհաննէս**, 63 (317)
- Յովհաննէս րէկ**, որդի՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (509), 95 (510)
- Յովհաննէս վարդապետ Պաշնճաղցի**, մահ. 1706 թ., 87 (461)
- Յովհաննէս քահանա**, ամուսին՝ Աննայի, փեսա՝ Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցու, 86 (450)
- Յովհաննէս քահանա Նիժեցի**, որդի՝ Մահտեսի Ասան Դաւաթեանցի, մահ. 1910 թ., 43 (227)
- Յովհաննէս Պողոսեանց**, հիշ. 1896 թ., 29 (137)
- Յովսէփ**, որդի՝ Տեր Սկրաչի, եղբայր՝ Մլաակի, Դարթի, Մանասի, 93 (496)
- Յովսէփ**, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Յովսէփ Մարկոսեան Սարգսեան**, մահ. 1870, 40 (214)
- Յօհան**, հայր՝ Մարտիրոս Ղալակեցու, 19 (72)
- Յօհան**, եղբայր՝ Տեր Աստուածատուր քահանա Ենգիբաբեան, 42 (218)
- Յօհան եպիսկոպոս Շամախույ**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64 (319)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Ճանանի, 45 (244)
- Յօհաննէս Խոյեցի Մանուկով**, ժառանգ՝ Մանուկովի, կինը՝ Ուստիան, մահ. 1840 թ., 82 (421), 82 (422)
- Յօհանիս Յօսէփեան Խանունց Շուշեցի**, մահ. 1827 թ., 82 (420)
- Յօհաննէս դպիր**, որդի՝ Տեր Կարապետի, մահ. 1851 թ., 46 (255)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Յարութին տիրացուի, 83 (434)
- Յօհաննէս տիրացու Սօկուրեցի**, 92 (494)
- Յօհաննէս**, որդի՝ Բարի Բաշարաբեանի, մահ. 1855 թ. 89 (468)
- Յօսէփ**, հայր՝ Բաղրամի, Երիմի և Գասպարի, 13 (48)
- Յօսէփ**, հայր՝ Մարեանին, 18 (67)

- Յօւսէփ Աւետարանօցեցի**, ամուսին՝ Մառի, 69 (351)
- Յօւսէփ**, որդի՝ Մարգսի, մահ. 1819 թ., 45 (248)
- Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցի**, հայր՝ Աննայի, 86 (450)
- Յովհաննէս Ղեզեանց Նուխեցի**, մահ. 1870 թ., 83 (436)
- Նախշուն**, կին՝ Սիմօն Յովսէփեան Դալիբեանցի, մայր՝ Ավանեսի, 92 (486)
- Նապաս**, մահ. 1651 թ., 32 (163)
- Նարին**, դուստր՝ Տեր Արքահամի, մահ. 1702 թ., 9 (26)
- Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցի**, ամուսին՝ Եղիսարէթի, 19 (75)
- Ներսէս Ե. կաթողիկոս (1843-1857)**, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Ներսէս կաթողիկոս Աղուանից հակաբոռ (1706-1736)**, 1718 թ., 50 (275)
- Ներսէս Ղափանցի**, հայր՝ Արքահամի, 83 (431)
- Ներսէս վարդապետ**, մահ. 1551 թ., 65 (329)
- Ներսէս քահանա Տեր Գասպարեանց**, մահ. 1894 թ., 25 (107)
- Նիկալայ Պաւլովիչ ռուսաց քազուոր (1796-1855)**, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Նիկար**, 26 (113)
- Նիկօլայ Մ.**, հաշվապահ, 73 (385)
- Նիկօլայ Մտեփանեան Թաղստեանց**, բազումարձակ նվիրատու Մաղիանի վանքի, հիշ. 1896 թ., 62 (313)
- Նկողին**, մահ. 1492 թ., 36 (184)
- Նիկանայ**, 28 (132)
- Նուբար**, մայր՝ Ալլահպերանի, կին՝ Համբարձումի, տատ՝ Գրիգորի Թիւրքեանցի, 43 (235)
- Նունգար**, մահ. 1369 թ., 28 (126)
- Շահին**, որդի՝ Պօղոսի, 51 (279)
- Շահ Սուրբան Հուսէին արքայաբսից**, հիշ. 1701 թ., 57 (292)
- Շահասուրբան**, կին՝ Տեր Արքահամի, մայր՝ Նարինի, 9 (27)
- Շահասովար**, հայր՝ Մելքումի, 43 (234)
- Շահվերդի**, մահ. 1653 թ., 21 (80)
- Շահբազ Տեր Մարտիրոսեանց**, կին՝ Առաքել քահանա Տեր Մարտիրոսեանցի, մահ. 1890 թ., 9 (23)
- Շահբնամ**, 32 (162)
- Շահուն**, հիշ. 1513 թ., 71 (370)
- Շահուն**, մահ. 1498 թ., 28 (128)
- Շայրոտաղ**, հայր՝ Ազրբէի, պապ՝ Կասիեիլի և Եղիազար սարկուսագի, 7(7)
- Շայրուբաթ**, մահ. 1451 թ., 37 (185)
- Շատիպակ**, մահ. 1495 թ., 28 (125)
- Շարար**, 32 (152)
- Շիխալէկ**, մահ. 1658, քաղված է Մաղիանի վանքի սուտ, 66 (340)
- Շիրին**, որդի՝ Հոսէփի, 13 (48)
- Շոարէգ Մեհտի բէգ**, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
- Շողաբաթ**, 44 (236)
- Շրվան**, մահ. 1750 թ., 10 (30)
- Որբլ արեղա**, 11(45)
- Ռհան**, որդի՝ Ըսազ Խարսիբքցու, 51 (279)
- Ռհաննան**, 93 (497)
- Ռսկան վարդապետ**, առաջնորդ Մաղիանի վանքի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
- Ռվանէս**, հիշատակին 1619 թ. խաչքար է կանգնեցվել, 70 (360)
- Ռրբելեանով**, տես՝ Օրբելեանով
- Չարապի**, հայր՝ Ղեւանդի, 51 (278)
- Չարապի**, որդի՝ Ղեւանդի և Փարուն, բոռ՝ Չարապու, 51 (278)
- Չարապով**, հայր՝ Մելիք Մելքումի, 13 (49)
- Չուրուր**, 71 (368)
- Պաղվան Օ.**, մախազահ, 73 (385)
- Պաղի Արահամեան**, մահ. 1825 թ., 24 (98)
- Պաղտասար Թաղլարեցի**, հայր՝ Աւարի, 69 (353)
- Պաղում**, հիշ. 1620-ական թթ., եղբայր՝ Խաչատուրի, 69 (356)
- Պայանտիր աղա**, մահ. 1547 թ., 6 (3)
- Պայսանդուր պեկ**, հիշ. 1658, 66 (340)
- Պապ**, հայր՝ Ուստանի, 82 (422)
- Պապանան**, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (334)
- Պավել Մտեփանովիչ Մուրաշկոյ Բոլիբաշևի (օտոսովնոյ նաւվորնի սովետնիկ և կավալեր)**, մահ. 1875 թ., 83 (443)
- Պատալ**, հայր՝ Արաբիշ իւզբաշի իշխանի, 45 (245)
- Պատալ**, որդի՝ Փիրի Թաղլարեցու, մահ. 1816 թ., 69 (354)
- Պարսամ Մուրատ**, 21 (79)
- Պեջան**, հայր՝ Կոր քոյսի, 18 (64)
- Պետրոս աղա**, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
- Պետրոս աղա Յակովբեան Ներսիսեանց**, մահ. 1856 թ., 58 (296)
- Պետրոս Առաքելեանց**, հայր՝ Ռոստամի, 30 (141)
- Պետրոս կամ Այարի**, որդի՝ Օվանէս Խնածախցու, 93 (498)
- Պետրոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի**, եղբայր՝ Պօղոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21(88)
- Պետրոս իշխան Յիւզբաշեան**, մահ. 1859 թ., 30 (140)
- Պետրոս կաթողիկոս Աղուանից (1653-1675)**, հիշ. 1660 թ., 61 (306)
- Պետրոս**, կինը՝ Մարքարիտ, մահ. 1771 թ., 67 (344), 67 (345), 67 (346)
- Պետրոս**, հայր՝ բրտա Արքահամի, 8 (15)
- Պետրոս ճահատակ Նիժեցի**, մահ. 1826 թ., 82 (426)
- Պետրոս**, որդի՝ Տեր Յօհանի, մահ. 1799 թ., 68 (349)
- Պետրոս**, որդի՝ Տեր Սահակի Մատրասցու, ամուսին՝ Մարիամի, 50 (273)
- Պետրոս պարոն**, որդի՝ Գէորգի Ջուղայեցու, 50 (276)
- Պետրոս վարդապետ**, 50 (271)
- Պետրոս Ջավադեան Խալափեանց**, մահ. 1888, 27 (116)
- Պետրոս վարդապետ Պօղոսեան Մարտիանեանց**, մահ. 1861 թ., 91(481)
- Պետրոս կազմող (17-18 դդ.)**, 51 (285)
- Պրորոնդուլս**, մահ. 1408 թ., 32 (155)
- Պմլայ**, մահ. 1491 թ., 36(183)
- Պողոս**, մահ. 1799 թ., 68 (350)
- Պողոս իշխան Նիժեցի Մատրոստեան**, մահ. 1877 թ., 43 (229)
- Պողոս**, որդի՝ Թումանի, 10 (40)
- Պողոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի**, եղբայր՝ Պետրոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21 (88)
- Պօղոս Շահպարտեանց Գանձակեցի**, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
- Պօղոս (Տերոյանեանց ազգից)**, հայր՝ Բաղդասար տիրացուի, 21 (81)
- Պօղոս**, որդի՝ Կարապետի և Գուրմարի, եղբայր՝ Աստուածատուրի, 50 (275)
- Պօղոս**, հայր՝ Շահինի, 50 (279)
- Պօղոս վարդապետ**, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
- Չավատ**, որդի՝ Գանելի, մահ. 1806 թ., 69 (352)
- Ջիւնալ**, հայր՝ Ժասպարի, 19 (68)
- Ջննտար**, մահ . 1073 թ., 38 (197)
- Ջուշեր**, հայր՝ Արտաշիբի, 38 (200)

Ռեկվազ, 51 (281)
Ռստակեսեանց, 42 (222)
Ռստամ Գանձակեցի, որդի՝ Հայրապետ Քամալեանցի, մահ. 1813 թ., 83 (433)
Ռուստամ Առաքելեանց (կառալեք), որդի՝ Պետրոս Առաքելեանցի, մահ. 1860 թ., 30 (141)
Մաթիմիշ, 23 (93)
Մահակ, հայր Հոռոմսիմի, մահ. 1736 թ., 67 (342), 67 (343)
Մահակ, որդի՝ Գալուստի, նվիրատու, 76 (405)
Մահակ՝ Սագինեանց տոհմից, որդի՝ Յակովբի, մահ. 1897 թ., 40 (215)
Մահակ վարդապետ, նահատակվել է 1417թ. սեպտեմբերի 12 - ին, 74 (391)
Մահակ քահանա Յոնանեանց, հիշ. 1886 թ., 62 (312)
Մամուլ Դոնդարեանց, հայր՝ Մարտի Դոնդարեանցի, 48 (264)
Մանաթ, 58 (294)
Մանամ, կին՝ Եղիազար սարկաւազի, 7 (8)
Մանամ, մահ. 1718 թ., 25(104)
Մանասի, հիշ. 1156 թ., 92 (490)
Մանդոխտ, կին՝ Գալուստի, որդիները՝ Օհան, Ղարազ և Արբահան, 45 (240)
Մանվել Թավարեանց, հիշ. 1908թ., 17 (61)
Մառա, մահ. 1452 թ., 28 (127)
Մառա, կին՝ Յոսեփի, 69 (351)
Մարգիս, 93 (503)
Մարգիս արքեպիսկոպոս, նստում էր ճաղերի վանքում, հիշ. 1870թ., 96 (516)
Մարգիս Դոնդարեանց Մատրասեցի, բարերար, մահ. 1890 թ., 48 (262)
Մարգիս, հայր՝ Յոսեփի, 45 (248)
Մարգիս Ղարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
Մարգիս Յայրապետեան ճաղերցի, մահ. 1860 թ., 89 (465)
Մարգիս Յարութիւնեան Մուսաիլեանց Չառարեցի (վաճառական), մահ. 1873 թ., 86 (451)
Մարգիս, որդի՝ Արզմանի և Տաստագուլի, եղբայր՝ Կոկնայի, Կարապետի և Մանիայի, 50 (275)
Մարգիս Շահաբադեանց Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
Մարգիս վարդապետ, 90 (476)

Մարգիս վարդապետ Միրզաբեկեանց, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, հիշ. 1870 թ., 64 (320)
Մարգիս տիրացու, որդի՝ Արզալ Տէր Միսոնեանի (ղայիր), մահ. 1891թ., 86 (452)
Մարգիս քահանա, մահ. 1435 թ., 28 (124)
Մարտար, նվիրատու, 75 (402)
Մարքին, որդի՝ Խոնա Քասապրի, հայր՝ Ավեղիսի, 94 (507)
Մարքիս Շամախեցի, ամուսին՝ Հոռոմի, 10 (36)
Մդեփան, որդի՝ Յովսեփի և Ծաղիկի, եղբայր՝ Մարտիրոսի, 48 (260)
Մէրգեյ Յարութիւնեան Ծառաբեանց, մահ. 1902 թ., 60 (305)
Մէրգեյ Պետրոսեանց, ամուսին՝ Մարիամի, 60 (304)
Մերժա, 73 (385)
Մէրազ Մոստէնց, 33 (168)
Միմա, կին՝ Թաղուսի, 50 (275)
Միմեռ, 11 (44)
Միմեռն Աղուանից կաթողիկոս, հակաբռո (1675-1701), հիշ. 1688 թ., 50 (269)
Միմեռն կաթողիկոս, հիշ. 1671թ., 92 (485)
Միմեռն, հայր՝ Սկրի, 76 (408)
Միմեռն կամ Գրիգոր, որդի՝ Օվանե Խնածախցու, 93 (498)
Միմեռն Յովսեփեան Դաւիթեանց, նվիրատու, կինը՝ Նախշում, որդին՝ Ավանե, հիշ. 1890 թ., 92 (486)
Մոդոմն, 40 (211)
Մոդրաբնիշ, հայր՝ Ղապայպուշի, 20 (78)
Մոտոմարկ, 38(195)
Մտեփան, ամուսին՝ Կուրի, 28(130)
Մտեփան (բոյախչի) Ղարաբաղցի Աստրախանաբեան, հիշ 1816 թ., Սաղիանի վանքին գանգ է նվիրել, 64 (321)
Մտեփան Գրիգորով Սղմախեցի, նվիրատու, հիշ 1851 թ., 15 (54)
Մտեփան (գարգար) Հնդարեցի, հայր՝ Յարութիւնի, 10 (35), 10 (40)
Մտեփան Սափարով, հիշ. 1886թ., 29 (136)
Մտեփան բոխվա, ամուսին՝ Անբառանի, հայր՝ Իսրայէլի, 10 (33), 10 (34)
Մտեփանոս Մարտիրոսեանց Փանիեանց, մահ. 1840 թ., 81 (418)
Մուրր Գեորգ, 23 (94)
Մուրթան, 28 (131)

Մուրթան Խուլ, 26 (112)
Մուրթան Կիւ, կին՝ Տէր Յովհաննէսի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
Մուրթան Շահ, մահ. 1356թ., 36 (175)
Մուրմա, մահ. 1817թ., կին՝ Մարտիրոսի, 43 (233)
Սօնա, դուստր՝ Տէր Մարգիս Նընգեցու, մահ. 1811 թ., 21 (83)
Վանխտա, մահ. 1459 թ., 37 (192)
Վառ, կին՝ Մարտիրոսի (գարկար), մահ. 1822 թ., 25 (105)
Վարանցով էշլան (գնեազ), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
Վարդան, որդի՝ Խաչատուր Դիարբաբբցու, 50 (273)
Վարդան Միմասեան Պետիեանց, մահ. 1909 թ., 41 (217)
Վերդի, որդի՝ Դաւիթ Ասկարեանցի և Աննայի, 19 (73)
Վլաս վարդապետ, հիշ. 1671, 1677, 1682, 1691 թթ., Շամախու բեմի արաջնորդ, Սաղիանի վանքում շինել է տվել անտեսատունը, 49 (269), 63 (316), 87 (460), 92 (485)
Տաստագուլ, կին՝ Արզմանի, մայր՝ Կոկնայի, Մարգիս և Մանիայի, 50 (275)
Տավվիթ, հայր՝ դարփին Գրիգորի, 17 (56)
Տէր Արբահան, որդի՝ Տէր Մահակի, կինը՝ Շահապետ, հայր՝ Նարինի, մահ. 1703 թ., 9 (26), 9 (27), 10 (28)
Տէր Արբահան, մահ. 1809 թ., 8 (13)
Տէր Արբահան, որդի՝ Գրիգորի, հիշ. 1826 թ., 30 (142)
Տէր Արբահան Ջորլուցի, մահ. 1815 թ., 43 (232)
Տէր Ազարիա Չառախեցի, որդի՝ Մարքարի, մահ. 1801 թ., 86 (454)
Տէր Ալիքան Կալուստին տես՝ Ալիքան Կալուստեան
Տէր Ալիքան Կալուստեան Մուրթան-Նուխեցի, մահ. 1838 թ., 45 (249)
Տէր Աստուածատուր քահանա Ենգիբարեան, եղբայր՝ Յոհաննի, 42 (218), 42 (219)
Տէր Ավետիս, որդի՝ Յոհաննայի, հիշ. 1823 թ., 42 (220), 42 (221)
Տէր Առազ Շամախեցի, որդի՝ Կարապետի, հիշ. 1783թ., 75(397)
Տէր Արեւ, հայր՝ բոյախչի Մտեփանի, 64 (321)
Տէր Գեորգ, 75 (399)
Տէր Գրիգոր, հիշ. 1718 թ., 58 (293)

- Տէր Գրիգոր**, որդի՝ Հայրի, մահ. 1867 թ., 87 (457)
Տէր Դանիէլ Տէր Ասագեանց, հայր՝ Բալասանի, 40 (216)
Տէր Դանիէլ Սուրբան - Նուխեցի (18-րդ դար), որդի՝ Տէր Իսրայէլի, պապ՝ Տէր Կարապետի, 45 (253)
Տէր Երեմիա, Մեյսարու Սր. Աստվածածին վանքի առաջնորդ, հիշ. 1688 թ., 50 (269)
Տէր Եփրեմ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (335)
Տէր Չարքար, 45 (251)
Տէր Չարքարեանց Ազատեան Ստեփան (բժիշկ), 6 (1)
Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Աննա, որդին՝ Տէր Կարապետ, 45 (242), 45 (253)
Տէր Իսրայէլ, հայր՝ Տէր Յովսէփի կամ Կարապետի, մահ. 1825 թ., 92 (493)
Տէր Խաչատուր, հիշ. 1867թ., 13 (48)
Տէր Կարապետ, մահ. 1613 թ., 71 (379)
Տէր Կարապետ, հիշ. 1619թ., 71 (373)
Տէր Կարապետ Տէր Սարգսեան Տէր Ասագով, մահ. 1850թ., 91 (480)
Տէր Կարապետ քահանա Սուրբան-Նուխեցի, հայր՝ Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Անթառամ, որդին՝ Յօհաննէս դպիր, մահ. 1846թ., 45 (250), 45 (251), 45 (253), 46 (255)
Տէր Կարապետեան տեր ..., մահ. 1820 թ., քահանայագործել է Էրմանի բազար գյուղում, 12 (47)
Տէր Հայրապետ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (364)
Տէր Ղազար, հոգաբարձու, հիշ. 1660 թ., 61 (306) *
Տէր Ղազար, մահ 1711 թ., 24 (97)
Տէր Մարտիրոս Տէր Դանիէլով քահանա Չարքարայի, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
Տէր Մէժլում, որդի՝ Գրիգորի, 21 (82)
Տէր Մկրտիչ, հայր՝ Դարփի, Մանասի, Յովսէփի, Մլաակի, 93 (496)
Տէր Յարութիւն, մահ. 1848թ., 21 (85)
Տէր Յարութիւն Գրիգորեան Դարբեանց Բլեղցի, մահ. 1898 թ., 38 (207)
Տէր Յարութիւն Խոշկաշենցի, մահ. 1866 թ., 87 (459)
Տէր Յարութիւն Տէր Յօսէփեան Թարխանեանց, հայր՝ բժիշկ Բէկպուտի, 83 (440), 83 (442)
Տէր Յարութիւն Յարութիւնեանց, հիշ. 1891 թ., 35 (171)
Տէր Յովաննէս, որդի՝ Տէր Սարգսի Յարութիւնեանց, մահ. 1862 թ., 17 (59)
Տէր Յովաննիս, հիշ. 1718 թ., 25 (104)
Տէր Յովաննէս, 25 (99)
Տէր Յովաննէս, ամուսին՝ Սուրբան Կիւլի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
Տէր Յովսէփ, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
Տէր Յովսէփ միայնակեաց վարդապետ, մահ. 1798 թ., 65 (331)
Տէր Յօհան, հայր՝ Պտարոսի, 68 (349)
Տէր Յօհան քահանա Փիլիպերտեանց, մահ. 1866թ., 8 (16), 8 (17)
Տէր Յօհան քահանա Տէր Պետրոսեանց Հնդարեցի, մահ. 1751 թ., 9 (20)
Տէր Յօսէփ կամ Կարապետ, որդի՝ Տէր Իսրայէլի, 92 (493)
Տէր Յօսէփ Սօկուրլեցի, հայր՝ Տէր Ներսէսի և Տէր Սարգսի, մահ. 1868 թ., 92 (493), 92 (495)
Տէր Ներսէս, որդի՝ Տէր Յօսէփի Սօկուրլեցու, 92 (495)
Տէր Ներսէս քահանա Տէր Գասպարեանց, մահ. 1889թ., 25 (107)
Տէր Ովաննէս, մահ. 1466թ., 36 (177), 36 (178)
Տէր Պաղտասար, որդի՝ Բակնազարի, 93 (499)
Տէր Պաղտասար Սօկուրլեցի, 92 (494), 93 (499)
Տէր Պետրոս, մահ. 1695թ., 51 (284)
Տէր Մահակ, հայր՝ Տէր Արքանանի, մահ. 1702 թ., 9 (25), 9 (27)
Տէր Մահակ Մատրասեցի, հայր՝ Պետրոսի, 50 (274)
Տէր Սարգիս Յարութիւնեանց, հայր՝ Տէր Յովաննէսի, մահ. 1875 թ., 17 (58), 17 (59)
Տէր Սարգիս Նեգեցի, հայր՝ Սօնայի, 21 (83)
Տէր Սարգիս, որդի՝ Տէր Յօսէփի Սօկուրլեցու, 93 (495)
Տէր Սարգիս Օհանեան, հիշ. 1836 թ., 7 (6)
Տէր Ստեփանոս, մահ. 1604թ., 37 (191)
Տէր Փիլիպպոս, որդի՝ Աստուածատուր առագ քահանա Շամախեցու, հայր՝ Տէր Օհանի, մահ. 1776 թ., քաղված Սաղիանի վանքի բակում, 64 (323), 64 (324), 64 (325)
Տէր Օհան, 75 (394)
Տէր Օհան, որդի՝ Տէր Փիլիպպոսի, բոն՝ Տէր Աստուածատուր առագ քահանա Շամախեցու, մահ. 1815 թ., 64 (325)
Տուրամիչ որդի Աբար, հայր՝ Բոլի իւզբաշու, 45 (252)
Յագին Թիֆլիզեցի, հայր՝ Ասլան մասնորթի, 65 (330),
Ումիս, 28 (133)
Ումուր խաթուն, մահ. 1563թ., 12 (46)
Ուստիան, կողակից՝ Յօհանիս Խոյեցի Մանուկովի, մահ. 1841 թ., 82 (422)
Փանիեանց, ազգ՝ Ազուլիսից, 81 (418)
Փարի, 51 (278)
Փարս (աշուղ), որդի՝ Ղարաղա, մահ. 1556 թ., 65 (338)
Փիլ, հայր՝ Պատուլի, 69 (354)
Քասպար, որդի՝ Ջիեալի, մահ. 1815 թ., 19 (68)
Քարամ, 26 (111)
Քինեաթ, 74 (388)
Օհան, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
Օհան, ծնողները՝ Գալուստ և Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղազար և Արքանան, 45 (240)
Օհան Դրախտիկցի, հայր՝ դարպ Ավարի, 21 (84)
Օհան, եղբայր՝ Մլիսի, որդի՝ Մելքիսի և Մարեանի, 30 (138)
Օհան Տողեցի (քարհան), մահ. 1811 թ., 83 (432)
Օհաննէս, 83 (430)
Օհաննան, որդի՝ Ղալալի, մահ. 1694 թ., 93 (497)
Օսմանցի Աւար Շամախեցի, 7(10), 8 (12)
Օվաննէս, մահ. 1699 թ., 40 (212)
Օվաննէս (այբաղջի) Խրամախցի, որդիները՝ Միսօն կամ Գրիգոր, Պետրոս կամ Այսրի, մահ. 1796 թ., 93 (498)
Օվաննէս, հայր՝ Թաթոսի, 18 (65)
Օվաննէս, որդի՝ Արթունի, մահ. 1799 թ., 10 (39)
Օվասափ, որդի՝ Թումանի, նմիրատու, 75 (404)
Օրբէյանով, իշխան, փոխարքա, 15 (50)
Ֆիդրոն Դ. քարհաստ, 73 (385)

Ազուլեաց երկիր (Ազուլիս), 81 (418)
 Ազայ շեն (այժմ՝ Սուլթանքենդ), 17 (60)
 Ադրուլադ գյուղ, 19 (75)
 Ադդաշ, 6 (1)
 Ադուանից տուն, Ադուանից երկիր, 61 (306), 90 (474)
 Ամիդ, 50 (273)
 Ամուրավան գիւղ, 35 (171)
 Աշան գիւղ (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 69 (352)
 Աշտարակ, 64 (322)
 Աստրախան, 64 (321)
 Ավետարանոց գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 69 (351), 94 (507)
 Ավտոնոց գիւղ, տես՝ Ավետարանոց գիւղ
 Արաշ - տես՝ Էրմանի բազար
 Արգրում, տես՝ Էրգրում
 Արցախ երկիր, 81 (419)
 Բագու, տես՝ Բարու
 Բարու, 62 (308), 62 (310), 62 (311), 62 (313), 74 (392), 75 (398)
 Բիլիդ, տես՝ Բիլդ
 Բիլդ գիւղ, 19 (70), 38(203), 38 (204), 38 (205), 38(206), 38 (207), 46(257)
 Գանձակ գիւղ, 20 (77)
 Գանձակ քաղաք, 15 (52), 22 (90), 74 (390), 83 (433)
 Գանձասար, 50 (275)
 Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ (Շամախու մոտ), 63 (318)
 Գիւրջեան գիւղ, 7 (6), 8(18), 18 (67)
 Գիւրդադիլ գիւղ, 39 (209)
 Գիւրք գիւղ, 21 (85), 21 (87), 21(88)
 Դաշրուլադ գիւղ, 77 (412)•
 Դաշա (Ազուլիսի մի քաղամասը), 83 (430)
 Դաշա Ջուղայի (Ջուղայի մի քաղամասն էր), 15 (51), 49 (268)
 Դիարբեքիք, տես՝ Ամիդ
 Դոդ, տես՝ Տոդ
 Դրախտիկ գիւղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 21 (84)
 Եաղուբլու գիւղ, 93 (505), 94 (506)
 Ետիլլէ գիւղ, տես՝ Էդիլլու գյուղ
 Զառափ (Զառապ, Զառաք) գիւղ, 86 (449), 86(451), 86 (452), 86 (454)
 Զարաթլա, 15 (50)
 Էդիլլու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 17 (56)
 Էջմիածին, 43 (226), 50 (275), 61 (306), 91 (482)
 Էրգրում, 85 (448)

Էրեր գիւղ, 45 (240)
 Էրմանի բազար գիւղ, 12(47)
 Թաղլար գիւղ, 69 (353), 69 (354)
 Թիֆլիզ, 57 (292), 65 (327), 65 (330), 82 (427)
 Թօփի շէն գիւղ, 20 (77), 23 (92)
 Խանիշեն գիւղ, 52 (286), 52 (287), 52 (290), 73 (385)
 Խարբերդ, 51 (279)
 Խարփեքք, տես՝ Խարբերդ
 Խնածախ գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 93 (498)
 Խոյ, 78 (415), 82 (421)
 Խոշկաշեն գիւղ (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) 87 (456), 87 (458), 87 (459)
 Կանձա, տես՝ Գանձակ քաղաք
 Կիլիստան, տես՝ Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ
 Կիւրջիւան, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Կուզոան գիւղ, 24 (98)
 Կուրճուան գիւղ, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Հաշտարխան, տես՝ Աստրախան
 Հերիեր գյուղ, (ԼՂՀ Մարտունու շրջանում) 69 (355)
 Հիբիիր, տես՝ Հերիեր
 Հկակու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 21 (82)
 Հնդար գիւղ, 9 (19), 9 (20), 9(23), 10 (35), 10 (38)
 Ղարալա գաւառ, 30 (142), 43 (232), 45 (243), 45 (244), 46 (255)
 Ղարալու Նուխի գյուղ, տես՝ Սուլթան-Նուխի
 Ղարակա գիւղ, 19 (72), 26 (108), 26 (109)
 Ղայարաշի գիւղ, 78 (414), 78(415)
 Ղարաբաղ, 15 (53), 17 (56), 17(57), 21 (81), 21 (82), 21 (83), 21(85), 46 (254), 64 (319), 64 (321), 69 (351), 69 (352), 69 (353), 69 (354), 69 (355), 82 (424), 83 (432), 86 (453)
 Ղափան, 83 (431)
 Ծալեք (ծալքք) գիւղ, 89 (462), 89 (463), 89 (464), 89 (465), 89 (466), 89 (467), 89 (468), 89(469), 90 (473), 91 (481)
 Ծալեքի վանք, տես՝ Սր. Աստուածածին եկեղեցի, վանք (Ծալեք գիւղ)
 Ծալեքի վիճակ, 91 (482)
 Մաղրասա գիւղ, տես՝ Մատրասա գիւղ
 Մամատապատ, տես՝ Նեմեքապակ
 Մագրղու գիւղ, 13 (48)

Մատրասա գիւղ, 47 (258), 47 (259), 48 (261), 48 (264), 48 (265), 73 (387)
 Մեղրի գյուղ, 6 (1)
 Մեյսարի գիւղ, 49 (264), 50 (277), 51 (277), 51 (283)
 Մեյսարու վանք, 49 (267), 50 (270)
 Մեսար (Մեսեր) գիւղ, տես՝ Մեյսարի գիւղ
 Մերսին քաղաք, 67 (342)
 Միրզաբեկլու գիւղ, 40 (213), 40 (214), 40 (215)
 Մուսարուլադ (աղբյուր՝ Շամախի քաղաքում), 59 (300)
 Մոսկուա 59 (297)
 Յրկակու գիւղ, տես՝ Հկակու
 Նախիջեան (հին), 59 (298), 62 (309), 74 (392)
 Նեմեքապակ (Նեյմեքապատ) գիւղ, 6 (1), 94 (506)
 Նիծ գիւղ, 42 (221), 42 (223), 42 (225), 43(227), 43 (228), 82 (426)
 Ննգի գիւղ, (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 21 (81), 21 (83), 86 (453)
 Նորշին (Նորշեն) գիւղ (Ալտուի շրջանում, ներկայումս՝ Ենգիքենդ), 9 (21)
 Նուխի, տես՝ Շաքի քաղաք
 Շահումյան գյուղ (Խանի շեն), տես՝ Խանիշեն
 Շամախի քաղաք, 7 (10), 8 (12), 8 (14), 10 (36), 10 (41), 49 (266), 50 (276), 50 (277), 51 (283), 59 (300), 60 (302), 60 (303), 60 (304), 60 (305), 62 (308), 62 (309), 63 (318), 64 (319), 64 (323), 64 (324), 64 (325), 65 (333), 74 (391), 74 (392), 75 (397), 75 (401), 76 (407), 83 (439), 92 (485)
 Շամախու վանք, տես՝ Սր. Սուփանոս Նախավկայի վանք Մաղիանի
 Շաքի քաղաք, 83 (435), 83 (436), 83 (441), 84(446)
 Շարփա երկիր, 78 (415)
 Շուշի քաղաք, 81(420), 86 (450)
 Շուրուբի գիւղ, 27(116)
 Շիրվան, 74 (390)
 Չարաբերդ, տես՝ Ջրաբերդ
 Պաշնճաղ (Պաշնջաղ) գիւղ, 87 (461)
 Ջորլու գիւղ, 43 (232)
 Ջրաբերդ (Չարաբերդ), 46 (254), 78 (413)
 Ջուղա, 49 (268), 50 (276)

- Ռուշան**, 28 (135)
- Սադիան** գիտ, 61 (306), 62 (312), 67 (342)
- Սադիանու ուխտ**, տես՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանք Սահիանի
- Սբ. Ամենափրկիչ** եկեղեցի (Անուրավան գիտ), 35 (171)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Ավանաշեն գիտ), 18 (62)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Գիրդաղի գիտ), 39 (209)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Թոփի շեն գիտ), 23 (92)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Հրնդար գիտ), 9 (19)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Դալակա գիտ), 26 (109)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի, վանք (Ճալեք գիտ), 90 (473)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մատրասա գիտ), 47 (258), 92 (494), 92(495)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեյսարի գիտ), 49 (266)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեծ Սոկուրու գիտ), 92(485), 92 (489)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ, Ներքին քաղ), 42 (223)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ գիտ, Վերին քաղ), 42 (225)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Շաքի քաղաք), 81(417)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Ռուշան գիտ), 28 (135)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Սուրբան-Նուխի գիտ), 44 (239)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Վարդաշեն), 95 (508)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քալախան գիտ), 72 (380), 72 (382), 72 (383)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քարբանց գիտ), 75 (398), 75 (401), 76 (406)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քեշխարդ գիտ), 34 (169)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քունգուտ գիտ), 85 (447)
- Սբ. Աստուածածին** վանք Մեյսարու (Մեյսարի գիտ), 50 (270)
- Սբ. Ասագ Նշան** մատուռ (Մագրդու գիտ), 13 (48)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Դաշքուլա գիտ), 77 (412)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Չաքաքալա քաղաք), 15 (50)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Քաւանդ գիտ), 33 (167)
- Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ** եկեղեցի (Յաղուրդու), 93 (505)
- Սբ. Գրիգորիս** եկեղեցի (Գիրջեւան գիտ), 7 (6)
- Սբ. Եղիշե Առաքյալի** մատուռ, 95 (512)
- Սբ. Եղիշե** եկեղեցի (Նիժ գիտ), 42 (218), 42 (219), 42 (221)
- Սբ. Եղիշեի քարաբան** - եկեղեցի (Մինգեչաուր), 11 (43)
- Սբ. Հովհաննես** եկեղեցի (Վանք գիտ), 30 (142)
- Սբ. Հովսէփն** եկեղեցի (Շաքի քաղաք), 82 (424)
- Սբ. Հրեշտակապետաց** խորան (եկեղեցի), Մեյսարու վանքում, 49 (269)
- Սբ. Նշան** եկեղեցի (Մեյսարու վանքում), 50 (275), 50 (276), 50 (277)
- Սբ. Սահակ ցահատակ վարդապետի** մատուռ (Քարբանց գիտ), 74 (392), 75 (399), 75 (400)
- Սբ. Ստեփանոս** եկեղեցի (Դալաքաշի գիտ), 78 (414)
- Սբ. Ստեփանոս Նախավկա** եկեղեցի (Սադիանի), 61 (306), 62 (308), 64 (321), 65 (328)
- Սղնախ քաղաք**, 15 (54)
- Սուրբան-Նուխի**, 45 (243), 45 (244), 45 (245), 45 (247), 45 (248), 45 (249), 45 (250), 45 (253), 46 (255), 46 (256), 46 (257)
- Սոկուրու** գիտ, 92 (494), 92 (495)
- Վանք**, գիտ, 30 (138)
- Վարդաշեն**, 95 (509), 95 (512), 95 (513)
- Վերին Ագուլիս**, 82 (428)
- Վերին քաղ** (Նիժում), 42 (225)
- Տարօն**, 65 (333)
- Տըրըխիկ** գիտ, տես՝ Դրախտիկ Տիֆլիս, տես՝ Տիֆլիս
- Տող** գիտ, 83 (432)
- Տուս** գիտ, 65 (332)
- Տիֆլիս**, 6 (1)
- Ուշալ** գիտ, 19 (73)
- Ուտեաց վիճակ**, 91 (482)
- Ուրմիա**, 65 (338)
- Քալախան** գիտ, 45 (246), 72 (380), 72 (381), 72 (383), 72 (384), 73 (385), 73(386)
- Քաշաքաղ** գաւառ, 81 (419)
- Քաւանդ** գիտ, 33 (167)
- Քարբանց**, տես՝ Քարբանց
- Քարբանց** գիտ, 74 (389), 74 (392), 75 (399), 75 (403), 75 (404), 76 (408)
- Քեշխարդ** գիտ, 34 (169)
- Քեւանդ** գիտ, տես՝ Քաւանդ
- Քոնիւր**, տես՝ Քովլուր
- Քովլուր** (Քեռիլուց) գիտ, 11 (42)
- Քշատղ**, տես՝ Քաշաքաղ գաւառ
- Քունգուտ** գիտ, 85 (447)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	3	Բում.....	39
Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ	4	Գիրդադյուլ.....	39
ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ	5	Միրզաբեկյու.....	40
Նեմիքապատ	5	Նիժ	41
ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՋԱՆ	6	Ջորյու.....	43
Գյանդխան	6	Սիրքենգիջա.....	43
Գյուրդաշեն.....	6	Մուլթան-Նուխի.....	44
Գյուրջևան	7	ՇԱՄԱԽՈՒ ՇՐՋԱՆ	46
Հնդար	8	Մատրասա	46
Քովլուճ.....	10	Մեյսարի	48
ԵՎԼԱԽԻ ՇՐՋԱՆ	11	Շահումյանավան (Խանիշեն)	52
Մինգեչաուր	11	Շամախի	52
Արաշ	11	Սադիան	60
Մազրդու.....	12	Փախրաքուշ	69
Քանդակ	13	Քալախան	72
ՉԱՔԱԹԱԼԱՅԻ ՇՐՋԱՆ	14	Քարքանց	73
Չարաքալա.....	14	ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆ	76
ԻՍՍԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ	15	Ալյար գյուղ	76
Ագայի շեն (Նորշեն)	16	Գյոյբուլաղ (Գյոգբուլաղ)	77
Ավանաշեն	17	Դաշրուլաղ	77
Բահլիան	18	Դալաբաշի	78
Բգավանդ	18	Շաքի	78
Բիլիստան	19	Քիշ	84
Գանձակ	19	Քունգուտ	84
Գիրք	20	ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ	85
Չարկարան	22	Չառափ	85
Թոփիշեն	22	Խոշկաշեն	86
Կարմախան	23	Ճալեք	87
Կուզոան	24	Ճալեքի Սր. Աստվածածին վանք	89
Դալալկա	24	Մեծ Մոկուքլու (Ուռեկան)	91
Նորշեն (Խուրաշեն)	26	Յադուրլու	93
Շուքուրչի	26	Վարդաշեն	94
Ռուշան	27	Փոքր Մոկուքլու	96
Վանք (Վանքաշեն)	29	Օթմանլը	96
Ուշտալ	32	ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	97
Փաթակլու	33	ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՎԻՍԱԳՐԵՐ ՊԱՐՈՒ-	
Քավանդ	33	ՆԱԿՈՂ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶ	120
Քեշխուրդ	33	ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	121
ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ	34	ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	130
Ամուրավան	35	Բովանդակություն	132
Բլեդշեն	38		

Ստորագրված է տպագրության 15.08.1997 թ.

«Ռուրին» տպագրական ԱԶ

Երևան-84, Հր-Արմ. զանգված, Ա-2 քաղ., 32/15

Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x 30 1/2

Տպագրական 33 պայմանական մամուլ

Համակարգչային շարվածքը «ԱՆՏԱՐԵՄ» ՍՊԸ

Տպաքանակ 600

Գինը պայմանագրային